

2 1969

Leto XVII

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XVII. letnik Ljubljana 1969 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka

- Ferdo Gestrin: Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju agrarne revolucije in prevlade manufakturne proizvodnje — Stran 65
- Vlado Valenčič: Ljubljansko stavbeništvo v prvi polovici 19. stoletja — Stran 72
- France Kresal: Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem — Stran 85
- Jan Šedivý: Borba za šentiljsko trdnjavo — Stran 92
- Tone Zorn: Nemški Volkstag v Velikovcu 9. junija 1918 in gibanje za majniško deklaracijo na južnem Koroškem — Stran 102
- Oton Vreča: Moja udeležba v bojih na severni meji 1918/1919 — Stran 104
- Tone Ferenc: O objavljanju virov za zgodovino NOB v Sloveniji — Stran 107
- Melita Pivec-Stele: Promocije Slovencev na graški univerzi — Stran 112
- Iz dela naših zavodov in društev — Stran 113
- Nove publikacije — Stran 117
- Sommaire — Stran 128

Na ovitku

Planšarsko naselje na Veliki planini (iz fototeke EM v Ljubljani)

Ureja uredniški odbor

Glavni urednik Pavle Blaznik

Odgovorni urednik Jože Šorn

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik Majda Kunaver — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri SDK, podružnica 501-8-87/1 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina 12 N din, posamezna številka 5 N din

ORIS GOSPODARSTVA NA SLOVENSKEM V OBDOBJU AGRARNE REVOLUCIJE IN PREVLADE MANUFAKTURNE PROIZVODNJE

FERDO GESTRIN

Obdobje od srede 18. do srede 19. stoletja pomeni za slovenske dežele čas enega izmed velikih preobratov, ki ga označuje na eni strani agrarna revolucija in konec fevdalizma, na drugi pa prevlada manufakturne proizvodnje in začetki strojne proizvodnje, industrijske revolucije.

Zaradi vrste vzrokov, med katerimi gospodarski niso bili na zadnjem mestu, je zlasti po prevladi fiziokratizma (okoli 1770) zajela podeželje agrarna revolucija. Vloga državnih oblasti je bila pri tem v splošnem reformnem prizadevanju zelo velika. Z raznimi ukrepi, s katerimi so omejevale pravice zemljiškega gospoda nad podložniki, pa tudi z ukrepi, s katerim so izvajale svoje hotenje, da bi se spremenil iz srednjega veka podedovani agrarni sistem, so agrarno revolucijo sprožale in jo pospeševale. Omejevanje pravic patrimonialnega fevdalnega sodstva z možnostjo kmetove pritožbe proti razsodbi zemljiškega gospoda, omejevanje pravic fevdalcev glede odstranitve podložnika s kmetije, z zakonom urejeno dedovanje na kmečkih posestvih so eni izmed takih ukrepov državnih oblasti. Pomembnejši ukrep od njih pa je vsekakor bila regulacija tlake, ki je bila za Koroško in Štajersko leta 1778 z robotnim patentom omejena na največ tri dni, a na Kranjskem po velikosti kmetije na največ štiri dni na teden. Tlake ni bilo več mogoče prenašati iz tedna v teden. Ta ukrep ni bil pomemben toliko zaradi dejanskega znižanja tlake, ki ga ponekod v resnici ni bilo, kolikor zato, ker je preprečil kopičenje tlake v korist zemljiškega gospoda v času, ko je tudi podložnik imel največ poljskega dela na zemlji svoje kmetije. Na Goriškem so zato že leta 1772 sploh prepovedali tlako v času največjega poljskega dela (v času dela v vinogradih, ob setvi, žetvi in košnji ter v času jesenskega oranja).¹ Pod državnim pritiskom, vendar na pobudo neprestanih podložniških pritožb zaradi stalnega poviševanja dajatev ob zamenjavi posestnikov na podložnih kmetijah, so v tem času dosmrtni zakup spreminjali v dedni zakup.

S tem so hoteli povečati posestno pravico podložnega kmeta nad kmetijo, mu dati večjo stabilnost in ga spodbuditi k boljši obdelavi zemlje.

Kakor je bilo že ob začetku te akcije različno razmerje obeh zakupov po deželah, tako je bilo tudi njeno izvajanje zelo različno oziroma neenotno. Leta 1772 so s posebnim patentom uvedli kupno pravo na Koroškem brez posebnega plačila podložnikov, kar se je pozneje kljub odporu fevdalcev v glavnem tudi izvedlo (kmet je bil dolžan plačati za prevedbo le dajatev, ki jo je plačal ob zadnji zamenjavi posestne pravice). Na Štajerskem in Kranjskem pa se je kupno pravo uveljavljalo po že prej veljavni, a le malo izvajani praksi: podložnik in fevdalec sta se neposredno sporazumela za spremembo zakupa in za plačilo za kupno pravo. Vendar so leta 1778 državne oblasti prepovedale v bodoče dodeljevati podložne kmetije podložnikom po začasnem zakupnem pravu, ker so želele to stanje spremeniti v eni generaciji. Na Štajerskem se je prevedba res hitro opravila (v mariborskem in celjskem okrožju npr. je že leta 1786 število začasnih zakupov padlo na 486), na Kranjskem pa je šlo mnogo bolj počasi in še leta 1848 je bilo 3780 začasno zakupnih kmetij.²

Višek ukrepov te vrste pa pomeni dekret iz leta 1782, izdan za vsako deželo posebej, s katerim se je odpravila osebna odvisnost podložnikov (nevoljniški patent). Ti so postali osebno svobodni, mogli so se odseliti s kmetije, če so oskrbeli za sposobnega naslednika in so opravili vse obveznosti do fevdalca. Temu pa so še vedno morali biti pokorni in mu opravljati dotedanje dolžnosti (dajati dajatve, delati tlako itd.), ker so pač živeli na podložni kmetiji. Podložnikovi otroci so poslej lahko šli v šolo ali na uk v obrt in kmet se je mogel ženiti brez privoljenja zemljiškega gospoda. Nevoljniški patent je bil izredno pomemben tudi za razvoj manufakturne proizvodnje in njenih potreb po delovni sili. Drugi vladni načrti o izboljšanju kmetovega gospodarskega in

družbenega položaja (o odpravi tlake oziroma njeni prevedbi v posebno denarno odškodnino, o regulaciji davkov in urbarialnih dajatev v razmerju 12 2/9 % in 17 7/9 %, a kmetu bi ostalo 70 % vrednosti pridelka itd.) so se izjalovili zaradi odpora fevdalcev in že uveljavljeni zakoni so bili odpravljeni po smrti Jožefa II.³ Že po reformnem obdobju je vlada leta 1798 izdala zakon, s katerim se je kmetu dajala možnost, da se je v dogovoru s fevducem odkupil in s tem postal lastnik zemlje. Vendar so morali to spremembo sporočiti državnemu uradu (kresiji). Kratkotrajna francoska oblast nad delom slovenskih dežel se je malo lotevala fevdalnih odnosov. Odpravila je le manjše, na osebo vezane podložniške obveznosti (na osebo vezano tlako, osebna bremena), uveljavila je deljivost kmetij in znižala dajatve za petino, ker so javnopravne funkcije zemljiških gospodov prenesli na urade. Proces agrarne revolucije pa se je pod francosko upravo počasi nadaljeval, ne da bi francoske oblasti poljedelstvo izrecno pospeševale.⁴

Čeprav se v obdobju Metternichovega absolutizma ti ukrepi niso nadaljevali, pa pomenijo izredno krčenje fevdalnih pravic zemljiških gospodov in so na široko pripravljali dokončno odpravo fevdalizma leta 1848. Prav tako so povečavali kmetove pravice in dvigali njegov gospodarski položaj, čeprav so kmetje hudo občutili novi davčni sistem, ki je po fiziokratskem principu enakega obdavčenja po dohodku od zemlje zajel tudi doslej privilegirane fevdalce.

Pomembnejša za gospodarski dvig kmečkega prebivalstva oziroma za dvig agrarne proizvodnje pa so bila prizadevanja državnih oblasti, da bi se v smislu fiziokratizma stari poljedelski sistem natriletnega kolobarjenja zamenjal z naprednejšim sistemom: kolobarjenjem sadežev brez prahe. Ta stremjenja so podpirale Kmetijske družbe, ustanovljene v 60-ih letih v glavnih deželnih mestih (Celovec 1764, Gorica in Gradec 1765, Ljubljana 1767), ki so širile fiziokratske nauke in novi način obdelovanja zemlje med kmeti, skrbele za poskusna posestva in kmetijske šole. Prvič so se tedaj v poljedelstvu uveljavljali znanstveni izsledki. Vendar se je novi sistem poljedelstva le počasi širil proti ustaljeni praksi in nezaupanju kmečkega človeka do vseh novosti.

Vendar se je praha postopoma opuščala in uvajati so se začele rastline v večjem obsegu, zlasti kuruza in krompir, ki se pojavljata že od 17. oziroma 18. stoletja dalje. V času slabih letin 1767—72, ko je vlada sama delila seme, se je krompir ponekod zelo razširil, vendar se je takrat uporabljal bolj kot krmilo za živino kakor pa za hrano ljudem. Do pravega preloma v širjenju obeh novih rastlin je prišlo še-

le po treh zaporednih slabih letinah v letih 1815/17. Tedaj se je krompir povsem uveljavil na Kranjskem; na Koroškem in Goriškem se je močno razširila kuruza, a na Štajerskem obe kulturi. Šele po teh spremembah v gojenju krompirja in kuruze je izginila katastrofalna lakota, ki je pogosto zadela prebivalstvo v slovenskih deželah. Poleg širjenja teh dveh kulturnih rastlin je bilo izrednega pomena tudi tedaj širše uveljavljanje strniščnih sadežev (zlasti ajde in repe), industrijskih (lan, konoplja) in krmilnih rastlin (zlasti detelja, lucerna). Prav uvajanje krmilnih rastlin je bil eden izmed važnih momentov, ki so omogočili prehod iz ekstenzivne pašniške na intenzivno hlevsko živinorejo, brez katere bi si ne bilo mogoče zamisliti gnojenja, nujno potrebnega za novi način agrarne tehnike in sistema. Na prehod v hlevsko živinorejo je precej vplivala tudi akcija za razdelitev dotedanjih skupnih (občinskih) ravninskih pašnikov. Vendar se ponekod uporaba teh skupnih pašnikov vztrajno drži še tja do novejših dobe. Prav ta akcija je mnogokje omogočila tudi razširitev obdelovalne zemlje (njiv) in tudi travnikov, na katerih se je s košnjo pripravljala krma za zimo. Od druge polovice 18. stoletja dalje se začenja doba prevlade hlevske živinoreje v kombinaciji s planinsko pašo (pasejo seveda tudi še po travnikih v pozni jeseni), kar je ostalo v veljavi vse do konca obravnavanega obdobja. Vendar je bil razvoj živinoreje, ki je po preobratu glede na število glav ponekod celo nazadovala, sprva še počasen. Nove pasme, ki naj bi nadomestile slabše domače, se le zmerno uvajajo (npr. merino ovce). Večjo skrb so posvečali govedoreji in konjereji, ki je postajala vse bolj važna zaradi vprežne in tovrstne živine. Svinjereji še niso dajali poznejšega pomena; koze pa so zaradi zaščite gozdov, ki se začne tedaj prvič bolj racionalno izrabljati, že začeli preganjati in njihovo rejo opuščati.⁵

Ta veliki skok v gospodarski strukturi slovenske vasi je spremenil tudi njeno zunanjo podobo. Kmečki dom se je razširjal in je dobival več ločenih prostorov. Nastajala so nova gospodarska poslopja. Tudi lesene hiše so se začele počasi umikati zidanim, tem bolj, ker so oblasti že sredi 18. stoletja prepovedale gradnjo lesenih hiš. Tako je odstotek dimnic na Štajerskem od leta 1700 do 1800 padel od 80 % na 40 %. Spreminjala se je počasi tudi kmetova zavest in po uveljavitvi dednega zakupe in osebne svobode je vedno bolj rasla zahteva po zemljiški odvezi.

Agrarna revolucija je v drugi polovici 19. stoletja dokončno zmagala. Kolobarjenje sadežev brez prahe je v tem času že prevladalo in nove kulture so se že močno uveljavile. Med industrijskimi rastlinami se je tedaj za-

čela vpeljavati tudi sladkorna pesa (na Koroškem, deloma tudi na Kranjskem). Začeli so se uporabljati v večji meri tudi kmetijski stroji; prav tako pa so se uveljavljale nekatere značilnosti kapitalističnega gospodarstva v kmetijstvu, predvsem seveda na fevdalni posesti in le sem in tja pri velikih kmetih. Tudi gozdarstvo je bilo vedno bolj predmet znanstvenega raziskovanja in so večjo skrb začeli posvečati izkoriščanju in obnavljanju gozdov. Sadjarstvo pa je bilo šele na začetkih svojega razvoja.

V zvezi z našim razmotrivanjem pa je treba izrecno poudariti, kakšne so bile posledice tega preobrata glede na izrabo kulturne zemlje. Ob procesu agrarne revolucije se je z odpravljanjem prahe povečevala vsakoletna obdelana njivska površina in se končno povečala za tretjino, se torej razširila na celotni fond njiv (če ne upoštevamo manjših površin, ki so bile iz različnih vzrokov seveda še vedno v prahi). Še več, s širjenjem strniščnih sadežev, torej z dvojno letino na delu istih njivskih površin vsako leto, se je fond vsakoletnih obdelanih površin še dodatno povečal. Prizadevanje državnih oblasti, da bi se povečale površine kulturne zemlje, ki je ni bilo praktično nič več mogoče povečavati s krčenjem gozda, je pripeljalo v tem obdobju prvič do izsuševalnih, melioracijskih del na širših kompleksih. Največji tak poskus na slovenskih tleh je bilo izsuševanje velikih površin ljubljanskega barja, v katerem so videli prihodnjo žitnico Kranjske. V ta namen so zgradili velik prekop (1772—82), toda izsuševanje je bilo v glavnem končano šele do konca 19. stoletja. Res so tu nastajale počasi večje površine plod-

ne zemlje, tudi nekatere nove naselbine. Toda pričakovanja se niso izpolnila in še danes celotni kompleks ni do kraja urejen; večina površin je pod travniki.⁶ Večje melioracije so bile tudi na močvirnih površinah v okolici Celovca.

Na drugi strani se je v tem stoletju ob procesu agrarne revolucije precej spremenilo tudi prejšnje razmerje glede izrabe kulturne zemlje. Rekli smo že, da se je z opuščanjem pašniške živinoreje in delitvijo skupnih, občinskih nižinskih pašnikov precej povečala površina travnikov in tudi njiv. Prav tako se je v tem obdobju močno zmanjšala površina vinogradov in so izginili vinogradi v mnogih področjih, kjer so bili stoletja. Ni se več splačalo gojiti vinske trte na manj ugodnih površinah, ki se opušča v korist drugim kulturam. Zlasti se je spreminjala struktura njivskih površin glede na obseg, ki so jih zavzemale posamezne njivske kulture. Na to so vplivale tehnične izboljšave v agrarni proizvodnji, mnogo bogatejši kolobar sadežev, kakor je bil v prejšnjem obdobju, povečane obdelovalne površine pa tudi vplivi blagovnodelarne zamenjave, skratka tržišča. Zlasti naglo se je spreminjala po letih velike lakote 1815 do 1817. Tako se je do srede 19. stoletja, potem ko je proti koncu 18. stoletja precej upadel, povečal pridelek pšenice in rži tudi na račun ječmena in ovsa, čeprav so obstajale precejšnje razlike v posameznih deželah. Kakšno je bilo stanje glede izrabe njivskih površin in kakšen je bil pridelek konec tega obdobja na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, kaže naslednja (sicer nepopolna) tabela.⁷

Kulture	Kranjska			Štajerska			Koroška		
	%	18. stol.	1849	%	18. stol.	%	18. stol.	1844	
pšenica	21,1	256.948	422.760	12,5	656.496	?	?	154.698	227.807
rž	16,6	244.378	345.882	20,38	1,387.846	?	?	557.984	833.517
ječmen	8,9	370.700	242.283	2,08	523.141	?	?	223.079	201.997
oves	17,0	754.982	510.442	31,24	1,974.951	?	?	821.168	826.595
koruza	2,2	?	77.431	16,06	?	?	?	?	108.874
proso	8,9	?	263.015	?	?	?	?	?	44.467
krompir	10,4	?	2,898.592 q	5,0	?	?	?	?	74.618 q
detelja	8,0	?	594.667 q	12,05	?	?	?	?	600.000 q
strniščni posevki:									
ajda ,	30,6	?	557.207	23,6	?	?	?	?	211.302
repa	2,8	?	429.577 q	?	?	?	?	?	204.167 q

% izrabe njivskih površin za posamezne kulture so pri Kranjski iz leta 1849, a pri Štajerski iz leta 1846.

Podatki o višini pridelkov so iz konca 18. stoletja oziroma iz zgoraj navedenih let. Vse količine so izračunane v vaganih (61,48 litra) oz. v dunajskih centih (q = 56,00—6,2 kg).

Pri vsem tem razvoju kmetijstva bi se zdelo, da so se možnosti za razvoj kmetu bolj na široko odprle. Vendar ni bilo tako, čeprav so se njegovi življenjski pogoji res izboljšali. Fevdalne dajatve in novi visoki davki, ki jih je absolutna monarhija naložila kmetu, že do tega obdobja preveč razdrobljena kmečka posest in prenapolnjeno podeželje, ki se je še polnilo zaradi sorazmerno naglega naraščanja kmečkega prebivalstva, so v mnogočem paralizirali to, kar je prinašala agrarna revolucija. Ponekod, vendar seveda ne trajno, je na to vplivalo tudi pomanjkanje delovne sile, ki se je pojavljalo na posameznih kmetijah ob večji površini letno obdelane zemlje in večjega števila kultur, ki jih je tedaj kmečko gospodarstvo gojilo. Še več, diferenciacija kmečkega prebivalstva je v tem obdobju še hitreje napredovala. Na ozemlju Ilirskih provinc jo je pospeševal tudi zakon o delitvi kmetij ob dedovanju. Manjšanje kmečke posesti in celo tudi propadanje kmetij, ki so se smele zadovoljevati, se je nadaljevalo v prvi polovici 19. stoletja še hitreje kakor prej. Proces drobitve je močno napredoval v vseh slovenskih deželah razen na Koroškem. V vaseh je tedaj, z izjemo Koroške, drobna kmečka posest s kajžami in osebenjki praviloma prevladala nad srednjo, celo in večjo kmečko posestjo.⁸

Ob taki posestni strukturi, ki je nastala v zgodovinskem razvoju, velik del kmečkega prebivalstva — bilo ga je po statistični oceni ob koncu te dobe 89 % vsega prebivalstva v slovenskih deželah — ni mogel v celoti živeti od agrarne proizvodnje.⁹ Znatno delež dohodka tega dela podeželskega prebivalstva je prišel od neagrarnega zaslužka: od tovarništva in prevoznštva ter tudi brodarstva po prometno važnih in deloma reguliranih rekah, dalje od kmečke trgovine, ki je v tem obdobju postala legalizirana sama po sebi, od domače obrti pa tudi dela za založnike in celo manufakturiste in končno od raznih del v zvezi s fužinarstvom (drvarji, oglarji, vozniki itd.). Prav v tem obdobju prehaja zaposlovanje kmečkega prebivalstva, katerega del že tedaj dobiva značaj polproletariata, v neagrarni proizvodnji v polj višek, ki traja nato še nekaj časa v drugi polovici 19. stoletja do velikih sprememb v proizvodnji in prometu. Toda podeželje že zajema proces izseljevanja. Počasi raste število tistih, ki na vasi ne najdejo več možnosti zaslužka niti v agrarni niti v neagrarni proizvodnji. Podeželje se, kakor že rečeno, polni in ljudje se izseljujejo, takrat prvenstveno v mesta. Ta beg kmetov v mesta že od nevoljniškega patenta dovolj naglo raste. Odtod tudi v veliki meri izvira prirastek mestnega prebivalstva.

Ta razvoj na podeželju je bil torej močno povezan z neagrarno proizvodnjo, ki je od

srede 18. stoletja dalje prav tako hitro rastla pod vplivom merkantilizma in nato fiziokratizma.¹⁰ Že v drugi polovici 18. stoletja se je število manufaktur na slovenskem ozemlju precej povečalo. V prvi polovici naslednjega stoletja, potem ko so se končale francoske vojne in doba Ilirskih provinc, pa je njihovo število še bolj poraslo. Državne oblasti so ta razvoj pospeševale sprva s podeljevanjem raznih privilegijev in monopolov, nato pa z uveljavljanjem načela gospodarske svobode. Vendar je ob koncu obdobja ta njena vnema ponehaval iz strahu pred nasprotniki fevdalizma in absolutizma, ki jih je gospodarski in družbeni razvoj krepil. Velik del teh manufaktur je bil povezan z založništvom in tudi z domačo obrtjo na vasi. Kot vir potrebne energije jim je služila voda; premog se je v proizvodnjo tega časa šele počasi uvajal.¹¹ Na slovenskih tleh je bilo ob koncu te dobe okoli 3000 vodnih koles (od tega seveda velik del vaških mlinov in žag).¹²

Kljub temu porastu manufaktur pa notranja struktura neagrarnega gospodarstva ni doživela nobenih bistvenih sprememb. Še ves ta čas, kljub upadu proizvodnje za Ilirskih provinc,¹³ je pripadlo važnejše, če ne sploh najvažnejše mesto v gospodarskem življenju slovenskih dežel železarstvu. Kot prej prevladujejo po številu majhna podjetja, velikih je le malo (vseh je bilo okoli 100); vsa uporabljajo predvsem vodno silo. Tehnični napredek se kaže v večjem številu visokih peči, čeprav resničnih plavžev še ni veliko, a tudi ti delajo še zelo sporadično. Nekaj večjih podjetij s plavži (Javornik, Sava, Mislinje, Bistrica v Rožu) je pridobivalo večino železa na slovenskih tleh. Vendar so ti plavži precej zaostajali po velikosti za najboljšimi na nemškem delu Štajerske in Koroške, ki so dajali letno do 60.000 centov (3.360 t) surovega železa. Dva taka plavža bi bila odločno preveč za celotno produkcijo železa na Slovenskem. Proizvodnja in predelava železa je do konca dobe kljub konkurenci švedskega železa še vedno rasla. Konkurenco so bolj prenašala tista podjetja, katerih lastniki so bili fevdalci, torej tudi posestniki velikih gozdov, iz katerih so črpali les in oglje za svoje fužine. In takih ni bilo malo (npr. Auersperg, Zois, Ruard na Kranjskem, Thurn, Egger, Silbernagel na Koroškem). Okoli leta 1825 je bila proizvodnja železa na Kranjskem poprečno ok. 2.300 t, v letih 1843—47 pa se je dvignila na ok. 4.650 t letno. Za primerjavo o velikosti največjih podjetij te vrste naj navedemo dva primera. Auerspergova železarna v Dvoru na Dolenjskem je imela leta 1840 kar 781 zaposlenih, med njimi 130 rudarjev, 77 drvarjev in oglarjev ter 430 voznikov. Ruardova fužina na Savi (Jesenice) pa je imela v 40-letih okoli

500 zaposlenih, od tega ok. 360 drvarjev in og-ljarjev, ter je proizvajala ok. 1.700 t ali blizu 45 % vse železne proizvodnje na Kranjskem. Podatki o strukturi zaposlenih dokazujejo med drugim tudi tesno povezanost podjetij z agrarno okolico. Najmodernejše in po proiz-vodnji največje podjetje v slovenskih deželah pa je bila železarna bratov Franca in Avgusta Rosthorn, ki sta bila angleškega rodu, v Pre-valjah. Tu je bilo leta 1836 prvič na Sloven-skem uvedeno pudlanje. Poglavitni proizvod so bile tračnice, ki jih je začela tovarna kot prva v Avstriji proizvajati. V letih 1838–42 so izdelali ok. 6.700 t tračnic, v naslednjih pe-tih letih pa celo ok. 27.500 t. Podjetje je bilo prvo, ki je v večji meri uporabljalo kot vir energije in za predelavo železa premog (iz lastnega rudnika v Lešah).¹⁴

Proizvodnja svinca, ki je do okoli 1820 še rasla, nato pa stagnirala na okoli 1100 t, je bila še vedno omejena predvsem na področje Karavank. Rudniki, ki so nastajali v tem času drugje, so bili manjši in so postopoma propadli. Rudnik živega srebra v Idriji dela ob vedno manj bogati rudi, ki je ob viških na-kopljejo do 7.000 t letno, s približno enako proizvodnjo kakor prej (poprečno okoli 162 t živega srebra letno). To mu uspeva s tehnič-nimi izboljšavami (boljše peči za žganje slab-še rude, parni stroj leta 1837). Kot novost pa se v vsem tem obdobju počasi začenja uve-ljavljati tudi premog, ki ga kopljejo večino-ma v manjših količinah in sporadično. Redni in tudi nekoliko večji premogovniki nastaja-jo šele proti sredi 19. stoletja (npr. že ome-njene Leše).¹⁵

Med številnimi manufakturami je bila v tem obdobju zelo razvejana tekstilna proiz-vodnja. Poleg večjega števila manjših manu-faktur, katerih suknarska proizvodnja je za-radi češke konkurence nekoliko padala, so v predmarčni dobi na novo nastale prve večje moderne strojne bombažne predilnice. Še ved-no na založniški način je bila v veliki meri organizirana proizvodnja platna (prav tako proizvodnja čipk), ki so ga veliko izvažali. Sivilarstvo, ki je bilo še konec 18. stoletja pre-cej razvito, je v predmarčni dobi zaradi ita-lijanske konkurence po odpravi carinske meje med Lombardijo in Benečijo z našimi dežela-mi propadlo.¹⁶ Ves ta čas je bil konjunktoren za razvoj steklarn, ki jih je bilo v predmarčni dobi nad 20. V posameznih steklarnah je de-lalo tudi do 100 in celo 200 delavcev še z večjim številom gozdnih delavcev in voznikov.¹⁷ Proizvodnja papirja je bila vezana na kako deseterico več ali manj obrtnih papirnih mlinov in osem večjih papirnih podjetij. Do 40. let je bila največja papirnica v Podgori pri Gorici, ki je leta 1841 izdelala okoli 1900 q (ok. 106 t) papirja. Tedaj pa je nastala nova,

prva strojna papirnica v Vevčah pri Ljub-ljani, ki je s 70 delavci proizvajala okoli 8000 q papirja, kar je bilo mnogo več od skupne produkcije vseh drugih papirnic na Slovenskem.¹⁸ V predmarčni dobi se je precej uveljavila proizvodnja sladkorja iz sladkor-nega trsa. Najprej se je že v drugi polovici 18. stoletja pojavila v Trstu; tu sta se po letu 1821 dve veliki rafineriji združili v eno. Leta 1828 pa sta v Ljubljani nastali dve novi rafi-neriji (ena je delala do požara 1832, druga do 1858). Proizvodnja je naglo naraščala; leta 1841: 23.000 q, leta 1847: 72.000 q. Delavcev pa je imela ljubljanska »cukrarna« istega leta 160.¹⁹ Še vedno je bila v enaki meri kakor prej pomembna tudi usnjarska (in čevljarska) proizvodnja. Posebej je treba omeniti tudi založniško organizirano žimarstvo in sitarstvo okoli Kranja in slavninarstvo okoli Ihana. V Trstu, kjer je bilo večje število manufaktur, se je razvilo tudi pomembnejše ladjedelnštvo. Vseh manufaktur je bilo na slovenskem ozemlju s Trstom brez Koroške okrog 250; od tega jih je bilo na Kranjskem, slovenskem delu Štajerske in Goriškem 191, a v Trstu 65. Kljub temu morda na videz visokemu številu manufaktur pa je treba poudariti, da so slovenske dežele v razvoju precej zaostaja-le za nemškimi. Tako je bilo npr. leta 1834 na Štajerskem več kot 300 manufaktur, ki so bile večinoma v nemškem delu dežele.

Čeprav to obdobje z vso upravičenostjo označujemo kot manufakturno obdobje v ne-agrarni proizvodnji, pa je bila poglavitna značilnost predmarčne dobe v gospodarskem razvoju uporaba premoga in strojev, nastanek prvih tovarn, gradnja prvih železnic in uva-janje parnikov, kar vse je napovedovalo novo dobo, ki je prihajala.

Čeprav je bilo podeljenih veliko pravic za kopanje premoga, je bilo še konec predmarč-ne dobe le malo premogovnikov z večjo pro-dukcijo. Leta 1848 so na Slovenskem nakopali največ do 55.000 t premoga. Daleč največji premogovnik je bil v nam že znanih Lešah, kjer so leta 1847 nakopali ok. 40.000 t premo-ga in je bilo zaposlenih blizu 600 rudarjev.²⁰

Zunaj Trsta, kjer se parni stroj pojavi že leta 1817, je na Slovenskem prvi parni stroj postavila, se zdi, ljubljanska sladkorna rafi-nerija. Leta 1841 je bilo na slovenskem na-rodnem ozemlju 8 parnih strojev s 180 KM, le nekaj več jih je bilo ob koncu obdobja. Bili so v predilnicah (Ljubljana, Ajdovščina, Pre-bold), sladkornih rafinerijah (Ljubljana, Trst), tovarnah mila in sveč (Trst), steklarni (Ko-čevje), nekaterih parnih mlinih (Hinje, Ko-čevje, Trst) in idrijskem rudniku. V pomor-skem prometu so v Trstu že leta 1818 uvedli prvi parnik. Tam je prestal prvi poskus tudi Ressler ladijski vijak. Leta 1836 je že tri leta

prej ustanovljeni Avstrijski Lloyd s svojo paroplovno družbo, ki je ob koncu dobe imela že 26 parnikov (za osebni promet) z več kot 9000 BRT. V 40. letih so slovenske dežele pridobile tudi železnice, ki so jih gradili v monarhiji že od 1838. leta. Prva je bila tako imenovana »južna železnica«, zveza med Dunajem in Trstom prek slovenskih dežel, mojstrsko delo takratne tehnike. Najprej je bil zgrajen odsek od Gradca do Celja (1846), tri leta pozneje pa je stekla železnica že do Ljubljane. Še v predmarčni dobi so začeli graditi železnico tudi od Ljubljane proti Trstu.²¹

Toda ta razvoj neagrarne proizvodnje je bil le bolj malo povezan s podjetnostjo in kapitalom slovenskih ljudi. Del najvidnejših podjetnikov na Slovenskem je bil tuj (npr. F. in A. Rosthorn, W. Moline); tudi velik del tehničnih strokovnjakov in vodilnih delavcev je bil iz tujine. Del teh ljudi se vključil v slovensko narodno celoto, vendar njihovo število vedno bolj pada in jih večina preskoči v nemški tabor. Zelo pomembna je bila v tem času še vloga tržaškega kapitala najrazličnejšega izvora. Močan je dalje postajal tudi že dunajski kapital (Rotschildi, Arnstein-Eskeles). Med lastniki niso bili samo posamezniki, marveč tudi delniške družbe. V rudarstvu in fužinarstvu je bil velik delež kapitala last tujih fevdalcev na slovenskem ozemlju. Med slovenskimi meščani, ki so si na različne načine (s trgovino, zakupom davkov in mitnic itd.) nakopili večje premoženje, so le redki prehajali v manufakturne in industrijske investicije ter postajali večji podjetniki. Niso se še povzpeli prek manjših podjetij in rudnikov (zlasti premogovnikov), založniške in večje obrtne dejavnosti ter trgovine.²²

Pod vplivom opisanega razvoja je začelo prebivalstvo v slovenskih deželah v tem obdobju nekoliko hitreje rasti, zlasti potem, ko so prenehale stare kužne bolezni in velika lakota. Precej pa se je spreminjala tudi družbena podoba. Ob sorazmerno skromnem naravnem prirastku (nataliteta 30 do 37 ‰, mortaliteta 25 do 29 ‰, pač različno po deželah) in manjšem doseljevanju v mesta (zlasti v Trst, tudi v Gorico, Beljak in Celovec) se je prebivalstvo do konca te dobe povečalo na okoli 1.100.000. Od tega je bilo blizu 89 ‰ Slovencev, nemška manjšina skupaj s tistimi, ki so se nemško orientirali, pa je bila znotraj etničnih slovenskih meja na Koroškem in Štajerskem ter Kranjskem tako v mestih kot deloma na podeželju, italijanska v primorskih istrskih mestih in v Gorici, a madžarska ob mejah Prekmurja. Šele v tem obdobju so mesta, ki so morala po ukazu Jožefa II. podreti mestna obzidja, pravzaprav začela rasti iz srednjeveških okvirov. Velika izjema je bil seveda Trst, ki je z najmočnejšim doseljeva-

njem hitro rasel. Že leta 1808 je imel nad 33.000 prebivalcev; njihovo število je upadlo zaradi gospodarske depresije za Ilirskih provinc na približno 21.000, a se je že konec tega obdobja povzpelo na skoraj 80.000. Razmerje med kmečkim in mestnim prebivalstvom je bilo tedaj približno 84 ‰ proti 16 ‰.²³

Med najpomembnejše družbene premike v tem času, povezane z rastjo narodne zavesti in opredeljevanjem za slovenstvo, je treba šteti počasno nastajanje slovenske buržoazije (sicer po številu in po moči kapitala še šibke, kakor smo videli) in nekoliko širšega sloja slovenske inteligence. Z njima so dotlej položniški Slovenci po dolgih stoletjih dobivali svojo vrhno družbeno plast; družbena obglavljenost in vse iz nje izvirajoče posledice so začenjale počasi izginjati. To se kaže tudi v začetkih slovenskega narodnega prebujenja in gibanja, ki je zajelo slovenske dežele v tem obdobju. Poleg tega je ob povečanem številu agrarnega proletariata omeniti tudi rast pravega delavstva. Njegov položaj je bil še zelo različen, saj so ponekod še vladala stara patriarhalna razmerja, druge pa so se že uveljavljali povsem kapitalistični odnosi. Ker skoraj ni krajev, ki bi imeli značaj izrazito delavskih središč (proizvodnja je še razpršena po mestih in podeželju), tudi ni opaziti znamenj delavske zavesti in povezanosti. O kakem delavskem gibanju seveda še ne moremo govoriti (čeprav so slovenske dežele dale socialista utopista Smolnikarja, ki je deloval predvsem v Ameriki). Med tedanjim delavstvom je bila še večina takih, ki so bili povezani s kmečkim življenjem, živeli so na svojih kmetijah ali kajžah ali na domači kmetiji pri sorodnikih in hodili v podjetje na delo. Tak delavec se je tedaj in tudi še pozneje čutil bolj kmeta kakor delavca.²⁴

Družba je torej na Slovenskem (kakor v Avstriji sploh) dobivala že precej jasne konture kapitalistične družbe, ob kateri so postajali fevdalni odnosi povsem odveč. Kmetove zahteve po zemlji, po zemljiški odvezi dobivajo realne osnove in z revolucijo leta 1848 je fevdalizma v monarhiji resnično konec.

OPOMBE

1. Prim. Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien I, 1899; E. M. Link, The Emancipation of the Austrian Peasant 1740—1798, New York 1949; A. Mell, Die Anfänge der Bauernbefreiung in Steiermark unter Maria Theresia, in Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark 5/1 (Graz), 1901; A. Trstenjak, Slovenski rabotni patent, ČZN 9, 1912. — 2. Glej Zgodovino narodov Jugoslavije II in tam navedeno literaturo; H. Ebner, Die Bemühungen der Regierung um

Aufteilung des bäuerlichen Grossbesitzes in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts, *Blätter für Heimatkunde* 1959. — 3. Prim. J. Polec, O odpravi nevoljništva na Kranjskem, Ljubljana 1933. — 4. M. Pivec-Stele, *La vie économique des Provinces Illyriennes (1809—1813)*, Paris 1930; *Napoleonove Ilirske province*, Ljubljana 1964. — 5. Prim. V. Novak, Übersicht über Viehhaltungsformen und Alpwesen in Slowenien, v *Viezucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* 8, Budapest 1961. — 6. Prim. A. Melik, Kolonizacija Ljubljanskega barja, Ljubljana 1927; za današnje stanje pa A. Lah, Ljubljansko barje. Problem urejevanja in gospodarskega izkoriščanja v obdobju 1945—1961, Ljubljana 1965. — 7. B. Grafenauer, Slovenija — Gospodarstvo Slovencev med 1800 in 1918, *JE* 7, 1968. — 8. Za preobrazbo vasi v tem stoletju glej B. Teply, Razvoj kmetijstva pri nas v stoletju pred marčno revolucijo. *Nova obzorja* 4 (1950), in njegovi prispevki prav tam; M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture in prehod na individualizirano kmetijstvo na Kranjskem, *Kronika* 8, 1960; isti, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964. — 9. F. Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni, Ljubljana 1936. — 10. Do konca 18. stoletja glej *Zgodovino narodov Jugoslavije II* in tam navedeno literaturo, za prvo polovico 19. stoletja pa F. Gestrin — V. Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966. — 11. J. Šorn, Premogovništvo na slovenskem ozemlju do sredine 19. stoletja, *ZČ* 18 (1964), str. 7 sl. — 12. Prim. A.

Struna, Vodni pogoni na Slovenskem, Ljubljana 1955. — 13. Glej op. 4. — 14. F. Gestrin — V. Melik, o. c. — 15. I. Mohorič, Industrializacija Mežiške doline, Maribor 1954; *Med Peco in Pohorjem*, Maribor 1965. — 16. J. Žontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, Ljubljana 1957. — 17. Prim. F. Minařik, Pohorske steklarne, Maribor 1966. — 18. J. Šorn, Razvoj papirnice Vevče, Ljubljana 1956; prim. še avtorjeve razprave v *ZČ* 8 in 12—13. — 19. V. Valenčič, Sladkorna industrija v Ljubljani, Ljubljana 1957. — 20. J. Šorn, Premogovništvo, o. c. — 21. Za parne stroje prim. J. Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I., Wien 1914; F. Gestrin — V. Melik, o. c.; G. Roletto, Il porto di Trieste, Bologna 1941; V. Murko, Josip Ressel, Življenje in delo, Ljubljana 1957; za začetek železnic I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, Ljubljana 1968. — 22. Prim. J. Šorn, Obdobje grosističnih tvrdk, *Kronika* 12 (1964) str. 17 sl. in tam navedena literatura. — 23. Za razvoj prebivalstva je še vedno temeljno delo že citirana razprava F. Zwitterja. Glej še J. Šifrer, Demografski razvoj kmečkega prebivalstva v Sloveniji, v *Prikazi in študije Zavoda SRS za statistiko* 8 (1962); D. Vogeltnik, Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspektive, *Ekonomski zbornik* 5 (1965). — 24. O kmetu B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962; E. Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1957.

I.

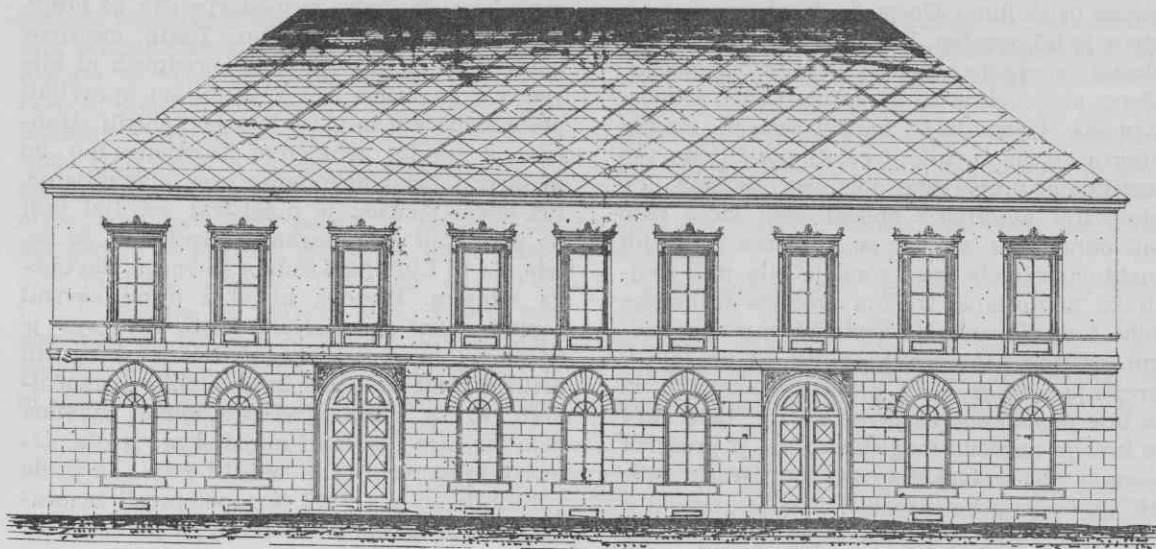
V začetku prejšnjega stoletja je imela stavbna obrt še marsikatero cehovske poteze, dasi je francosko medvladje cehe odpravilo in pozneje niso bili več obnovljeni. V primeri z drugimi obrtni je bilo v razmerju med mojstri ter pomočniki in vajenci nekaj posebnosti, ki so se več ali manj ohranile do novega obrtnega reda iz leta 1859. Zato je potrebno, da posežemo nekoliko še v konec 18. stoletja, ko so cehovska načela še veljala.

Pravice in dolžnosti zidarskih mojstrov, pomočnikov in vajencev so urejala cehovska pravila od 1. avgusta 1750. Le zidarski mojstri so smeli prevzemati zidarska dela, ki so jih potem dodeljevali v opravljanje pomočnikom in vajencem. Zidarski pomočniki in vajenci pa niso bili v mezdnem razmerju do mojstra, temveč do stavbnega gospodarja, to je do tistega, za katerega je mojster delo prevzel. Stavbni gospodar je zaposlenim pomočnikom in vajencem plačeval mezdo po določenih tarifah. Kot nagrado za preskrbo zaposlitve in zaslužka, za vodstvo in nadzorstvo nad stavbnim delom so pomočniki in vajenci morali odstopiti mojstru določen del dnevne mezde kot mojstrsko pristojbino, tudi mojstrski groš imenovano. Ta pristojbina je bila glavni del mojstrovih dohodkov.¹ Toda življenje je mnogokrat teklo mimo predpisov cehovskih pravil. Zidarski pomočniki so si večkrat sami našli in prevzeli stavbna dela in so odklanjali plačilo mojstrske pristojbine. Nekateri se sploh niso včlanili v ceh, drugi so opravljali zidarska dela, ne da bi se izučili zidarske obrti, bili so šušmarji. Ljubljanski zidarski mojstri, ki so bili prikrajšani za mojstrsko pristojbino, so se zoper te nerednosti pritoževali in zahtevali ureditev razmer v zidarskem cehu.²

V zadnjem desetletju 18. stoletja je deželni inženir Jožef Schemerl dobil nalogo, naj poroča o razmerah v stavbeništvu in predlaga ukrepe za izboljšanje razmer. Schemerl je priznal upravičenost mojstrskih pritožb. Menil je, da so za red v stavbeništvu potrebni dobri zidarski pomočniki in polirji, toda takih ni moglo biti brez dobrih mojstrov. Izkušeni stavbni mojstri se ne bodo naselili tam, kjer pomočniki delajo po svoji volji brez pokorščine in reda. Treba je poskrbeti za strogo izvajanje predpisov zidarskega ceha ter razglasiti v vsej deželi, da kdor hoče graditi, sme oddati delo le osebam, ki mu jih pošlje zidarski mojster. Stavbni gospodar, ki se ne bi po tem ravnal, naj bi za vsakega zidarja, zaposlenega mimo zidarskega mojstra, plačal

dnevno kazen 4 grošev, isti znesek bi moral plačati tudi zidar. Polovico globe bi dobil ovaditelj, polovico oškodovani zidarski mojster. Schemerl ni vse krivde za nevšečne razmere videl le na eni strani, tudi mojstri so imeli svoj delež. Dolžnost mojstrov je bila, da vzgajajo spretno zidarje, izbirali naj bi vajence med sposobnimi učenci normalke in naj bi jih v nedeljah in praznikih poučevali v risanju ter stavbarstvu. Skrbeli naj bi za zaposlitev njim prideljenih pomočnikov, da ne bi dali povoda za izgovor, češ niso dolžni plačevati mojstrske pristojbine, ker si morajo sami iskati delo. Mojstri bi morali v mestu redno nadzirati zidarske delavce in stavbe, na deželi pa jih obiskovati po potrebi. Pri gradnjah ne bi smeli zaposliti več vajencev, kot je bilo dovoljeno; morali bi si prizadevati, da postanejo polirji le posebno spretni in pridni zidarji.³

Deželna vlada ni bila dosledna pri izvajanju cehovskih predpisov, enkrat je bila popustljiva, drugič strožja. Sredi leta 1792 je glede mojstrske pristojbine in prevzemanja stavbnih del odločila: Kjer so izučeni polirji in zidarski pomočniki proti določeni tarifi, tam ni mogoče trpeti šušmarjev niti pri zasebnih gradnjah. Sicer pa pripada mojstru mojstrska pristojbina redoma le od tistih polirjev in pomočnikov, ki so se mu prijavi, in le takrat, ko jim delo preskrbi mojster. Ako jim ne preskrbi dela, jim ne more braniti, da si ga ne bi poiskali sami. Sme pa zahtevati, da mu javijo prevzem zasebnega zidarskega dela in plačajo pristojbino. Z izjemo cerkev, državnih, stanovskih in vojaških zgradb, za katere so potrebni načrti, predračuni itd. ter gradenj v mestih, kjer to zahteva javna korist, ni nikakršne obveznosti za zasebne stavbne gospodarje na podeželju, da bi morali graditi pod vodstvom in nadzorstvom zidarskega mojstra. Graditi so smeli tudi pod lastnim vodstvom.⁴ Le nekaj mesecev pozneje je nov predpis deželne vlade zavzel strožje stališče. Deželna vlada je ugotovila, da se zidarji in tesarji ne včlanjujejo več v ceh, da svojevoljno zvišujejo dnevno mezdo, imajo še postranske zahteve ter prevzemajo stavbna dela brez mojstrovega dovoljenja in navodil. Na drugi strani pa stavbni gospodarji v svojo škodo in škodo varnosti uporabljajo neizučene šušmarje, ki se izdajajo za zidarje in tesarje. Deželna vlada je izjavila, da ne bo trpela nobenega zidarja ali tesarja, ki ne bi bil član ceha. Kdor hoče opravljati zidarsko obrt, se mora vključiti v ljubljanski ceh, edini zidarski ceh v deželi, in se podre-

Matija Dobravec, fasada nekdanjega Bavarskega dvora na Titovi cesti (MALj, Reg. I fasc. 520, fol. 623)

diti mojstru ter sme sprejemati le tista dela, ki mu jih mojster odkaže. Bile so določene tudi dnevne mezde, za zidarskega polirja od sv. Jurija do sv. Mihaela 40, od sv. Mihaela do sv. Jurija 34, za zidarskega pomočnika pa 27 oziroma 24 krajcarjev. Pomočniki so morali mojstru odstopiti od dnevne mezde dva krajcarja mojstrske pristojbine. Prepovedano je bilo zahtevati ali plačati višje mezde.⁵

Glede na pritožbe obeh ljubljanskih stavbnih mojstrov Ignacija Pragerja in Andreja Meninija je deželna vlada leta 1793 ponovno obravnavala razmere v stavbeništvu. Naročila je mojstrom, naj pazijo na šušmarje in naznanijo stranke, ki izročajo stavbna dela neizkušenim zidarjem, da bodo morale plačati mojstrsko pristojbino in globo treh tolarjev. Zidarski mojstri naj sprejemajo na delo le izučene in v cehu včlanjene zidarje. Preden bodo vajenci proglašeni za pomočnike, bodo morali pred cehom v prisotnosti dveh mojstrov, štirih polirjev in cehovskega komisarja napraviti izpit, nato šele bodo prejeli učno pismo. Deželna vlada je tudi sprejela ponudbo stavbnega mojstra Meninija, da bo poučeval pomočnike in vajence v stavbarstvu s posredovanjem osebe, ki bo vešča italijanskega in slovenskega (kranjskega) jezika.⁶ Menini je bil namreč Lah in slovenščine ni obvladal. V začetku leta 1794 je deželna vlada izdala navodila glede plačila potnih stroškov in stavbnih načrtov zidarskim mojstrom v namenu, da prepreči pretirane zahteve. Pri eraričnih stavbah, župniščih in šolah je stavbni mojster razen potnih stroškov prejel dnevno še od 1 gld 30 kr do 3 gld, načrte je moral, ker mu je bila izročena gradnja, izdelati brezplačno. Nagrada za izdelavo načrtov je bila zagotovljena le za primer, da se stavba ne

bi gradila ali pa bi se gradila šele čez več let. Pri zasebnih stavbah v mestu in na deželi je moral mojster stavbna dela po potrebi nadzirati, polirju, ki je delo vodil, je moral dati vse potrebno na razpolago ter pri pomembnejših zadevah sam napraviti načrte, po katerih naj bi se gradilo. Za vodstvo in nadzorstvo gradnje ni bil upravičen do posebnega plačila, ker je že tako imel korist od pomočnikov in vajencev ter je bila njegova dolžnost skrbeti za prevzeto delo. Če je moral mojster zaradi prevzetega dela potovati, je imel pravico do prevoznega sredstva ali potnih stroškov 45 kr od milje; dnevnic je bila določena na 1 gld 30 kr. Nagrade za posnetek in izmero stavb ter za načrte prezidav so se odmerjale po številu prostorov, nagrade za načrte in proračune novih stavb pa so bile določene v višini 1/2 do 1 % proračunskega zneska. Stavbni mojster, ki je izdelal načrt, je tudi imel pravico, da gradi stavbo. Ako je imel gradbeni gospodar utemeljen razlog, npr. zanemarjanje nadzorstva, slabi zidarji, nevešč polir, si je smel izbrati drugega mojstra.⁷

Vendar vsi ti predpisi niso uredili razmer v stavbeništvu. Deželna vlada je naročila magistratu, naj pripravi nov osnutek cehovskega reda. Preteklo je nekaj let, da je bil tak osnutek pripravljen; odobren in uveljavljen pa ni bil več.⁸

II.

Cehi so bili v času francoskega medvladja odpravljeni. Zidarski ceh se je razdružil, polirji in pomočniki so postali samostojni in so mogli prosto opravljati zidarsko obrt, le da so se prijavili za plačevanje obrtnega davka in dobili »patent«. Zapustili so stavbne in zidarske mojstre ter prenehali plačevati moj-

strske pristojbine. Gospodarski obstanek mojstrov je bil ogrožen. Ker ni bilo ceha, ni nihče skrbel za vzgojo vajencev, vse je bilo prepuščeno svojevoljnosti in šušmarstvu.⁹ Obrtna svoboda francoskega medvladja je trajala prekratko, da bi bile v celoti pozabljene vse institucije prejšnjega obrtnega sistema. Po obnovitvi avstrijske oblasti cehi sicer niso bili obnovljeni, vendar so nekatere prejšnjih institucij oživele, med temi je bila tudi mojstrska pristojbina. Obrtna svoboda francoske dobe tudi ni ustrezala avstrijskemu upravnemu sistemu. Avstrijske oblasti so posegle v urejanje razmer zlasti v obrtnih panogah, ki so bile pomembne za javne koristi. Leta 1814 je kresija naročila magistratu, naj ji preskrbi seznam vseh zidarjev z navedbo listin o izpiti, da bo mogoče presoditi, kdo je upravičen voditi stavbna dela. Ohranjeni seznamu se glede števila ljubljanskih zidarjev razlikujejo; en seznam izkazuje 7 zidarjev in 23 zidarskih pomočnikov, drugi 3 polirje in 23 pomočnikov, tretji pa navaja skupno 102 osebi, polirje in pomočnike.¹⁰ Verjetno so bili v zadržanju seznamu upoštevani tudi pomožni zidarski delavci in ne le izučeni pomočniki. Glede dokumentov o usposobljenosti pa je magistrat ugotovil, da je imel učna in mojstrska pisma le Ignacij Prager, takrat edini stavbni mojster v Ljubljani, drugi so se sicer v redu izučili, niso pa imeli dokumentov, ker niso napravili v rokodelstvu običajnega potovanja.¹¹ Ko se je Prager pritožil, da zidarski pomočniki in vajenci samovoljno prevzemajo stavbna dela, jih izvajajo brez njegovega nadzorstva ter mu odjedajo zaslužek, ga je kresija opozorila, da je to posledica francoske obrtne svobode. Treba bi bilo uvesti prejšnji zidarski red, kolikor bi bil združljiv z novimi obrtnimi predpisi. Magistrat je dobil naročilo, naj skupaj s stavbno in požarnovarstveno komisijo pripravi osnutek zidarskega reda in ga predloži v odobritev.¹² Pragerjeve pritožbe o neupravičenem opravljanju zidarske obrti so se ponavljale. V pritožbi leta 1823 je omenjal, da delajo v Ljubljani tudi neupravičeni laški zidarji in da prevzemajo polirji ter pomočniki stavbna dela celo na javnih licitacijah. Zaslišani polirji in pomočniki so priznavali resničnost Pragerjevih trditev, prosili pa so, naj bi zidarski mojster poskrbel za njihovo zaposlitev.¹³

Neurejenost razmer v stavbeništvu in pomanjkanje obrtnih predpisov za to obrtno panogo osvetljuje zlasti primer zidarskega mojstra Antona Lipuša iz Kranja. Lipuš je leta 1816 prosil, da se sprejme kot stavbni mojster v Ljubljani. Magistrat mu ni ugodil, češ da Lipuš ne more postati mestni stavbni mojster v nekdanjem pomenu, to je, da bi imel pomočnike in vajence, ki bi jih dajal na

razpolago stavbnim gospodarjem in bi prejemal mojstrsko pristojbino. Takih mojstrov namreč po tedanjih obrtnih predpisih ni bilo več. Če pa Lipuš želi v Ljubljani opravljati posle arhitekta in v tej lastnosti služiti strankam s svojim tehničnim znanjem, mu bo magistrat izdal dovoljenje brez obotavljanja. Pri istem stališču je magistrat vztrajal tudi po ponovnih posredovanjih kresije, ki je želela, da bi Ljubljana dobila še enega stavbnega mojstra. Razlogi, ki je z njimi zavrnil Lipuša, niso prepričljivi, kajti Pragerju je istočasno priznaval upravičenost njegovih pritožb proti polirjem in zidarskim pomočnikom, ki so samostojno prevzemali stavbna dela ter niso plačevali mojstrskega groša. Lipuš kljub zavrnitvi ni opustil želje, da pride v Ljubljano, leta 1819 je zopet prosil za pravico stavbnega mojstra. Tedaj ga je magistrat zavrnil z novim razlogom. Glede na potrebe v stavbeništvu je občina že dovolj preskrbljena s stavbnimi mojstri (v Ljubljani je bil še vedno samo Prager). To velja toliko bolj, ker ni nikakega cehovskega reda in se morajo stavbni mojstri v svojem poslu omejiti le na nasvete v gradbenih zadevah ter na vodstvo maloštevilnih gradenj. Tudi ni mogoče pričakovati, da bi nastanitev prosilca v Ljubljani bila v kateremkoli pogledu koristna za občino.¹⁴

Čez nekaj let je magistrat stališče glede drugega stavbnega mojstra spremenil. Verjetno je na to vplival tudi gubernij, ki je menil, da bi bil v Ljubljani potreben še en stavbni mojster. Pa tudi sam je prišel do prepričanja, da je nerednostim v stavbeništvu in sporu s pomočniki kriv deloma Prager sam, ki ni skrbel zanje in za njihovo zaposlitev, čeprav so mu plačevali mojstrski groš.¹⁵ Ščassoma so se ustalile tudi nekatere norme glede podeljevanja obrti. Obveljalo je načelo, da ne sme v Iliriji nihče opravljati samostojne obrti in imeti pomočnikov, če ni dobil dovoljenja oblasti. Magistratu je bilo naročeno, naj skrbi, da se število mojstrov poveča.¹⁶

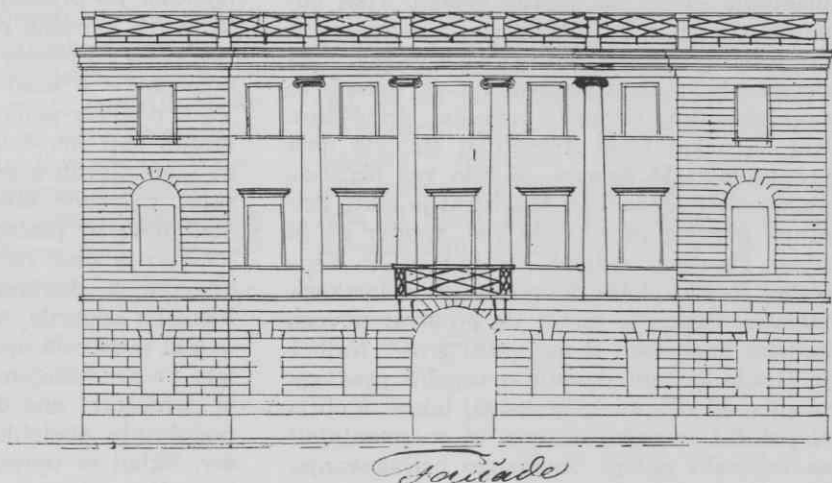
Leta 1823 je gubernij z razglasom, objavljenim tudi v sosednih deželah, pozival stavbenike, naj zaprosijo v Ljubljani za obrtno dovoljenje stavbnega mojstra.¹⁷ Za tako dovoljenje je zaprosil italijanski zidarski mojster Franc Caconi (tudi Coconi), ki je bil tedaj že nekaj časa v Ljubljani in je opravljal razna stavbna dela.¹⁸ Zoper Caconija se je začel pritoževati Prager. Najprej je trdil, da neupravičeno opravlja stavbna dela, potem pa mu je odrekel potrebno usposobljenost in zlasti nastopil proti zaposlovanju laških zidarjev. Zahteval je, naj se Caconiju in laškemu zidarjem prepove delo. Magistrat je te zahteve zavrnil. Caconi je dobil med tem časom mojstrsko pravico in je pritožba zoper njega

postala brezpredmetna. Neupravičene so bile tudi pritožbe zoper laške zidarske pomočnike. Kolikor so imeli redne potne liste, za kar je skrbela policija, jim dela ni bilo mogoče prepovedati. Zavračanje laških zidarjev se je zdelo magistratu neumestno tudi zato, ker so nekatere gradnje zaradi pomanjkanja pomočnikov izostale.¹⁹ Tudi polirji in zidarski pomočniki so se pritožili guberniju zoper Caconija in laške zidarje. Trdili so, da je bil Caconi sprejet za mojstra v Ljubljani pod pogojem, da bo imel le 4 do 6 laških zidarjev, ostale pa bo vzel od ceha. Tega pogoja se ni držal, zaposloval je že 37 laških delavcev.

deljevanje mojstrskih pravic v teh obrti. Po teh navodilih ni nihče smel opravljati zidarske obrti brez obrtnega dovoljenja. Obrtnice pravice pa ni mogel dobiti, dokler ni opravil izpita pri stavbni direkciji in dobil usposobljenostnega dekreta. Kandidat za izpit je moral predložiti dokaze, da se je obrti izučil, izpit pa naj bi dokazal, da ima potrebno teoretično in praktično znanje.²¹

V naslednjih letih je ljubljansko stavbeništvo zašlo v hudo krizo. Tedanje razmere nazorno prikazuje zapisnik pogovora z zidarskimi polirji in pomočniki, napravljen na magistratu 5. maja 1832. V Ljubljani ni bilo

Anton Treo, prvotna fasada hiše na Gospodarski cesti št. 10 (MALJ, Reg. I, fasc. 520, fol. 216)

Prvotno je imel 18 domačih fantov kot vajence, vsak mu je moral plačati 2 goldinarja. Nekaj časa jih je zaposloval, pozneje jih je odslovil in sprejel laške zidarje. Pri gradnji Kapretzove hiše na Dunajski cesti (sedaj Titova 12, kjer je Kompas) je za težka dela pri temeljih uporabljal domače zidarje; prvo nadstropje, kjer je lažje delo, je nadaljeval z laškimi zidarji, domače pa je odpustil. Tako so domači delavci ostali brez zaslužka in niso mogli preživljati svojih družin. Zahtevali so, naj Caconi odpusti večino laških zidarjev.²⁰ Kot prejšnje tudi ta pritožba ni imela uspeha. Odpor domačega delavstva, ki se je zavzemalo za omejitve pri zaposlovanju tujih zidarjev, ni mogel več zavreti svobode, ki se je že uveljavila pri izbiri bivališča in zaposlitve.

Ko se je Caconi potegoval za mojstrsko pravico v Ljubljani, mu je konkurent Prager spodbijal usposobljenost. Caconi je sicer predložil razna dokazila o usposobljenosti, ni pa imel potrčila, da je napravil izpit pri stavbni direkciji. Gubernij je, ko so bila vsa dokazila predložena, potrdil podelitev mojstrske pravice po magistratu. Toda leta 1828 je izdal nova navodila za izpite zidarskih in tesarskih mojstrov ter kamnosekov in za po-

nobenega zidarskega mojstra; Ignacij Prager je pred tremi leti umrl, Franc Caconi je že več kot pred enim letom zapustil Ljubljano. Zidarji in pomočniki so bili prepuščeni sami sebi, nihče ni bil upravičen sprejemati in vzgajati vajence, nihče ni bil upravičen voditi stavbna dela. V obrti je bil nered in demoralizacija. Polirji in pomočniki so prosili, naj se magistrat zavzame za nastanitev zidarskega mojstra in za uvedbo zidarskega reda, ki naj zagotovi mojstrom pristojbine, brez katerih niso mogli živeti. Izjavili so, da ne zahtevajo uvedbe cehovske prisilnosti, obdržalo pa naj bi se to, kar je bilo prej koristno, to je mojstrski groš. Vsi pomočniki, ki so podpisali zapisnik, so se prostovoljno zavezali plačevati poldrugi krajcar prispevka od dnevne mezde. Glede na bližajočo se stavbno sezono so želeli, da se tak red takoj uveljavi. Zato so do imenovanja novega mojstra izvolili polirja Matijo Dobravca za svojega predstojnika. Ta se je zavezal skrbeti za zadostno zaposlitev pomočnikov ter za vzgojo in pouk vajencev. Od poldruega krajcarja prispevka bi obdržal 1 krajcar, 1/2 bi ostalo v blagajni za podporo ponesrečenim ali obubožanim pomočnikom, njihovim vdovam in otrokom. Po-

lirji in pomočniki so prosili, naj mesto sprejme nemškega stavbnega mojstra. Izkušnje so pokazale, kako nestalni so laški mojstri; pomočniki pa so dobili le tedaj delo v Nemčiji, če jim je nemški mojster izdal spričevalo. Popotovanja v Nemčijo pa so bila potrebna, da so se pomočniki izučili v svoji obrti. Zapisnik na magistratu je podpisalo 19 zidarskih polirjev in 159 pomočnikov.²²

Občinski odbor je magistratu priporočal, naj upošteva predloge polirjev in pomočnikov ter naj predloži zidarski red v odobritev guberniju. Pomanjkanje takega reda je bil razlog, da Ljubljana ni imela zidarskega mojstra. Ako deželna vlada ne bi ugodila, naj se magistrat obrne na dvorne oblasti. Tudi občinski odbor je izjavil, da se ne zavzema za cehovsko prisilnost, temveč za ureditev v zidarski obrti, ki je pomembna za telesno in premoženjsko varnost vsakega prebivalca. Ker so nekaj časa prevzemali stavbna dela predvsem laški delavci, je bilo več občanov občutno oškodovanih.²³ Magistrat je takoj pripravil predlog za zidarski red, vendar ga je župan Hradecki zadržal, ker je medtem Venceslav Vadvlavlav dobil dovoljenje za zidarskega mojstra. Župan je menil, da bo stvar novega mojstra preskrbeti si mojstrski groš.²⁴ Najbrž je Hradecki tudi dvomil o uspehu predloga za zidarski red, ker je gubernij takrat v obrtni politiki zavračal ukrepe, ki so spominjali na cehovski sistem. Županovo pričakovanje, da se bodo z novim stavbnim mojstrom razmere izboljšale, se ni uresničilo. Magistrat je ponovno imel opravka s pritožbami, da polirji prevzemajo stavbna dela brez vednosti zidarskega mojstra in ne da bi plačevali mojstrski groš. Zopet se je pojavil v Ljubljani laški stavbenik, ki je opravljal stavbne posle, preden si je pridobil mojstrsko pravico.²⁵ Leta 1836 je gubernij vprašal magistrat, ali zadoštuje za Ljubljano en stavbni mojster in ali ne bi bilo primerno, da se njihovo število pomnoži zaradi potrebne konkurence in da se onemogoči monopol ter izboljšajo usluge občinstvu. Župan Hradecki je pobudo gubernija takoj izkoristil, hoteč ga pridobiti za izdajo zidarskega reda. Opozoril je, da si je občinski odbor že večkrat želel mestu preskrbeti potrebne stavbne mojstre. Nekateri so se za mojstrsko pravico zanimali in jim je bila že zagotovljena ali celo podeljena, vendar so potem na tihem ali z različnimi pretvezami odstopili. Pomanjkanje predpisov, ki bi urejevali zidarsko obrt, je razlog, da Ljubljana ni dobila potrebnih obrtnikov, zato je župan prosil, naj gubernij pripravi osnutek zidarskega reda.²⁶ Gubernij se je dal prepričati in odobril, da je magistrat 20. septembra 1838 izdal obrtni red za zidarje, tesarje in kamnoseke v Ljubljani. Red je določal pogoje za

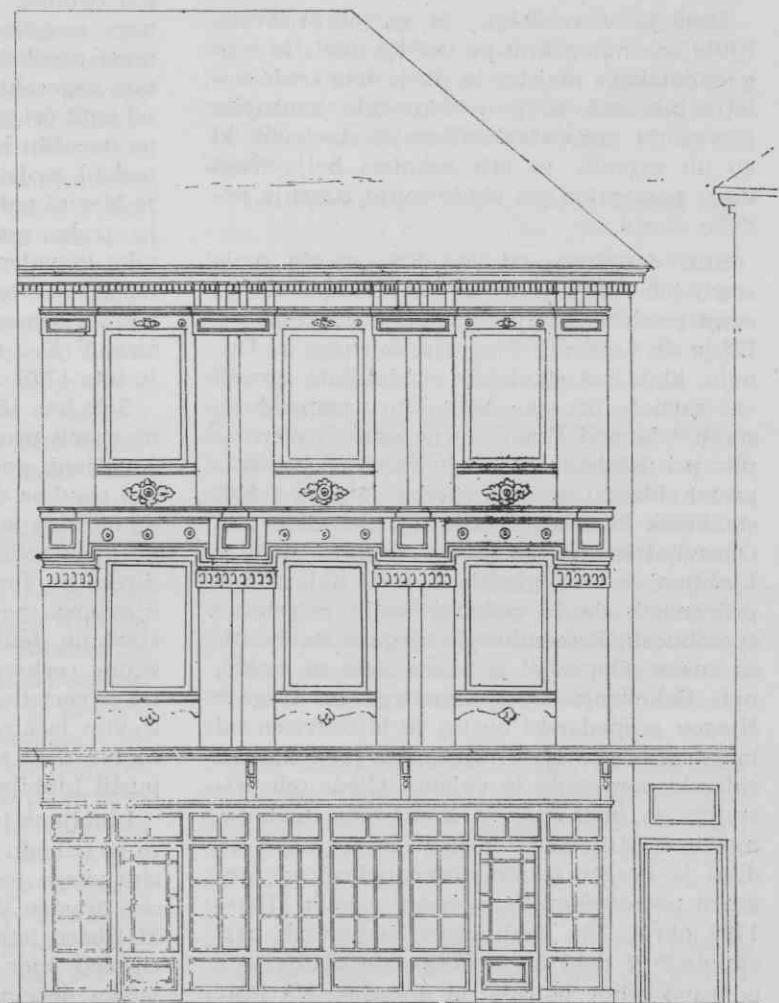
pridobitev mojstrske pravice. Z izpitom pri deželni stavbni direkciji so prosilci morali dokazati zahtevano teoretično in praktično znanje. Imeti so morali zadostno premoženje za opravljanje obrti. Domače polirje in pomočnike so proglašali za usposobljene prizadeti mojstri, ki so morali dati svoje izjave pri magistratu na zapisnik in sopolisati spričevala. Tuji polirji in pomočniki so svojo usposobljenost dokazali s popotno knjižico. Vajenci so ob proglasitvi za pomočnike po triletni učni dobi morali mojstru plačati 4 goldinarje. Brez mojstrovega dovoljenja polirji in pomočniki pod kaznijo niso smeli prevzemati nobenega stavbnega dela. Višina mezde se je določala po prostem sporazumu med mojstri in polirji oziroma pomočniki. Vajenci so morali polovico mezde prepustiti mojstru. Na tri pomočnike je smel biti zaposlen en vajenec. Vsak polir in pomočnik je moral od dnevne mezde dati mojstru 2 krajcarja. To dajatev so utemeljevali z dolžnostjo mojstra, da preskrbi potrebno orodje, jamči za zaposlitev, vodi delo in plačuje vnaprej razne stroške. Vsakdo je smel na licitacijah ali po pogodbi prevzemati stavbna dela, ki jih je stavbna komisija odobrila, toda opravljati jih je smel le pod vodstvom upravičenega mojstra. Vsako leto po sv. Rešnjem telesu so vplačali polirji in pomočniki eno dnevno mezdo v sklad za podpiranje obolelih in ponesrečenih tovarišev. Sklad so upravljali trije najstarejši polirji. Vajenci so vanj plačevali 2 goldinarja ob sprejemu in 2 goldinarja ob proglasitvi za pomočnike.²⁷

Razmere v ljubljanskem stavbeništvu so se v naslednjih letih izboljšale; število stavbnih mojstrov se je pomnožilo. Seveda ni bila to zasluga le zidarskega reda, saj kljub redu niso utihnile pritožbe, da se predpisi v škodo mojstrov ne izvajajo.²⁸ Razlog za izboljšanje je treba iskati tudi v poživljeni gradbeni dejavnosti. Ščasoma pa zidarski red, ki je bil le začasnega značaja, mojstrom ni več zadoščal, želeli so si stalne in trdne organizacije v nekdanjem cehovskem duhu. Ker obrtna politika v naši deželi ni dopuščala ponovne uvedbe cehovstva, zidarski mojstri svoje želje niso mogli uresničiti, dokler je državna oblast imela upravo trdno v rokah. Izkoristili so revolucionarno leto 1848, ko so politične in upravne razmere postale labilnejše. Med avstrijsko-italijansko vojno istega leta se je obstoječa mržnja domačih zidarjev do laških še povečala; domačini so zahtevali od zidarskih mojstrov, naj laške delavce odpustijo. Laške zidarje so zaposlovali zlasti zidarski mojstri, ki so sami bili Lah. Njihovo zaposlitev so opravičevali z več razlogi. Nekateri stavbni gospodarji so menda izrecno zahtevali laške delavce, češ da domači zapravljajo čas

s kajenjem in razgovarjanjem, da so počasni ter da svojega mojstra radi pustijo na cedilu, če niso zadovoljni z mezdo in hočejo doseči zvišanje. Le redki domačini so bili večji zahtevnejših zidarskih del. Laškimi zidarjem so plačevali poprečno višjo mezdo kot domačim, ker so delali dnevno nekaj ur dlje.²⁹ Domači delavci so se čutili pri mojstrih laškega pokolenja večkrat zapostavljene. Svojemu nerazpoloženju do laških zidarjev so dali duška ob vojni z Italijo. Okrog 40 domačih zidarjev je prišlo na magistrat in zahtevalo, naj se laški delavci izženejo. Tedanji zidarski mojstri Vadlav, Treo in Plochberger so 16. avgusta 1848 zase in za svoje naslednike v obrti sklenili pogodbo, ki so se z njo zavezali, da bodo prvenstveno zaposlovali mestne polirje in pomočnike, zunajljublanske tuzemske pa le pri obsežnejših stavbnih delih, ki jih z domačo delovno silo ne bi mogli opraviti. Glede na sovražnosti pa so bili od zaposlitve izključeni zidarji iz Lombardije in Benečije. Določba o prednostnem zaposlovanju domačih zidarjev je bila le ena izmed pogodbenih določb, ki so urejale odnose med zidarskimi

mojstri ter njihove odnose s polirji, pomočniki in vajenci. V bistvu so bili s pogodbo predpisi zidarskega reda obnovljeni v cehovskem duhu. Prvotno je pogodba določala, da smejo mojstri odtegniti kot mojstrsko pristojbino polirjem in pomočnikom 2 krajcarja od dnevne mezde. Magistrat, ki je sklenjeno pogodbo vidiral, je določilo o odtegljajih spremenil. Polirju niso smeli mojstri ničesar odtegniti, pomočnikom pa le en krajcar od dnevne mezde. Vajencu, zaposlenemu pri zasebnih delih, je moral mojster priznati mezdo pomočnika, od katere mu je smel odtegniti 10 krajcarjev. Če je vajenec delal neposredno pri mojstru, je moral prejemati dnevno mezdo 24 krajcarjev brez odtegljaja.³⁰

Glede mojstrske pristojbine je tudi v naslednjih letih prihajalo do sporov med pomočniki in mojstri. Pomočniki so se pritoževali, da so jo mojstri svojevoljno zvišali na 3 krajcarje. Magistrat je vztrajal pri višini, določeni v obrtnem redu za zidarje iz leta 1838, ter je v pričakovanju novega obrtnega reda ni hotel povišati.³¹ Zoper prepoved o zaposlovanju laških delavcev pa je že leta

Franc Faleschini, fasada hiše Ciril Metodov trg 2 (MALj, Reg. I fasc. 524, fol. 843)

1850 nastopil zidarski mojster Anton Treo, češ da z domačimi zidarskimi delavci ne more izhajati. Prosil je, naj se razveljavi prepoved, ki ni bila več času primerna. Magistrat je tedaj priznal, da so določilo o prepovedi izsilili leta 1848 zidarski pomočniki z demonstracijami; sodil je, da zaradi tega ni veljavna. Ker sovražnosti ni bilo več, tudi ni bilo ovir za zaposlovanje laških zidarjev. Ko je ljubljansko okrajno glavarstvo poročalo deželnemu namestništvu o nastanku prepovedi, jo je pojasnilo in opravičilo z žalostnim časom leta 1848, ko je bila zakonita oblast popolnoma ohromljena in ko se je za vzdrževanje miru moralo storiti vse, kar je zahteval proletariat, ki ni trpel omejitev. Po ugotovitvi, da prepoved o zaposlovanju laških delavcev nasprotuje obstoječim obrtnim predpisom in je neveljavna, je magistrat obvestil zidarske mojstre, da smejo zaposlovati delavce ne glede na njihovo narodnost.³² Ko je bil uveljavljen obrtni red iz leta 1859, sta posebni obrtni red za zidarje ter pogodba med zidarskimi mojstri postala obsoletna.

III.

Dasi je v razdobju, ki ga obravnavam, Ljubljana mnogokrat po več let imela le enega zidarskega mojstra in jih je šele sredi stoletja bilo več, se je v teku časa izmenjala precejšnja vrsta stavbenikov. S stavbami, ki so jih zgradili, so bili nekateri bolj, drugi manj pomembni pri oblikovanju zunanje podobe mesta.

Štiri desetletja, od leta 1791 pa do svoje smrti leta 1830, je bil Ignacij Prager skoraj edini predstavnik ljubljanskega stavbeništva. Bil je sin Lovrenca Pragerja, rojenega na Dunaju, ki je kot stavbenik v Ljubljani zgradil več za našo baročno arhitekturo pomembnih stavb.³³ Ignacij Prager je po opravljenem izpitu pri deželnem inženirju Jožefu Schemerlu postal zidarski oziroma stavbni mojster.³⁴ Kot stavbenik ni dosegel tistega pomena kot oče. Opravljal je stavbno obrt v času, ko se je v Ljubljani le malo gradilo in torej tudi ni bilo priložnosti, da bi pokazal svoje morebitne sposobnosti. Pomembnejše njegove stavbe niso znane. Opravljal je razna dela za mesto, npr. tlakovanje Marijinega trga in Brega.³⁵ Njegov gospodarski obstoj je bil odvisen od mojstrskih pristojbin, ki so mu jih plačevali zidarski pomočniki in vajenci. Glede teh pristojbin je imel spore s kranjskim stavbnim mojstrom Antonom Lipušem. Po Lipuševi trditvi je Prager neupravičeno pobral od njegovih pomočnikov in vajencev v letih 1790–1799 okrog 780 goldinarjev mojstrskih pristojbin.³⁶ V dobi francoskega medvladja je z odpravo cehov odpadel ta dohodek. Na Pra-

gerjevo pritožbo mu je francoska oblast določila kot javnemu mestnemu stavbnemu mojstru letno plačo iz mestne blagajne. Imel pa je nalogo, da sodeluje pri stavbnih in požarnovarstvenih zadevah ter skrbi za mestne stavbe, mostove in vodovod. Po obnovitvi avstrijske oblasti je dobil plačo še do 1. avgusta 1814, potem je bila ukinjena, ker služba mestnega stavbenika ni bila predvidena.³⁷ Prager se je zopet začel boriti za mojstrski groš in se je pogosto pritoževal pri oblasteh čez zidarske pomočnike, češ da neupravičeno prevzemajo zidarska dela, ne da bi mu plačevali dolžno pristojbino. Glede na njegove številne pritožbe ga je magistrat označil kot nepremišljenega nadlegovalca javnih uradov, ki bi ga bilo treba ostro posvariti. Prager je tudi hotel preprečiti, da bi se v Ljubljani naselil poleg njega drugi stavbni mojster.³⁸ Njegov boj za obstanek kaže, da mu je stavbnega dela primanjkovalo. Zato je tudi razumljivo, da kljub dolgi dobi, ko je bil stavbni mojster, ni zapustil vidnejših sledov svoje dejavnosti. Bil je tudi premalo podjeten in si ni znal preskrbeti dela.

L. 1792 je prosil Andrej Menini, rojen v Vidmu (Udine), da ga mesto sprejme kot stavbnega mojstra. Menini je o svoji usposobljenosti predložil spričevala z Reke, torej se je tam usposobil v zidarstvu. Potem ko je opravil izpit pri gradbeni direkciji, ga je magistrat po naročilu kresije sprejel za meščana in mu podelil mojstrsko pravico.³⁹ Takoj v začetku je Menini pokazal veliko prizadevnosti za svojo stroko; ponudil je, da bo poučeval pomočnike in vajence o stavbarstvu.⁴⁰ Za mesto je izdelal načrte tržnice med Ljubljano in škofijo ter semeniščem, vendar načrt ni bil realiziran.⁴¹ Ker ni imel v Ljubljani dovolj dela, je leta 1797 odšel v Zagreb.⁴²

Šele leta 1823 je Franc Caconi (tudi Coconi) na razpis prosil za drugo mojstrsko pravico v Ljubljani, potem ko je že nekaj časa opravljal stavbna dela. Usposobljenost za zidarskega mojstra je dokazal s spričevalom komunalne deputacije v Gemoni ter deželne stavbne direkcije. Predložil je nadalje potrdilo trdnjavskega poveljstva v Osoppo o opravljenih stavbnih delih, zgradil je menda tudi zvonik župne cerkve v Št. Vidu pri Stični.⁴³ Nekaj let je verjetno precej delal in zaposloval večje število laških zidarjev.⁴⁴ Ščasoma pa mu je najbrž dela zmanjkalo in je menda 1830 zapustil Ljubljano.

Ljubljana je bila po smrti Ignacija Pragerja in po odhodu Franca Caconija nekaj časa brez zidarskega mojstra, nato je prosil za mojstrsko pravico Venceslav Vadlav. Rojen je bil v Mariboru leta 1802, normalno je obiskoval v Gradcu, kjer se je tudi izučil zidarstva, štaterska deželna stavbna direkcija mu je pri-

znala usposobljenost za podeželskega zidar-skega mojstra, zidarski ceh v Celju pa mu je leta 1830 podelil pravico zidarskega mojstra. Najprej se je naselil v Konjicah, kjer je v večjem obsegu prezidal rotovž. Njegovo prvo prošnjo je ljubljanski magistrat zavrnil, ker je bil usposobljen le za podeželskega zidar-skega mojstra. Ko je nato napravil še izpit za mestnega stavbnega mojstra, mu je magistrat na ponovno prošnjo podelil leta 1832 moj-strsko pravico.⁴⁵ Podlago za gospodarski ob-stoj je Vadvlavl videl v mojstrskih pristojbinah. Zasledoval je in magistratu prijavljal domače in laške zidarje, ki so opravljali stavbna dela, ne da bi jim jih on odkazal in ne da bi mu plačevali predpisane pristojbine. To neupoštevane polirjev in pomočnikov je delno sam zakrivil. Polir Matija Dobravc, ki mu tudi ni prijavil stavbnih del in plačeval mojstrske pristojbine, je pri zaslišanju na magistratu iz-javil, da tega ni storil, ker mojster ne izpol-njuje dolžnosti ter gradenj ne nadzira.⁴⁶ Vad-lav je bil premalo podjeten, da bi se mogel uveljaviti kot samostojen stavbenik. Ko si je leta 1836 magistrat prizadeval, da bi smel na-staviti mestnega stavbnega nadzornika, se je Vadvlavl zanimal za to službo.⁴⁷

Stavbni mojster v Ljubljani je želel postati Anton Cragolini, sin mestnega stavbnega mojstra v Celovcu. Dopršil je štiri razrede gimnazije v Vidmu, nato je obiskoval akade-mijo upodabljaajočih umetnosti v Benetkah. Šest let je bil v praksi pri očetu; pod njegovim vodstvom je bilo zgrajenih več stavb v Ce-lovcu in Ljubljani. Opravil je štukaturna dela v škofijskem gradu Goričane. Leta 1832 je na-pravil pri deželni stavbni direkciji v Ljublja-ni izpit za mestnega stavbnega mojstra. Nato si je prizadeval, da bi dobil v Ljubljani dovo-ljenje za obrt. Bil pa je zavrnjen, najbrž zato, ker je nameraval delati predvsem z laškimi zidarji.⁴⁸ Temu pa so nasprotovali tako doma-či zidarski polirji in pomočniki kakor tudi člani občinskega odbora.

Anton Brilli, rojen v Luganu (Švica), si je le s težavo pridobil dovoljenje za stavbno obrt. V Ljubljano je prišel kot uslužbenec sladkorne rafinerije firme Venier & Peroch, kjer je opravljal stavbne posle. Tovarna je leta 1834 pogorela in Brilli se je hotel osamo-svojiti kot stavbni mojster. Tedaj je stavbna direkcija njegovo prošnjo za pripustitev k iz-pitu zavrnila, češ da ni navedel, kje namera-va opravljati stavbno obrt.⁴⁹ Brilli pa je brez obrtnega dovoljenja v Ljubljani in na deželi opravljal stavbna dela. Šele leta 1837 je na-pravil izpit za mestnega stavbnega mojstra; na potrdilo o opravljenem izpitu je moral ča-kati nadaljnje leto. Ravno tako je magistrat zavlačeval rešitev prošnje za podelitev obrtne pravice. Prvič je rešitev odložil, ker še ni bil

uveljavljen obrtni red za zidarje, drugič pa z izgovorom, da bo za podelitev obrtne pravice razpisan natečaj ter nato prošnja rešena po tabeli kompetentov. Zoper podelitev obrtne pravice Brilliju so ugovarjali tudi zidarski po-lirji, ker so pričakovali, da bo zaposloval pred-vsem laške zidarje in delavce. Toda končno je magistrat leta 1839 Brilliju izdal obrtno dovo-ljenje, najbrž zato, ker ni bilo primernejših kompetentov.⁵⁰ Med ljubljanskimi stavbnimi mojstri se Brilli omenja do leta 1848.

Nekaj let je v Ljubljani delal kot mestni stavbni mojster Jožef Reymund, rojen na Du-naju. Leta 1839 se je doselil iz Zagreba, kjer je že opravljal stavbno obrt. Deželna stavbna direkcija je magistratu priporočala, naj ga sprejme, ker je v Ljubljani stavbni mojster potreben.⁵¹

Leta 1833 je prišel v Ljubljano kot zidarski polir Anton Treo. Rojen je bil 16. oktobra 1806 v Možacu (Moggio). Najprej je delal kot polir; leta 1836 je omenjen med zidarji Anto-na Brillija. Leta 1844 je pri deželni stavbni direkciji napravil izpit za mestnega stavbnega mojstra ter pri magistratu dosegel podelitev obrtne pravice. Tedaj je že imel v Ljubljani hišo, ki si jo je zgradil ob sedanji Gosposvet-ski cesti, ter opekarno na Brdu.⁵² Leta 1870 je bila njegova obrt v obrtnem registru bri-sana. Anton Treo je bil začetnik družine, ki je v treh generacijah dala Ljubljani več stav-benikov.

Ivan Plochberger si je pridobil obrtno pra-vico zidarskega mojstra leta 1846, potem ko je pri stavbni direkciji napravil predpisani usposobljenostni izpit. Rojen je bil v Schwar-zauu, gospostvo Frohsdorf (Dolnja Avstrija), za zidarsko stroko se je usposobil v Gradcu, kjer se je še posebej učil arhitekturnega risa-nja. Magistrat mu je podelil obrtno pravico, čeprav je stavbna komisija odsvetovala, češ v Ljubljani so že trije stavbni mojstri in novi ne bo imel zaslužka; tudi je imela zoper Plochbergerja pomisleke, ker ni bil večš slo-venskega jezika.⁵³ Iz gradbenih spisov se vidi, da si je Plochberger znal preskrbeti razna stavbna dela. Verjetno pa v Ljubljani ni našel pričakovanih možnosti za uveljavljanje. Leta 1853 se je odselil v Zagreb, kjer je zgradil več hiš in je postal eden izmed vidnejših zagreb-ških stavbenikov.⁵⁴

Leta 1850 je napravil izpit za mestnega stavbnega mojstra in si je naslednje leto pri-dobil obrtno pravico za opravljanje te obrti Franz Frömel. Od kod je bil in od kod je pri-šel v Ljubljano, se ni dalo ugotoviti.⁵⁵ V krat-ki dobi bivanja je opravljal v Ljubljani za-htevnjša stavbna dela, bil je brez dvoma sposoben stavbenik. Iz Ljubljane se je leta 1854 preselil v Trst.

Edini domačin, ki je v obravnavanem obdobju postal mestni zidarski mojster, je bil Matija Dobravc. Rodil se je l. 1786 v Ljubljani, od leta 1821 je opravljal zidarske posle ter kot podjetnik prevzemal razna stavbna dela. Bil je v svojem času kot stavbni polir gotovo najbolj zaposleni stavbni podjetnik v Ljubljani. Zgradil oziroma prezidaval je vrsto večjih stavb, ki imajo še danes pomembnejše funkcije v mestnem življenju. Prevzemal je tudi stavbna dela pri javnih ter cestnih in vodnih zgradbah. Čeprav ni imel mojstrske pravice, se je uveljavil kot stavbni podjetnik v večjem obsegu kot stavbni mojstri. Najbrž so mu to omogočili njegovi dobri odnosi z deželno stavbno direkcijo, ki jih je imel po mnogih prevzetih javnih stavbnih delih. Skoraj trideset let je neovirano delal kot stavbni podjetnik, potem pa so mu zidarski mojstri pričeli delati težave. Verjetno je bilo to v zvezi s pogodbo, ki so jo sklenili l. 1848 in ki naj bi utrdila njihov položaj. Da bi si zagotovil neovirano opravljanje stavbnih poslov, je Dobravc l. 1851 prošil za obrtno pravico stavbnega mojstra. V vlogi magistratu je obdolžil zidarske mojstre, da nastopajo po medsebojnem sporazumu kot monopolisti in ga skušajo pri vsaki licitaciji in vsaki gradnji izločiti tako, da zidarskim pomočnikom prepovedujejo delo pri njem. Škodo imajo pomočniki in tisti, ki hočejo graditi. Domači pomočniki, ki jih hočejo mojstri izpodriniti z Lahi, morajo pogosto pristati na prekomerne odtegljaje od zaslužene mezde. Stavbni gospodarji pa so prisiljeni plačevati za zidarska dela prekomerne cene, ki jih mojstri sporazumno zahtevajo. Dobravc je opozoril tudi na svoje 30-letne izkušnje v stavbni stroki. Pozna vse vire za nakup stavbnega materiala in je v posesti vseh stavbnih potrebščin. Ker se zadovolji z meščanskim dobičkom, lahko vsako stavbno delo ceneje opravi kot zidarski mojstri, od katerih ni nobeden domačin. Zato prosi, naj ga magistrat zaščiti in naj mu kot podjetniku stavbnih del podeli pravico zidarskega in stavbnega mojstra za Ljubljano.⁵⁶ Prošnjo je podprl z izjavo deželne stavbne direkcije, da je z opravljenimi stavbnimi deli dokazal popolno usposobljenost za praktičnega stavbnega mojstra. Potem ko ga je tudi trgovska in obrtna zbornica priporočila glede na njegovo strokovno usposobljenost, mu je magistrat podelil pravico mestnega zidarskega mojstra, ne da bi z izpitom pri stavbni direkciji dokazal teoretično znanje. Zoper podelitev mojstrske pravice so se pritožili vsi štirje tedanji, mestni zidarski mojstri. Glavni razlog za pritožbo je bil, da Dobravc ni imel izpita, da javnih stavbnih del ni opravljal samostojno, temveč po načrtih in pod vodstvom stavbne direkcije ter da so v Ljubljani že tako štirje mojstri, novih gra-

denj pa je malo in zaslužek je skromen. Magistrat v poročilu deželni vladi teh ugovorov ni pustil veljati. Menil je, da ni odločilno število mojstrov, temveč potrebe občinstva. Kljub štirim mojstrom potreba ni bila krita, ker je le Dobravc izvajal največje zasebne gradnje. Pritožitelji naj sami razmišljajo o razlogih občinstva zoper mojstre, magistrat pa ima za svojo dolžnost, da preskrbi občinstvu konkurenta, ki ga zahteva. Deželna vlada je pritožbo zidarskih mojstrov zavrnila ter s poblastilom trgovskega ministrstva oprostila Dobravca opravljanja izpita. Magistratna odločba o podelitvi mojstrske pravice je ostala v veljavi.⁵⁷ Ob podelitvi mojstrske pravice, ki jo je Dobravc dosegel šele sredi šestdesetih let svojega življenja, je bilo njegovo stavbniško delo pravzaprav že končano. Zaradi starosti se je kmalu nato prenehal uveljavljati.

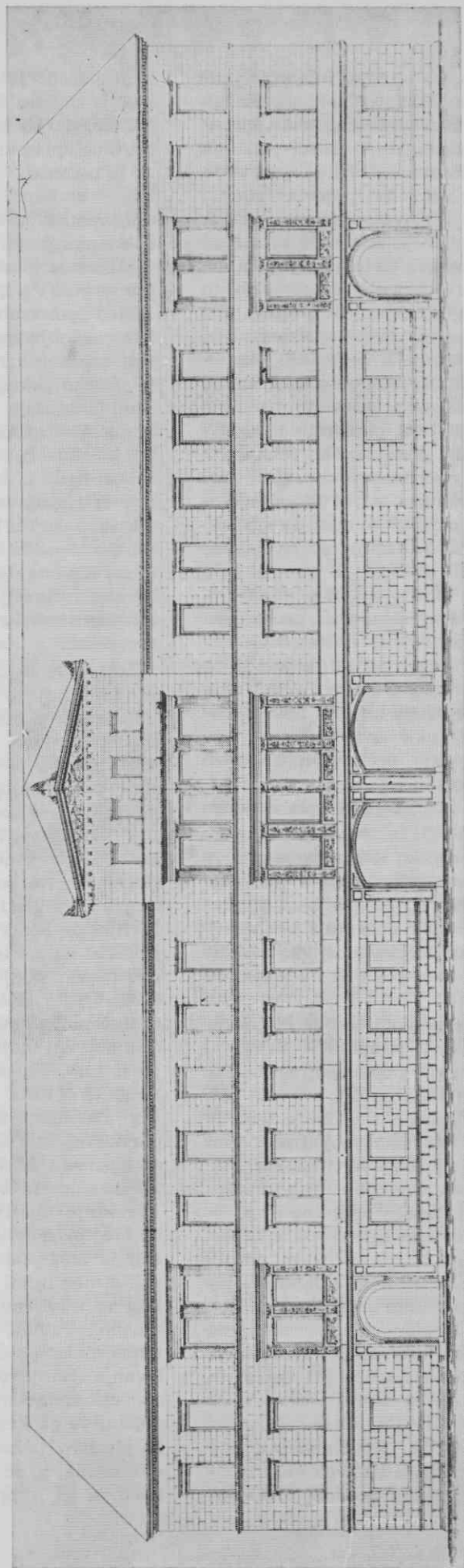
Franc Faleschini je bil kot Treo iz Možaca v Furlaniji. Zidarstva se je izučil v Feldkirchnu na Koroškem, leta 1836 je bil kot zidarski delavec zaposlen v Ljubljani pri Antonu Briliju. Pozneje je bil kot polir pri Antonu Treu in je vodil gradnjo več hiš. Leta 1854 je prevzel zidavo trnovske cerkve. Istega leta je napravil izpit za mestnega zidarskega mojstra in si pridobil obrtno pravico.⁵⁸ Faleschini se je uvrstil med pomembnejše stavbenike, zgradil je nekaj večjih stavb, med temi več cerkva.

Gustav Tönnies iz Stralsunda v Prusiji si je v Ljubljani leta 1846 pridobil usposobljenost in obrtno pravico za mestnega tesarskega mojstra, toda podjetniško dejavnost je razširil tudi na stavbno stroko.⁵⁹ Zgradil je med drugim novi del tovarniške zgradbe sladkorne rafinerije na Poljanah. Neposredno vodstvo teh gradbenih del je poveril zidarskemu polirju Francu Reimu, ki je bil po odločbi stavbne direkcije usposobljen za podeželskega zidarskega mojstra, nadzorstvo pa je imel zidarski mojster Dobravc.⁶⁰

IV.

Od omenjenih stavbenikov so le nekateri zapustili v podobi mesta vidnejše sledove svojega dela. Obravnavano razdobje v gradbenem pogledu na splošno ni bilo plodovito. V prvi polovici, od konca 18. stoletja pa do konca dvajsetih let prejšnjega stoletja se je le malo gradilo, šele potem je gradbena dejavnost postala živahnejša. Za nekatere stavbe ni znan ne projektant in ne stavbenik, večkrat je dvomljiv tudi čas, kdaj so bile zgrajene.

Do reorganizacije občinske uprave v letu 1850 gradbene zadeve niso sodile v neposredno področje mestne občine. Mestni magistrat je imel do tedaj pri teh poslih le bolj posredovalno vlogo med občinstvom in gradbeno, gasilno ter olupševalno komisijo, ki je bila za gradbene zadeve kompetentna, in nadrejenimi

A. Gunscher, fasada nekdanje Frölichove hiše na Titovi cesti (MALJ. Reg. I fasc. 521, fol. 402)

državnimi oblastvi, katerim so bile pridržane količnej pomembne odločitve.⁶¹ Magistrat torej ni obravnaval in reševal gradbenih spisov, zato ti spisi povečini niso v celoti prišli in ostali v njegovi hrambi. Gradivo gradbene, gasilne in olepševalne komisije ter kresije, ki sta gradbene spise v glavnem obravnavali, je le delno ohranjeno. To je vzrok, da za mnogo zgradb, zgrajenih v tem obdobju, manjka arhivsko gradivo o njihovih projektantih in graditeljih ter drugih okolišnih gradnje. Tudi kolikor je to gradivo, zlasti načrti, ohranjeno, ni vedno tako, da bi v njem našli vse potrebne podatke. Bila so sicer navodila, ki naj bi zagotovila enotnost pri sestavi stavbnih načrtov. Združena dvorna pisarna je leta 1837 izdala taka navodila glede merila, v katerem naj bi bili stavbni načrti napravljeni, ter glede barv, ki naj služijo za razne označbe. Tlorise naj bi risali v merilu pol dunajskega palca (palec je meril 26,3 mm) za en seženj (1.896 m), fasade in prereze pa en dunajski palec za en seženj. Tlorisi naj bi bili torej risani v merilu 1 : 144, fasade in prerezi pa 1 : 72. Na načrtih naj bi bilo staro zidovje označeno s črno, novo z rdečo, zid, ki naj bi se porušil pa s svetlo rumeno barvo. Stare lesene stene je bilo treba označiti z rjavo, nove z blede rumeno barvo.⁶² Taka navodila so svoj namen v glavnem dosegla, pri stavbnih načrtih je prišlo do večje enotnosti. Vendar se je pozneje izkazalo, da je treba navodila še izpopolniti.

Od leta 1851 naprej, ko so gradbene zadeve po novem občinskem redu prišle v področje mestnega magistrata, so se gradbeni spisi z načrti zbiral v mestni registraturi in so se v njej povečini tudi ohranili. Zato je za naslednje obdobje o nastalih zgradbah na voljo več podatkov.

Kmalu potem, ko je magistrat začel obravnavati gradbene zadeve, je ugotovil, da stranke pogosto predlagajo pomanjkljive načrte glede stavb, ki jih hočejo graditi oziroma glede posameznih gradbenih del. Leta 1852 je vsem zidarskim in tesarskim mojstrom poslal navodila, kako morajo biti načrti napravljeni. Vsak načrt je po teh navodilih moral vsebovati tlorise od kleti naprej, podolžne in prečne prereze ter pogled sprednje strani zgradbe. Pri načrtu je morala biti v manjšem merilu tudi situacija zgradbe in bližnje okolice. Magistrat je določil za načrte stavb isto merilo, kot so ga predpisovala navodila združene dvorne pisarne iz leta 1837, tj. pol dunajskega palca pri tlorisih ter cel palec pri fasadi in prerezi na kartah za en seženj v naravi. Za situacijo je zadoščalo merilo dunajskega palca za 20 sežnjev. Načrt je bilo treba pravilno opisati in datirati, podpisati sta ga morala zidarski mojster in stavbni gospodar. V vsa-

kem načrtu je bilo treba imenoma navesti bližnje sosedo. Navodilo je zaključilo s pripombo, da bo magistrat vrnil v izpopolnitev oziroma spremembo načrte, ki tem zahtevam ne bi ustrezali.⁶³ Večina ohranjenih načrtov je bila sicer napravljen v skladu s temi navodili, vendar so tudi primeri, da nekateri podatki manjkajo. Magistrat torej ni vedno izvajal svoje grožnje, da bo pomanjkljive načrte vračal v popravilo.

Med pomembnejšimi stavbami, ki so v tem razdobju nastale, sta bili leta 1828 zgrajeni sladkorni rafineriji, ena pred današnjo železniško postajo, druga na Poljanskem nasipu. Graditelja prvih tovarniških stavb nista znana. Pri rafineriji pred železniško postajo je bil kot tovarniški stavbni mojster uslužben Anton Brilli iz Lugana, ki si je pozneje, ko je rafinerija pogorela, pridobil pravico opravljanja zidarske obrti. O rafineriji na Poljanah je znan prvi načrt iz leta 1834, izdelala ga je deželna stavbna direkcija.^{63a} Poznejši načrti poljanske rafinerije so delo G. Tönnies, ki je bil sicer tesarski mojster, kot podjetnik pa je prevzemal tudi stavbna dela.⁶⁴

Leta 1836 so začeli graditi kazinsko poslopje, kjer naj bi bili družabni prostori elite ljubljanskega meščanstva. Po svojem namenu reprezentativna in v tedanjih razmerah obsežna stavba je bila za ljubljansko stavbeništvo težka naloga. Projektant ni znan, pri gradnji pa so sodelovali mestni stavbni mojster Venceslav Vadlav, ter stavbna podjetnika polirja Anton Brilli in Matija Dobravc, ki sta šele pozneje postala zidarska mojstra. Za gradnjo kazine so se torej združili trije stavbeniki. Že to kaže, da je šlo v tem primeru za zahtevnejše in večje delo, ki mu posamezen podjetnik ni bil kos. Vadlav je bil verjetno pritegnjen v družbo, da bi bilo zadoščeno zahtevi, po kateri je moral upravičeni stavbni mojster voditi gradbena dela; on pa je bil tedaj edini stavbni mojster v Ljubljani. Gradbena dela sta opravljal Brilli in Dobravc, ki sta tudi najemala in plačevala zidarske delavce. Gradnjo je nadzoroval, najbrž za kazinsko društvo kot stavbnega gospodarja, inženir stavbne direkcije Josip Bouffler. Vprašanje vodstva gradnje ter odgovornosti pa med prizadetimi ni bilo razčiščeno. Se preden je bilo poslopje dograjeno do strehe, je prišlo med njimi do nesoglasja. Pri gradnji so bile napravljen napake, več obokov se je zrušilo. Vadlav, ki njegovega strokovnega mnenja niso hoteli upoštevati, je opustil sodelovanje. Bil je pripravljen opustiti zahtevek do odškodnine in delež pri zaslužku pod pogojem, da ga kazinsko društvo odveže vsakega jamstva.⁶⁵ Kmalu potem, ko je bila stavba dokončana, so se na stebrih in arhitravih balkona, ki ga je zgradil Brilli, pokazale precej-

šnje razpoke. Potrebna so bila večja popravila, ki so bila izvedena, potem ko sta vmes posegla policijski ravnatelj in stavbna direkcija.⁶⁶ Kljub težavam in nezgodam, ki so spremljale gradnjo, je bil končni rezultat zadovoljiv, stavba je v tehničnem in estetskem pogledu ustrezala svojemu namenu.

Večje in pomembnejše stavbe, zgrajene sredi prejšnjega stoletja, so bile Virantova hiša (Levstikov trg 5), Mahrova hiša (Krekov trg 10) in Medijatova hiša (Titova cesta 23). Vse tri hiše je zgradil Matija Dobravec, ki pa je bil tedaj še polir.⁶⁷ Virantova in Mahrova hiša sta bili zgrajeni kot hotela oziroma gostilni.⁶⁸ Prvotna načrta teh dveh hiš nista ohranjena ter projektanta nista znana. Načrt Medijatove hiše iz leta 1850 je podpisal neki Schneider.⁶⁹ Kdo in od kod je bil, ni bilo mogoče ugotoviti. Dobravec je nadzidal drugo nadstropje Bavarskega dvora; napravil je tudi načrt za to prezidavo.⁷⁰ Bavarskega dvora danes ni več, bil je porušen, ko je bil zgrajen podvoz na Titovi cesti. Med hišami, ki jih je Dobravec zidal oz. prezidaval, sta bili tudi hiši na Mestnem trgu 7 in v Špitalski ulici št. 266 (sedaj Stritarjeva 3) ter šentpetska vojašnica.⁷¹

Anton Treo je precej gradil; kot kaže načrt za njegovo hišo na Gosposvetski cesti 10 (prej Kapucinsko predmestje 82), je bil sposoben projektant, ki je ustvarjal arhitekturno pomembne stavbe. Prezidal je hišo na Vodnikovem trgu 2; njen vzhodni zid je del nekdanjega mestnega obzidja.⁷² Največje delo Franca Frümle je bila prezidava in dozidava Fröhlichovih hiš na Dunajski cesti 61, 62 in 63, ki so bile v zadnjih desetletjih porušene in na njihovem mestu zgrajene nove (Titova cesta 17 in 19). Z dozidavo in prezidavo je zgradba dobila nove gostilniške in kavarniške prostore ter prostore za slaščičarno, v prvem nadstropju levega trakta so bile urejene sobe za tujce. Glede fasade je lastnik v prošnji za gradbeno dovoljenje poudarjal, da je solidna in projektirana v modernem slogu.⁷³ Kot dober stavbenik se je uveljavil Franc Faleschini. Po načrtih Ivana Schöbla, inženirja deželne stavbne direkcije, je zgradil cerkev v Trnovem. Ko je prevzel to delo, je bil še polir, zato je nadzorstvo nad gradnjo prevzel stavbni mojster Vadlav.⁷⁴ Faleschini je tudi prezidal hišo Ciril-Metodov trg 2, ki je ohranjena v njegovi prezidavi.⁷⁵

Več gradbenih načrtov iz srede stoletja, kvalitetnejših in za pomembnejše stavbe, je napravil neki A. Gunsier. Po njegovem načrtu je bil 1856 zgrajen hotel »Slon«, ki je do 1937 stal na mestu današnjega.⁷⁶ Ni bilo mogoče ugotoviti, od kod je bil omenjeni projektant.

Načrte za razne mestne in druge javne zgradbe je napravila deželna stavbna direkcija.

Projektiranje in vodstvo mestnih gradbenih del je namreč sodilo med njene uradne naloge. Vendar pri načrtih, ki jih je podpisala stavbna direkcija, ni vedno jasno, kateri izmed njenih inženirjev ali tehnikov je bil dejanski projektant. Dolgo vrsto let je pri deželni stavbni direkciji služboval inženir Benedikt Müller, ki je bil tudi član stavbne, gasilne in olepševalne komisije in je sodeloval pri mnogih mestnih stavbnih delih. Izdelal je načrte in vodil naslednja stavbna dela: Lattermannov drevored (v Tivoliju), drevored Zvezdo, notranjo in zunanjo uršulinsko dekliško šolo, poglobitev Ljubljanske skozi mesto, Mesarski most (leseni most pred sedanjim Zmajskim mostom), šentjakobski most (nekdanji leseni most), cesto na Zoisovem grabnu (današnja Zoisova cesta), razširitev deželne bolnice in novo umobolnico (prejšnja bolnica na Ajdovščini), zidani Frančev most (srednji most Tromostovja), kupolo stolne cerkve ter grajski stolp z uro. Leta 1851, ko je občinska uprava prevzela gradbene zadeve in je bila stavbna, gasilna in olepševalna komisija ukinjena, je magistrat inženirju Müllerju na njegovo prošnjo potrdil, da je opravil navedena dela v Ljubljani. Obenem mu je izrekel priznanje za njegove zasluge in zagotovil, da bodo opravljena dela ostala kot spomenik njegovega delovanja.⁷⁷

Končno naj bo omenjen še mestni stavbni nadzornik (inšpektor). Državni računovodski urad, ki je odobral izplačila mestne blagajne, je zahteval od mesta, da mora tedenske izkaze o delih, opravljenih v lastni režiji, podpisati stavbni inspicient. To je bil povod, da je magistrat leta 1836 prosil, naj mu gubernij dovoli nastavitev takega uradnika. Predlagal je, naj bi posle stavbnega inspicienta opravljal v prostem času tehnični praktikant stavbne direkcije, za kar bi mu mesto priznalo posebno nagrado.⁷⁸ To se je tudi zgodilo in v teku let se je več praktikantov stavbne direkcije zvrstilo v tej funkciji. Stavbna direkcija je kmalu nato začela priporočati, naj bi mesto nastavilo lastnega stavbnega uradnika, ki bi razen sestavljanja proračunov in nadzorovanja gradbenih del v lastni režiji imel tudi nadzorstvo nad mestnimi stavbami. Magistrat je bil s tem sporazumen pod pogojem, da se mu dovoli pobiranje primerne mitnine od tlakovanih cest, ki bi mu zagotovila potrebna finančna sredstva. Na to državna nadzorna oblast ni pristala in ostalo je pri honorarnem stavbnem inspicientu. Ker je stavbna direkcija to nalogo poverjala mlajšim praktikantom in jih je tudi večkrat menjavala, magistrat z njihovim delom ni bil vedno zadovoljen. Tudi je obseg dela naraščal ter ga honorarno zaposleni stavbni inspicienti niso več zmagovali. Mesto si je

ponovno prizadevalo, da bi dobilo dovoljenje za nastavitve svojega stavbnega uradnika, toda brezuspešno.⁷⁹ Šele po reorganizaciji občinske uprave in prevzemu gradbenih zadev je mogel občinski svet 2. januarja 1851 ustanoviti mesto stavbnega nadzornika. Na to mesto je imenoval Franca Pollaka, ki je bil kot uradnik stavbne direkcije že od srede leta 1848 mestni stavbni inšpicient.⁸⁰ Pollak je bil rojen leta 1810 v Ljubljani. Študiral je na politehničnem inštitutu na Dunaju, risanja pa se je učil na tamkajšnji akademiji upodabljaljivih umetnosti. Leta 1832 je stopil v službo pri deželni stavbni direkciji v Ljubljani.⁸¹ Kot stavbni nadzornik je imel pri magistratu referat o gradbenih zadevah. V šestdesetih letih je delal na regulacijskih načrtih, ki pa niso prišli do končnega zaključka. Ždi se, da se kot projektant ni uveljavljal, vsaj kakšna pomembnejša njegova dela niso znana.

OPOMBE

Arhivsko gradivo, kolikor ni drugače označeno, je v Mestnem arhivu. — 1. Reg. I fasc. 17, fol. 765, 779; fasc. 92, fol. 184 sl. — 2. Reg. I fasc. 92, fol. 1080 sl. — 3. Reg. I fasc. 92, fol. 184 sl. — 4. Reg. I fasc. 99, fol. 1083 sl. — 5. Reg. I fasc. 92, fol. 194. — 6. Reg. I fasc. 92, fol. 229 sl. — 7. Reg. I fasc. 92, fol. 253 sl. — 8. Reg. I fasc. 92, fol. 308, 311, 353. — 9. Reg. I fasc. 213, fol. 1171 sl. — 10. Reg. I fasc. 213, fol. 1176, 1178, 1188 ter 1202. — 11. Reg. I fasc. 213, fol. 1171 sl. — 12. Reg. I fasc. 213, fol. 1190. — 13. Reg. I fasc. 213, fol. 1239. — 14. Reg. I fasc. 211, fol. 6 sl. — 15. Reg. I fasc. 213, fol. 1264 sl. — 16. Reg. I fasc. 213, fol. 1235 sl. — 17. Reg. I fasc. 213, fol. 1238 sl. — AS (Arhiv Slovenije) Gubernijski arhiv, fasc. 32 (1823—4), konv. 22. — 18. Reg. I fasc. 211, fol. 14 sl. — 19. Reg. I fasc. 213, fol. 1239, 1243, 1251. — 20. Reg. I fasc. 213, fol. 1304 sl. — 21. Directiven für die Prüfung der Maurer- und Zimmermeister, dann Steinmetze, und für die Bethheilung derselben mit den einschlägigen Gewerbsbefugnissen. Gubernial-Verordnung vom 16. Februar 1828. Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien. Jahr 1828. Zehnter Band. Laibach 1830, str. 43 sl. — 22. Reg. I fasc. 271, fol. 698 sl. — 23. Reg. I fasc. 271, fol. 704 sl. — 24. Reg. I fasc. 271, fol. 706 sl. — 25. Reg. I fasc. 271, fol. 710, 717 sl. — 26. Reg. I fasc. 417, fol. 131 sl. — 27. Reg. I fasc. 417, fol. 129 sl. — 28. Reg. I fasc. 422, fol. 477. — 29. Reg. I fasc. 557, fol. 121 sl., 130, 142 sl. — 30. Reg. I fasc. 557, fol. 143 sl., 153 sl. — 31. Reg. I fasc. 557, fol. 158 sl. — 32. Reg. I fasc. 557, fol. 142 sl., 158. — 33. SBL, Prager Lovrenc in Ignacij. Steskova domneva, da je bil Lovrenc Prager mogoče domačin, ne drži. Mestni sejni zapisnik Cod. I/101, str. 92, ob sprejemu Lovrenca Pragerja za meščana, omenja, da je bil rojen na Dunaju. O delu gl. N. Šumi, Ljubljanska baročna arhitektura, Ljubljana 1961, str. 137 sl., 139, 164. — 34. Reg. I fasc.

144, fol. 347 sl. — 35. AS, Gub. arhiv fasc. 28 (1823—4), konv. 9. — 36. Reg. I fasc. 92, fol. 262 sl. in fasc. 144, fol. 384 sl., 392, 413 sl., 428, 432 sl. — 37. Reg. I fasc. 188, fol. 420 sl. in fasc. 213, fol. 1171 sl. — 38. Gl. op. 19. — 39. Reg. I fasc. 144, fol. 359, 363 sl. — 40. Gl. op. 6. — 41. Zbirka načrtov 18/1. — 42. Reg. I fasc. 144, fol. 372. — 43. Reg. I fasc. 211, fol. 14 sl. — AS, Gub. arhiv fasc. 32 (1823—4), konv. 22. — 44. Gl. op. 20. — 45. Reg. I fasc. 288, fol. 1049 sl., 1052 sl., 1055 sl.; AS, Gub. arhiv fasc. 27 (1831—2), konv. 85. — 46. Reg. I fasc. 273, fol. 650 sl., 687 sl.; fasc. 422, fol. 382 sl., 412 sl., 543. — 47. Reg. I fasc. 272, fol. 1102. — 48. Reg. I fasc. 273, fol. 642 sl.; AS, Gub. arhiv fasc. 27 (1831—2), konv. 148. — 49. Reg. I fasc. 291, fol. 969 sl. — 50. Reg. I fasc. 417, fol. 1036, 157 sl., 172, 174 sl., 197 sl., 200 sl.; AS, Gub. arhiv fasc. 27 (1837—8), konv. 142, spis št. 18.769. — 51. Reg. I fasc. 417, fol. 216 sl.; fasc. 422, fol. 445 a sl. — 52. Reg. I fasc. 427, fol. 1235 sl. — 53. Reg. I fasc. 394, fol. 631 sl.; fasc. 428, fol. 515 sl.; fasc. 507, fol. 24 sl.; AS, Gub. arhiv fasc. 32 (1845—6) reg. št. 337. — 54. L. Dobronić, Zaboravljeni zagrebački graditelji, Zagreb 1962, str. 23 sl. — 55. Cod. III/2-1851, fol. 67; Reg. I fasc. 564, fol. 262; AS, Namestništvo fasc. 22 (1850—60), konv. 18. — 56. Reg. I fasc. 559, fol. 699 sl. — 57. Reg. I fasc. 559, fol. 702 sl., 708 sl., 718; AS, Namestništvo fasc. 21 (1850—60), konv. 4, prot. št. 213/1852. — 58. Reg. I fasc. 564, fol. 323 sl.; AS, Namestništvo fasc. 22 (1850—60), konv. 18, spis št. 13.931/1854. — I. Vrhovnik, Trnovska župnija v Ljubljani, Ljubljana 1933, str. 316 sl. — 59. Reg. I fasc. 428, fol. 525 sl.; fasc. 507, fol. 30 sl. — 60. Reg. I fasc. 522, fol. 294 sl.; fasc. 561, fol. 191 sl.; fasc. 564, fol. 260 sl. — 61. Vl. Valenčič, Oblikovanje Ljubljane v prvi polovici XIX. stoletja, Kronika XIV/1966, str. 141 sl. — 62. Reg. I fasc. 381, fol. 893; AS, Gub. arhiv fasc. 27 (1837—8), konv. 80, spis št. 16.710/1837. — 63. Reg. I fasc. 521, fol. 580. — 63a. AS, Zbirka načrtov, mapa I, 3a, cukrarna 8. aprila 1843. — 64. Reg. I fasc. 522, fol. 295, načrt novega dela tovarne, fol. 296, načrt stanovanjske zgradbe. — 65. Reg. I fasc. 422, fol. 374 sl. — O kazinskem poslopu gl. tudi R. Andrejka, Trgovska zgodovina Schellenburgove ulice v Ljubljani, Trgovski tovariš 1937, str. 10 sl. — 66. Reg. I fasc. 2019, fol. 61. — 67. Reg. I fasc. 559, fol. 699 sl. — 68. Staroslav (I. Vrhovnik), Gostilne v stari Ljubljani, Ljubljana 1926, str. 13 in 17. Glede Mahrove hiše gl. tudi P. Radics, Neuere in neueste Häuser in Laibach an altgedenkwürdigen Stellen. Die Handelslehranstalt Mahr. Laibacher Zeitung 1912, str. 131, 139, 179 in 210. — 69. Zbirka načrtov 16/2. — 70. Reg. I fasc. 520, fol. 620 sl. — 71. Reg. I fasc. 559, fol. 699 sl. — 72. Reg. I fasc. 520, fol. 213 sl.; fasc. 524, fol. 648. — 73. Reg. I fasc. 521, fol. 399 sl. — 74. Vrhovnik, Trnovska župnija, str. 315 sl. — 75. Reg. I fasc. 524, fol. 840 sl. — 76. Reg. I fasc. 519, fol. 232. — 77. Reg. I fasc. 520, fol. 239 sl. — Gradnja kupole stolne cerkve je Müller menda le nadziral. Prim. V. Steska, Kupola ljubljanske stolnice, Kronika slovenskih mest VI/1939, str. 162. — 78. Reg. I fasc. 381, fol. 522 sl. — 79. Reg. I fasc. 561, fol. 938 sl. — 80. Reg. I fasc. 516, fol. 961 sl. — 81. Reg. I fasc. 516, fol. 970; AS, Gub. arhiv fasc. 27 (1831—2), konv. 135.

VLOGA IN POMEN TEKSTILNE INDUSTRIJE V INDUSTRIALIZACIJI 19. STOLETJA NA SLOVENSKEM

Referat s simpozija o zgodovini industrije v 19. stoletju 10. oktobra 1968 v Gradcu*)

FRANCE KRESAL

I.

To predavanje obravnava začetke tekstilne industrije in njen nadaljnji razvoj, vzroke, zakaj se je po dokaj dobrih začetkih ta razvoj ustavil, podjetnike, kapital, tržišče in delovno silo. Teritorialno obsega razprava ozemlje bivše Kranjske in Primorske, južnega dela Štajerske ter Koroške. Vse to ozemlje sem v razpravi enotno imenoval slovensko ozemlje, ali na kratko Slovensko, ne da bi pri tem upošteval etnične meje. Glede termina industrijsko podjetje — podjetje tovarniškega značaja — se nisem držal definicije obrtnega reda iz leta 1859, pač pa sem upošteval samo večja podjetja s tovarniškim načinom proizvodnje, ki so zaposlovala več kot 100 delavcev, ali pa so bila drugače pomembna za razvoj tekstilne industrije na Slovenskem.

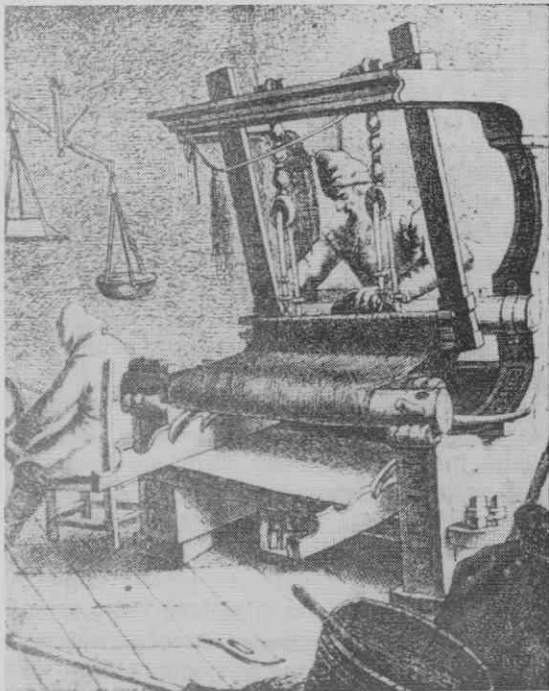
Glede nastajanja in poznejšega razvoja tekstilne industrije na Slovenskem v 19. stoletju moremo zelo dobro ločiti dve obdobji; prvo v tridesetih letih in drugo v osemdesetih letih 19. stoletja. Prvo obdobje je bilo mnogo bolj plodno od drugega.

V okviru avstroogrške monarhije je bila tekstilna industrija skoncentrirana na Češkem, v Šleziji in na Moravskem, pa okrog Dunaja in v Vorarlbergu.¹ Tekstilne industrije, ki je bila zunaj teh tekstilnih središč, je bilo le nekaj odstotkov. Tekstilne tovarne na obravnavanem ozemlju so bile daleč od teh središč. Nastale so bolj pod vplivom Trsta, ki je bil poleg trgovskega središča še skladišče bombaža. Večji del tekstilne industrije na slovenskem ozemlju ni bil namenjen predvsem pokrivanju zahtev domačega tržišča, pač pa interesom bombažne trgovine. Le del blaga je ta industrija proizvajala za domačo široko potrošnjo, del pa izvažala, predvsem na Srednji Vzhod. Veliko blaga so prodajali na Hrvaško in v Bosno; poleg tkanin so prodali tudi veliko tako imenovane kmečke preje, ki so jo kupovale podeželske pletilje. Večji del proizvodnje pa so prevzemali tržaški trgovci, tekstilni podjetniki sami in pozneje Mautnerjev tekstilni koncern za nadaljnjo predelavo v drugih tovarnah. Zato so bile pri nas izredno močno razvite bombažne predilnice, slabše pa tkalnice, barvarne, apreture, tiskarne in druge oplemenjevalnice blaga.

Leta 1828 je začela delati bombažna predilnica in barvarna v Ajdovščini; imela je moderne predilne stroje selfactor in mul Jeni

predilne stroje z 12.480 finimi vreteni, pozneje s 36.000 vreteni. V Ljubljani je bila leta 1837 ustanovljena bombažna predilnica na parni pogon; leta 1848 je začela delati še tkalnica; tovarna je imela 16 modernih predilnih strojev z 9.852 vreteni in 150 mehaničnih stavetev. V Preboldu je bila leta 1838 ustanovljena bombažna predilnica, delati je začela leta 1842, leta 1844 pa še tkalnica; predilnica je imela 8.106 in od leta 1870 naprej 17.000 vreten. V Ljubljani je bila leta 1843 ustanovljena prva tovarna francoskih glacé rokavic, ki je delala z modernimi šivalnimi stroji. V Gorici je bila leta 1853 ustanovljena predilnica svilenih odpadkov; leta 1902 je imela 28.406 finih vreten.²

Suknarstvo, ki je bilo na Gorenjskem zelo razširjeno kot domača obrt, je v predmarčni dobi precej nazadovalo zaradi konkurence strojno izdelanega blaga iz čeških dežel. Večjih podjetij, ki bi prešla na industrijski način proizvodnje, je bilo malo in še ta so do konca 19. stoletja propadla ali drugače prešla v likvidacijo. Suknarna na Selu pri Ljubljani, ki so jo leta 1726 zgradili kranjski deželni stanozi, je 1747 prešla v privatne roke. Čeprav je bila ena najstarejših in sodobnih suknarn v tedanji Avstriji, opremljena z modernimi

Tkanje sukna (bakrorez iz 17. stoletja)

stroji, ki so omogočali celotni proizvodni postopek od surove volne do izdelanega blaga in je proizvodnja naraščala od 11.527 m (1729) do 60.264 m (1792) in je tudi število delavcev naraščalo od 106 na 400 do 550 okrog leta 1750 in leta 1792 s predicami vred celo 1600, je že v začetku 19. stoletja propadla in prenehala delati. Prav tako so druge nekoliko manjše suknarne, ki so nastale bodisi že v 18. stoletju bodisi v prvi polovici 19. stoletja, skoraj vse propadle v drugi polovici 19. stoletja. Tako sta bili kocarni Karla Florijana in Valentina Pleiweissa v Kranju (ustanovljeni leta 1825 in 1834 in sta zaposlovali po 100 delavcev) likvidirani 1865. oziroma 1877. leta. Tudi suknarna Janeza Rössmanna v Zgošči (ustanovljena 1795, zaposlovala 80 delavcev) se proti koncu 19. stoletja ne omenja več. Tovarna volnenega blaga Alojza Krennerja v Škofji Loki (ustanovljena leta 1838, zaposlovala 80 delavcev) je že v prvem desetletju 20. stoletja prenehala izdelovati volneno blago, čeprav je bilo podjetje likvidirano šele po prvi svetovni vojni. Enako usodo so doživljale barvarne in tiskarne bombažnega in volnenega blaga. Zelo znane so bile barvarne Gašperja Pollaka in Jožefa Peharce v Trziču in Pirčeva v Kranju; prvi dve sta bili likvidirani 1870. in 1890. leta, zadnja pa se je obdržala do prve svetovne vojne.³

Izdelki teh podjetij so bili kvalitetni in zelo cenjeni. Na industrijskih razstavah so bili skoraj vsi deležni posebnih priznanj in so dobivali diplome, tako na industrijski razstavi v Celovcu leta 1838, v Gradcu leta 1841, v Ljubljani leta 1844, v Mariboru leta 1865, na Dunaju leta 1866 in v Trstu leta 1871.

Na Koroškem je bila tovarna sukna v Vetrinju, ki je v začetku 19. stoletja postavila poseben obrat še v Celovcu. Izdelovala je blago za oficirske uniforme. Leta 1838 je zaposlovala prek 300 delavcev.⁴

Platnarstvo je bilo v prvi polovici 19. stoletja še živo na Gorenjskem; trgovsko središče je bilo v Škofji Loki.

Sitarstvo je bilo posebna veja tkalske dejavnosti. Omejeno je bilo na kranjsko okolico in je bilo v 17., 18. in 19. stoletju pomembna gospodarska aktivnost kajzarjev, ki jim je bilo sitarstvo domača obrt, in posameznih trgovcev, ki so na račun trgovine s siti obogateli. Industrijska proizvodnja se v tej veji tkalske dejavnosti ni razvila. Do večjega obrata kot je bila sitarska zadruga v Stražišču (ustanovljena leta 1907), ki je štela 112 članov, ni prišlo.^{4a}

Svilarstvo je bilo na Goriškem še ob koncu 18. stoletja zelo razvito, je pa v predmarčni dobi skoraj popolnoma propadlo zaradi odprave carinske meje med Lombardijo in Benečijo ter našimi deželami, pozneje tudi zara-

di boleznimi sviloprejk. V sedemdesetih letih sledijo novi uspehi. V devetdesetih letih pa je povzročil krizo uvoz vzhodnoazijske svile. Leta 1872 je bilo na Primorskem še 29 filand (odvijalnice kokonov), ki so leta 1890 zaposlovale 2.100 oseb. Leta 1894 pa je ustavila obratovanje največja filanda firme Paruzza v Trziču (Monfalcone). Tudi število predilnic svile je na Primorskem padlo na 6; leta 1902 sta imela od teh 2 obrata po 50 do 100 delavcev, 4 pa 100 do 300 delavcev. Leta 1914 so bile na Primorskem samo še 3 predilnice svile. Svilarska tkalska obrt na Primorskem je postajala od leta do leta bolj skromna; leta 1858 so bile v Gorici 3 manufakture svilenega blaga s 73 statvami in 97 zaposlenimi delavci — po letu 1873 se ne omenja nobena več.⁵

Izdelovanje klekljanih čipk je v Sloveniji precej staro. V prvi polovici 19. stoletja se je zelo razširilo, zlasti v Idriji je v rudarskih družinah postalo ženska domača obrt. Iz Idrije se je čipkarstvo razširilo proti Tolminu, po Poljanski in Selški dolini do Škofje Loke, prek Polhovega Gradca v ljubljansko okolico. Gojilo se je po gospodarsko pasivnih krajih, kjer je dajalo ženskam skromen zaslužek. To proizvodnjo so v osemdesetih letih skoncentrirali v svojih rokah slovenski podjetniki Anton Primožič, Vinko Mlakar in Dragotin Lapajne; ta je začel pozneje tudi s strojnim izdelovanjem čipk.⁶

Industrijska revolucija je sicer zavrla razvoj tekstilne obrti, ni pa je uničila; v osemdesetih in devetdesetih letih je začela v svoja podjetja uvajati tudi stroje.

Velika tekstilna podjetja tovarniškega značaja so v drugi polovici 19. stoletja nastala samo štiri. V Ljubljani je slovenski podjetnik in trgovec Fidelis Terpinc v šestdesetih letih ustanovil tovarno za odeje in sukno, ki je delala predvsem za vojaštvo, a je že leta 1890 prenehala obratovati. V Trziču pri Trstu (Monfalcone) je družba Cotonificio triestino leta 1884 ustanovila bombažno predilnico z 29.000 vreteni. V Trziču na Gorenjskem je družba vorarlberških tekstilnih podjetnikov in tržaške trgovske družbe leta 1885 ustanovila bombažno predilnico in tkalnico z 20.000 vreteni in 224 statvami. Podjetje se je razvilo v veliko tovarno; število delavcev je od 450 naraslo na 750 in po prvi svetovni vojni čez 1.200. V Litiji je družba tržaških podjetnikov in trgovcev leta 1886 ustanovila bombažno predilnico in tkalnico s 24.000 finimi vreteni in 720 statvami; leta 1901 je družba zgradila še tkalnico v Varaždinu. V Litiji je bilo v tem času zaposlenih 400 delavcev, v Varaždinu pa 220. Tekstilna tovarna v Litiji se je leta 1909 združila s tovarno v Gorici pod firmo Ritter, Rittmeier & Co. Tega leta so tkalnico preselili v Gorico, v Litiji pa

je ostala samo bombažna predilnica, ki se je povečala na 34.000 vreten.⁷

Pozneje na obravnavanem ozemlju ni do razpada avstro-ogrske monarhije nastala nobena nova tekstilna tovarna več. Tudi že obstoječe tovarne so se razvijale in napredovale počasi.

II.

Vse tekstilne tovarne so imele sodobno, moderno strojno opremo. Vse so bile zgrajene na parni pogon. Tovarne, ki so za pogon strojev uporabljale tudi vodno silo, so imele moderne turbine. Tekstilna tovarna v Ljubljani je uvedla parni stroj 1838. leta, Ajdovščina 1843, Prebold 1844.⁸ Leta 1851 so imele prve tri tekstilne tovarne na Slovenskem že 7 parnih strojev s 683 KM (na slovenskem ozemlju vključno s Trstom je bilo takrat 25 parnih strojev, v vsej Avstro-Ogrski pa 337, vključujoč tudi lokomotive in parne stroje na lad-jah).⁹ Tekstilna tovarna v Ajdovščini je leta 1844 uvedla Fourneyronovo vodno turbino, ki je bila prva te vrste v Avstriji.¹⁰

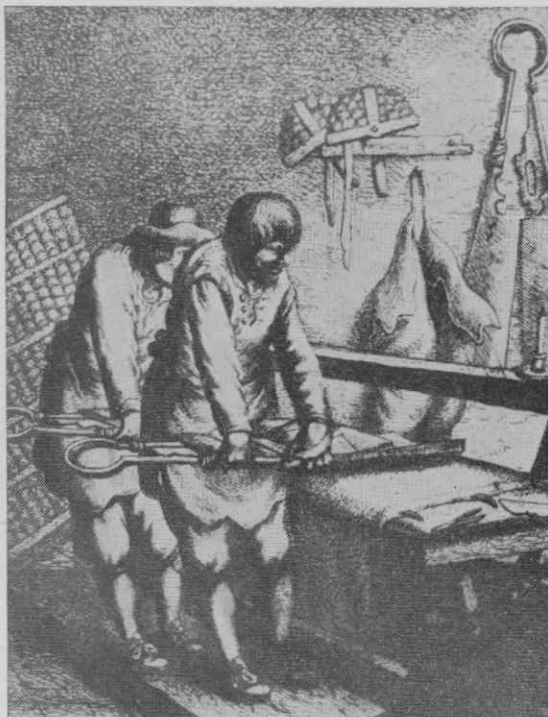
Tekstilna tovarna v Preboldu je za razsvetljavo uporabljala plin iz lastne plinarne (v svoji lasti je imela premogovnik Zabukovica) in ga celo oddajala za razsvetljavo bližnjega naselja.

Tekstilne tovarne so tudi med prvimi uporabljale električno energijo, najprej za razsvetljavo, potem pa za pogon strojev. Tovarna sukna Alojz Krenner v Škofji Loki je že leta 1893 dobila prvi električni generator in je od leta 1910 električno energijo oddajala tudi mestu. Tekstilna tovarna v Trziču na Gorenjskem je prav tako že od leta 1904 uporabljala električno energijo iz lastnih hidroelektrarn.¹¹

Kaj je pomenila tekstilna industrija na obravnavanem področju? V Avstriji je bilo leta 1854 184 bombažnih predilnic z 1,468.694 vreteni na 5.192 predilnih strojih. Te kapacitete so bile razdeljene takole:¹²

	Vreten
Spodnja Avstrija	559.312
Češka	436.878
Tirolska, Vorarlberg	202.078
Lombardija	121.424
Zgornja Avstrija	73.350
Drugo	75.656
Skupaj	1,468.678

Če upoštevamo, da je najstarejša strojna predilnica v Avstriji nastala leta 1801 v Pottendorfu in da so na Češkem, ki je v drugi polovici 19. stoletja postala daleč najpomembnejša dežela v tekstilni industriji Avstro-Ogrske, prve večje tekstilne tovarne nastajale konec dvajsetih in v začetku tridesetih let 19. stoletja, je bila tekstilna industrija na slovenskem ozemlju še dokaj dobro razvita, predvsem pa ni zaostajala po strojni opremi

Rezanje sukna (bakrorez iz 17. stoletja)

in kvaliteti izdelkov, prav tako ne po velikosti obratov. Avstrijsko poprečje leta 1854 je bilo 8.000 vreten na eno predilnico in 280 vreten na en predilni stroj.¹³ Vse štiri naše tekstilne tovarne so tega leta imele 44.438 vreten in vse so imele več kot po 8.000 vreten; na en predilni stroj pa je prišlo v Ljubljani celo 325 vreten, v Ajdovščini 293 in v Preboldu 258 vreten.

Konec 19. stoletja pa je bilo stanje že precej drugačno. V Avstriji je bilo leta 1902 že 20.114 tekstilnih obratov, ki so zaposlovali 337.303 delavce (825 velikih obratov z več kot 100 delavci = 229.392 delavcev; 19.289 malih obratov z manj kot 100 delavci = 107.911 delavcev).¹⁴ Na slovenskem ozemlju in v neposredni sosesčini pa so do tega leta nastale samo tri večje tekstilne tovarne in nekaj manjših podjetij.

III.

Medtem ko se je na Češkem, v Spodnji Avstriji okrog Dunaja in v Vorarlbergu v drugi polovici 19. stoletja tekstilna industrija močno razvila, je na slovenskem ozemlju skoraj stagnirala. Vzroke bomo iskali v kapitalu. Kolikšen kapital je bil vložen v ustanovitev in razvoj tekstilne industrije na Slovenskem? Ugotavljali bomo le kapital, ki je bil vložen v osnovne glavnice podjetij. Do leta 1854 je bilo v osnovne glavnice vseh 4 pomembnejših tekstilnih podjetij vloženih 3,500.000 K. Do leta 1912 se je ta kapital zvišal le na 3,800.000

Kron, v 3 nanovo nastala podjetja pa je bilo do tega leta vloženih še 4.470.000 K. Skupno je bilo torej od leta 1828 do 1912 vloženih v osnovne glavnice 8.270.000 K.¹⁵

Začetni kapital je bil torej dovolj velik, le rasel je mnogo prepočasi. Samo en primer: Začetni kapital tekstilnega podjetja Isaak Mautner & Sohn, Wien, podjetja, soustanovitelja koncerna, ki je 1912. leta združil pod svojim okriljem tudi vso tekstilno industrijo na Slovenskem, je znašal leta 1848 tudi samo 3.500.00 K; do leta 1912 pa se je zvišal na 17.000.000 K in l. 1916 celo na 24.000.000 K.¹⁶ Zakaj je kapital na Slovenskem tako počasi naraščal? Saj je bil poslovni uspeh podjetij dober, ob koncu 19. stoletja in do leta 1911 so ta podjetja izplačevala od 12 do 6⁹/₁₀% dividende. Čigav je bil ta kapital? Pretežno je bil tržaški, ta pa je od leta 1850 stalno slabel in se utapljal v mnogo močnejšem dunajskem, ki pa zopet ni bil samostojen, temveč povezan s češkim, francoskim, nemškim itd. Tržaški kapital je torej od petdesetih let dalje slabel, dunajski pa ni bil zainteresiran za vlaganje kapitala v razvoj tekstilne industrije na slovenskem ozemlju, ker je bil že močno angažiran v tekstilni industriji v Spodnji Avstriji in na Češkem, ki je bila takrat že močno razvita in celo predimenzionirana.

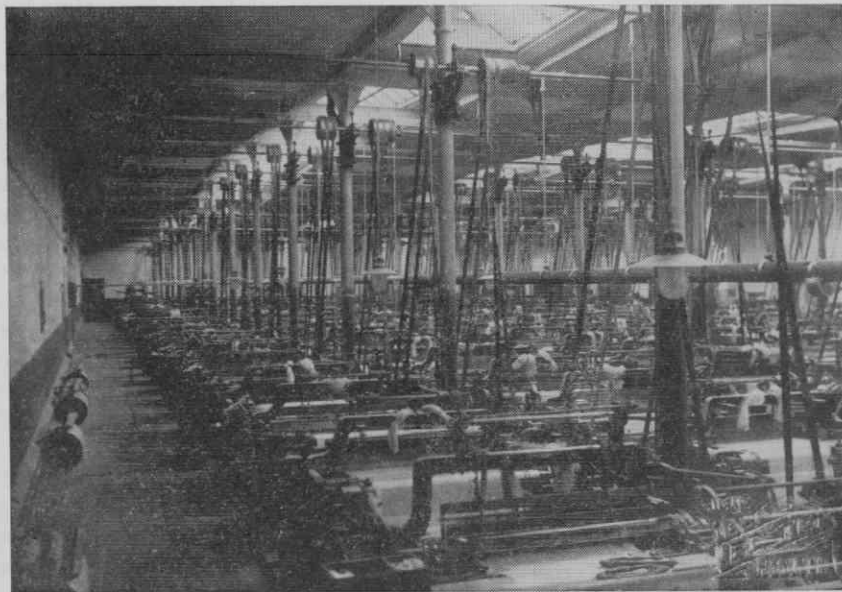
Dejali smo, da je tekstilno industrijo na našem ozemlju financiral tržaški kapital, katerega vloga je bila na tem ozemlju v predmarčni dobi sploh izredno pomembna. Trst ni bil le daleč največje mesto na slovenskem ozemlju, bil je tudi trgovsko in industrijsko središče, glavno pristanišče monarhije. Nosilci tega kapitala pa so bili najrazličnejšega izvora — italijanskega, nemškega, slovanskega, grškega, židovskega, angleškega itd.

Kateri so bili podjetniki, ki so ustanavljali in vodili tekstilna podjetja na slovenskem ozemlju? Tovarno v Ajdovščini so ustanovili Minerbi, Chiozza, Schnell-Griot in Marpurgo, vsi tržaški trgovci — posamezniki; pozneje jo je prevzela tržaška družba Società per azioni dell'I. R. priv. filatoio meccanico di Aidussina, v kateri pa so že sedeli dr. Armin Brunner, Alfred Herzfeld, ing. Richard Brunner, Isidor Mautner, Arthur Kuffler, dr. Ludwig Schüller, Carlo Zaccaria in ing. Richard v. Frigyesy, upravni svetniki Mautnerjevega tekstilnega koncerna in dunajskega Creditanstalta, torej že nosilci dunajskega kapitala.

Tekstilno tovarno v Ljubljani je osnoval William Moline, po rodu Anglež, sicer pa domačin. Leta 1853 sta jo prevzeli firmi Wertheimstein & Sohn, Wien, in Jakob Konov, H. Long & Co, Trst. Leta 1862 se je preosnovala v delniško družbo C. k. privilegirano bombažno predilnico in tkalnico v Ljubljani s sedezem v Trstu.

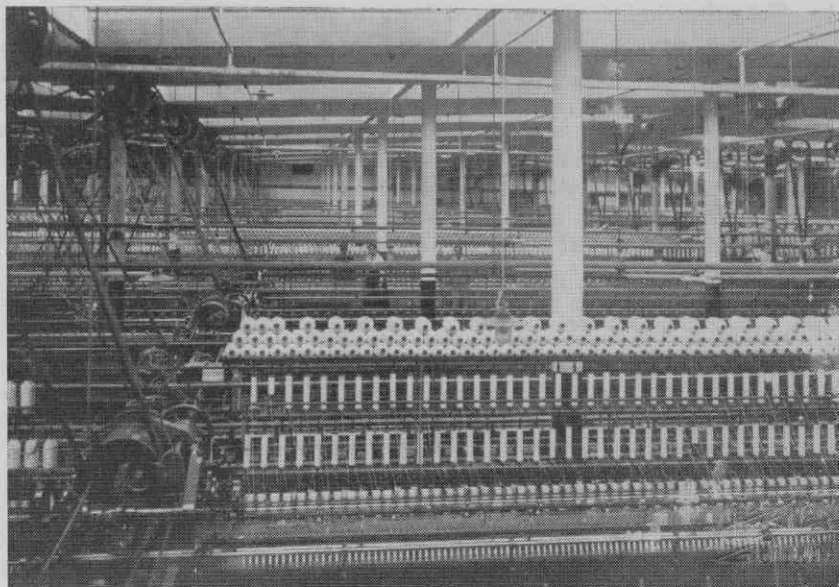
Tekstilno tovarno v Preboldu je osnoval Tržačan G. H. Uhlich. Leta 1851 jo je prevzela tržaška družba Società commerciale della filatura e tessitura, ki jo je obdržala do leta 1857, nato je prišla za 4 leta v roke Angela Gianichesija, tudi Tržačana; 1861 jo je prevzela tržaška družba Cloeta & Schwarz, 1877 je tovarno kupil Jakob Brunner, trgovec iz Trsta, ki pa je že povezan z dunajskim kapitalom. Še istega leta je tovarna prešla v last firme tržaškega trgovca Raphaela Cardahyja, ki se je 1891 preosnovala v komanditno družbo. Leta 1898 jo je prevzela tržaška družba Baumwoll-Spinnerei Stocker, Hofmann & Co., ki jo je obdržala do leta 1912.

Tekstilno tovarno v Litiji sta ustanovila Julius Schwarz, tekstilni tehnik iz Trsta, in

Dvorana tkalnice z 272 stavami v tekstilni tovarni v Tržiču leta 1922

Dvorana bombažne predilnice s selfaktorji v Trziču leta 1922

Eugen Zublin, trgovec iz Manchesterja. V komanditno družbo so vstopili s svojimi deleži številni člani družin Wenner, Schlaepfer in Aselmayer, ki so imeli tovarne v Italiji (Salerno, Torino, Napoli); zastopan je bil tudi švicarski kapital, ki sta ga vložila Peter von Planta in Heinrich Sulzer, in nemški, ki ga je vložil berlinski trgovec Wedekind. Leta 1909 se je družba razšla, tovarna je prišla v last družine finančnikov Brunner iz Trsta, ki pa je že povezana z dunajskim kapitalom.

Vsa ta podjetja so leta 1912 prišla v okvir nanovo ustanovljene družbe (z 10.000.000 K osnovnega kapitala) Vereinigte österreichische Textilindustrie A. G. s sedežem na Dunaju in leta 1916 v okvir tekstilnega koncerna Textilwerke Mautner A. G., Wien (s 24.000.000 K osnovnega kapitala). Obe družbi je ustanovil dunajski Bodencreditanstalt s sodelovanjem finančnih družin Mautner, Brunner in Kufferler in drugih podjetnikov, kot: Alfred Herzfeld, dr. Ludwig Schüller, Aleksander Weiner, dr. Hans Breuer, Fritz Redlich, Richard Wesely, Julius Goldberger, Oskar Henniger, Otto Arens, Karl Fritz, Eugen Erhard in drugi.

Tekstilno tovarno v Trziču na Gorenjskem so ustanovili vorarlberški tekstilni podjetniki in angleški trgovci z bombažem. Javna družabnika komanditne družbe sta bila E. Glanzmann iz Trsta in L. Wachter iz Feldkirchna, ki ga je pozneje zamenjal A. Gassner. Kot komanditisti pa so se družbe udeležili še: A. Mutter, 5 članov družine Gassner, J. Getzner, I. Tschawol in Z. Wachter (vsi družabniki tekstilnega podjetja Getzner, Mutter & Co. v Vorarlbergu) in trgovska družba Francesco Glanzmann iz Trsta.

Doslej skoraj nismo omenjali slovenskega kapitala in slovenskih podjetnikov. Ko je

nastajala in se večala industrija na slovenskem ozemlju, ko se je širila kapitalistična oblika proizvodnje, se je spreminjalo tudi razmerje domačega in tujega kapitala. Manjša podjetja, nova ali stara, so bila povečini v rokah domačega kapitala, to se pravi, v rokah buržoazije, ki je bila doma na slovenskem ozemlju; ta buržoazija je bila po svojem nacionalnem poreklu in političnem prepričanju deloma slovenska, deloma nemška; v primorskih mestih, zlasti v Trstu in Gorici, je imel pomembno vlogo italijanski kapital. Večja podjetja, zlasti delniške družbe, ki so začele rasti okrog sedemdesetih let, pa so pomenile prevlado dunajskega kapitala nad domačim. Dunajski kapital je bil istočasno povezan s češkim, s kapitalom iz nove združene Nemčije in z madžarskim kapitalom. Kolikor bolj so obvladovale slovensko ozemlje velike delniške družbe, toliko večje je bilo gospodarstvo tega kapitala. Tudi vloga domačega tržaškega kapitala, ki je bila ob začetku industrijskega razvoja na slovenskem ozemlju zelo močna, se je ob tem procesu vse bolj izgubljala; ne le postojanke tržaškega kapitala v nacionalnem slovenskem zaledju, ampak tudi v Trstu samem so prehajale vedno bolj v roke dunajskega kapitala.¹⁷

IV.

Vse naše tekstilne tovarne so kot glavno surovino predelovale bombaž, edino v Ajdovščini so nekaj časa predelovali tudi svilene odpadke. V času prve svetovne vojne so nekatere tovarne zaradi pomanjkanja bombažnih surovin predelovale papir in celulozo. Bombaž so uvažali iz Amerike, Vzhodne Indije, Egipta in Brazilije; domačega bombaža ni bilo; tekstilne odpadke so uvažali iz Japon-

ske. Tekstilna industrija za predelavo volne, jute, lanu in drugih surovin se ni razvila.

v.

Delovne sile je bilo dovolj. Prihajala je iz mest, kjer so stale tekstilne tovarne in iz okoliških vasi. Noben tovarnar se v svojih poročilih ni pritoževal nad pomanjkanjem delovne sile. Vodilno osebje, tehnični strokovnjaki in mojstri, pa so bili pretežno tujci. Produktivnost tekstilnih tovarn na obravnavanem ozemlju ni bila manjša od produktivnosti tovarn drugod po Avstro-Ogrski; na vsakih 1000 obratujočih vreten je prišlo 10 do 15 predilcev in na 2 do 5 tkalskih strojev po en tkalec.

V tekstilni industriji je prevladovala ženska delovna sila. Močno je bilo v tovarnah razširjeno tudi delo otrok. Leta 1846 je delalo v treh prvih predilnicah na slovenskem ozemlju 257 otrok pod 14. letom starosti ali 28 % vseh zaposlenih. V Ajdovščini so delali otroci od 9. do 14. leta starosti po 13 in pol ur na dan, v Ljubljani od 13 do 14 ur, dostikrat so delali tudi ob nedeljah in praznikih. Delali so od petih zjutraj do poldne in od enih do šestih ali sedmih zvečer.¹⁸

Naslovna stran Delavskega reda bombažne predilnice v Preboldu iz leta 1895

Oblast dela otrok po tovarnah na sploh sicer ni prepovedovala, pač pa samo prekomerno izkoriščanje, ki bi imelo za posledico vidno zaostajanje v telesnem razvoju in neobiskovanje šolskega pouka. Deželna vlada je vodila resor z naslovom »otroško delo«. Poročilo za leto 1873/74 pravi, da je v ljubljanski predilnici in tkalnici delalo 23 otrok v starosti od 12 do 14 let ali 7 % vseh zaposlenih in da so imeli v podjetju organiziran šolski pouk z lastnim učiteljem. Tri leta pozneje je bilo v tej tovarni zaposlenih 25 takih otrok, 3 celo v starosti od 11 do 12 let. Za predilnico v Ajdovščini pravi poročilo iz leta 1877, da je delalo v tej tovarni 56 otrok iz okoliških vasi Ustje in Štorje in da je bil direktor predilnice Mojzes Durante 23. septembra 1875 kaznovan z 10 goldinarji globe, ker se je okrožni zdravnik dr. Raspet pritožil, da so otroci v tej tovarni preobremenjeni s take vrste delom, da zaradi tega vidno zaostajajo v telesnem razvoju. Leta 1892 je bilo v tekstilnih tovarnah v Trzinu, Litiji in v Ljubljani 26 % vseh zaposlenih delavcev mladoletnih. V litijski predilnici je bilo mladoletnih delavcev celo 55 % vseh zaposlenih, v Ljubljani 15 %, v Trzinu pa 8,8 %. Vendar pa tekstilna industrija ni bila nikakršna izjema ali posebnost. Otroke so zaposlovali tudi druge tovarne¹⁹

Tekstilne tovarne so za svoje kvalificirane delavce gradile stanovanja; v Litiji, Preboldu in Trzinu na Gorenjskem še danes stojijo stare delavske kolonije, v Litiji in Trzinu pa tudi »deklški dom« za samske delavke.

Koliko delavstva je zaposlovala tekstilna proizvodnja na slovenskem ozemlju? V petih tekstilnih tovarnah je bilo leta 1852 zaposlenih okrog 1.270 delavcev, leta 1912 pa v osmih tovarnah okrog 4.150. Leta 1852 so tekstilni delavci predstavljali 19 % vsega industrijskega delavstva na obravnavanem ozemlju, leta 1912 pa le še 12 %. V tekstilni proizvodnji obrtnega značaja je bilo samo na Kranjskem in v spodnjem delu Štajerske leta 1852 zaposlenih 2.697 delavcev, leta 1912 pa 7.989. To je predstavljalo leta 1852 12 % delavstva, zaposlenega v obrti, leta 1912 pa 19 %.²⁰ Te številke jasno kažejo, kako je padel tempo razvoja velike tekstilne industrije, ki jo je financiral tako imenovani tuji kapital, nasprotno pa je naraščala drobna tekstilna proizvodnja obrtnega značaja, ki je bila v rokah skoraj izključno domačega kapitala.

Opombe

* V dneh od 10. do 11. oktobra 1968 je bil v Gradcu simpozij o zgodovini industrializacije jugovzhodnega alpskega prostora v 19. stoletju. Teritorialno je torej obsegal tudi slovensko narodnostno ozemlje. Na sporedu je bilo 5 refe-

ratov, ogled razstave o razvoju rudarstva in plavžarstva na Štajerskem in seminar referentov s posredovanjem kratkih izvlečkov predavanj in razpravo. Simpozij je odprl namestnik štajerskega deželnega glavarja univ. prof. dr. Hans Koren, nadaljnji potek pa je vodil univ. prof. dvorni svetnik dr. Ferdinand Tremel iz Gradca. Referati so obravnavali gospodarsko in socialnopolitično zgodovino obravnavanega področja v 19. stoletju. Dr. Alois Brusatti, profesor visoke šole za svetovno trgovino na Dunaju, je predaval o vlogi in pomenu tehnike, gospodarstva in kulture na industrijski razvoj v Avstro-Ogrski. Univ. prof. dr. Ferdinand Tremel je podal referat o vlogi podjetnikov v industrializaciji Štajerske. France Kresal, asistent Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, je imel predavanje o vlogi in pomenu tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem. Univ. docent prof. dr. Othmar Pickl iz Gradca je imel referat o začetkih štajerskega premogovništva in je v veliki meri obravnaval tudi razvoj premogovništva v slovenskem delu Štajerske. Ta referat bi dopolnjevalo predavanje dr. Jožeta Šorna, znanstvenega sodelavca Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, »Razmerje železarstva do premogovništva v zgornjesavski dolini«, ki je bilo tudi prijavljeno, pa zaradi odsotnosti avtorja na simpoziju ni bilo posredovano. Vsi referati s simpozija bodo objavljeni v publikacijah univerze v Gradcu in zgodovinske deželne komisije za Štajersko. — 1. AS, zbirka zemljevidov (Karte der Baumwoll — Industrie in Österreich unter der Aegide des Verbandes der Baumwoll — Industrielten Österreichs, verfasst von prof. A. L. Hickmann, Wien 1901). — 2. AS (Arhiv SR Slovenije, Ljubljana), Arhiv Zbornice TOI, fasc. 311/3-5, I-106, A. II-100; Okrožno gospodarsko sodišče v Ljubljani, Trgovski register Druž. I-12; Okrožno gospodarsko sodišče v Celju, Trgovski register Rg

I-130, B-5; Compass, finanzeles Jahrbuch für Österreich—Ungarn, Bd. II. str. 746—747, Wien 1915. — 3. K. Kobe-Arzenšek: Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 10—21. — 4. F. Gestrin-V. Melik: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 60. — 4a. K. Kobe-Arzenšek: Sitarstvo na Gorenjskem (zgodovinski oris), Publikacije Tehniškega muzeja 13, Ljubljana 1967. — 5. J. Žontar: Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, Ljubljana 1957, str. 107—111. — 6. AS, arhiv Zbornice TOI, fasc. 206, 311/2. — 7. AS, arhiv Zbornice TOI, fasc. 311/3; Okrožno gospodarsko sodišče v Ljubljani, Trgovski register Druž. I-106, A-II-110, I-112; arhiv tekstilne tovarne v Litiji; Compass 1916, Bd. II., str. 747; Mohorič: Bombažna predilnica in tkalnica v Tržiču, Ljubljana 1960, str. 16—17, 29—30; Kobe-Arzenšek: 125 let Tekstilne tovarne Prebold, Prebold 1967; Kresal: Razvoj predilnice Litija, Litija 1961, str. 15—36. — 8. Ibidem. — 9. Vl. Valenčič: Sladkorna industrija v Ljubljani, Ljubljana 1957, str. 51—53. — 10. Journal des Österreichischen Lloyd, letnik X., št. 49 z dne 24. maja 1845. — 11. Kot op. 7. — 12. Bericht über die allgemeine Agricultur — und Industrie — Ausstellung zu Paris im Jahre 1855, Wien 1857, 14. zvezek, str. 1—5. — 13. Ibidem. — 14. Compass 1916, Bd. II., str. 255. — 15. Kot op. 2 in 7. — 16. Compass 1916, Bd. II., str. 732; Compass 1920, Bd. I., str. 2432. — 17. F. Gestrin-V. Melik: o. d., str. 160—161. — 18. F. Gestrin-V. Melik: o. d., str. 67. — 19. AS, Deželna vlada, fasc. 21 (1—4) za leta 1873/74, 1875/76, 1877 (te podatke mi je posredoval dr. Jože Šorn, ki se mu zahvaljujem zanje); arhiv Zbornice TOI, fasc. 311/1-3; arhiv tekstilne tovarne v Litiji; arhiv tekstilne tovarne v Preboldu, Delovni red iz leta 1894. — 20. Enciklopedija Jugoslavije, zv. 7., Zagreb 1968, str. 358.

Avtorju članka je na pragu njegove sedemdesetletnice smrt 12. maja nepričakovano iztrgala pero iz rok. Pokojnik se je rodil v Linzu 11. septembra 1899 materi Slovenki in očetu Čehu. Po zgodnji očetovi smrti je živel v Sloveniji, obiskoval gimnazijo v Mariboru, nato pa študiral zgodovino in zemljepis na univerzah v Ljubljani, Beogradu in Pragi. Kot srednješolski profesor je služboval v Mariboru in Celju, med vojno pa v Zrenjaninu. Med dijaštvom in kolegi je užival sloves odličnega strokovnjaka in vzornega metodika. Izčrpaval se pa ni samo v šoli, pač pa je bil neumoren tudi kot strokovni pisatelj, ki je sodeloval pri najrazličnejših revijah pred vojno in po njej. Med drugim ga je kot šolnika močno zanimala zgodovina klasične gimnazije v Mariboru, ki jo je temeljito obdelal, kot kaže objava v obnovljenem ČZN. Bil je odličen sodelavec Krajevnega leksikona, za katerega je zbiral gradivo po Slovenskih goricah. Z njegovo smrtjo pa je hudo prizadeta tudi Kronika, ki ji je bil posebno v zadnjih letih v trdno oporo s članki, nanašajočimi se na ozemlje severovzhodne Slovenije. V to vrsto spada tudi pričujoče razpravljanje o političnih bojih za našo severno mejo.

Uredništvo

Šentilj z okolico je zaradi svojih izvrstnih vin že od nekdaj privabljal nemške sosedne severno od Mure, vendar v kraju samem ni bilo mnogo Nemcev. Le-ti so živeli v dobrih odnosih s slovenskimi sosedi. Večina je navadno ob volitvah celo glasovala s Slovenci. Priseljevanje se je začelo šele proti koncu 19. stoletja,¹ ko je trtna uš uničila vinograde. Obnova vinogradov je stala visoke vsote, ki jih mnogo kmetov ni zmoglo, niso pa bili redki, ki so zaradi novega trsnega nasada zabredli v dolgove. Štajerski deželni odbor je sicer dajal podpore in brezobrestna posojila za obnovo vinogradov tudi slovenskim vinogradnikom, toda zelo nerad v severno slovensko obmejno ozemlje. Zato so nekateri kmetje prodali vinograde ali cela posestva, ki so jih najboljše plačali Nemci.

Ostra borba za občino in župnijo Šentilj, imenovani slovenske Termopile, se je začela leta 1886, ko se je tu naselil nestrpen nemški nacionalist in organizator Egon pl. Pistor. Zaradi izdajstva dveh Slovencev so propadli Slovenci leta 1888 pri šentiljskih občinskih volitvah za en glas in župan je postal Pistor.² Po njegovi zaslugi je kmalu nato Schulverein obrnil svoj pogled na Šentilj, da bi s pomočjo nemške šole potujčeval slovenske otroke. Pistor je kupil za Schulverein nad železniškim

predorom nekdanjo Fluherjevo gostilno in jo preuredil v šolsko poslopje z učiteljevim stanovanjem in vrtom. Tako je začela zasebna schulvereinska šola s poukom kot enorazrednica 18. novembra 1889. Nemških otrok je bilo malo, zato pa so morali slovenski viničarji nemških gospodarjev pošiljati svoje otroke v to šolo. Prvo šolsko leto se je vpisalo 42 učencev in učenk, naslednje šolsko leto pa se je število dvignilo že na 64.³ Pistorja in njegove prijatelje je zelo motilo, da je učil verouk slovenski katehet in da so hodili otroci nemške šole ob nedeljah k maši v Šentilj, kjer je bila slovenska pridiga slovenskih duhovnikov. Zato je nekaj šentiljskih Nemcev in nemškutarjev prosilo za nemške pridige škofa dr. Stepischnegga, ki se je imel za Nemca. Škof pa je prošnjo odbil zaradi majhnega števila Nemcev in je izjavil, da bi se mogle nemške pridige uvesti pri naslednji spremembi župnika.⁴

Nemci so upali, da bodo imeli več sreče pri novem škofu dr. Mihaelu Napotniku, o katerem so mislili, da je nemškutar, saj je opravljal službe, do katerih se je Slovenec le težko povzpел. Bil je namreč cesarjev dvorni kaplan in ravnatelj dunajskega Avguštineja, zavoda za vzgojo avstrijskih doktorandov bogoslovja. Razen tega ga ni imenoval papež, marveč salzburški nadškof dr. Albert Eder, ki je bil znan kot liberalec in nemški nacionalist.⁵ Edino salzburški nadškof je imel v katoliški cerkvi pravico imenovati tri škofove, namreč celovškega, graškega in mariborskega in so ga zato imenovali malega papeža. Med prvimi birmami novega škofa je bila birma v Šentilju 27. maja 1890. Tik pred njegovim prihodom je poslala šentiljska občina škofu obširno nemško spomenico z mnogoštevilnimi pravopisnimi napakami. Podpisali so jo nemški župan Egon Pistor ter občinski svetniki Nemca Florian Meier in Franz Fischereeder ter nemškutar Lorenc Lipič. Istočasno so objavili spomenico v zelo razširjenem dnevniku Grazer Tagespost. V njej prosijo za nemško pridigo v Šentilju enkrat mesečno. Prošnjo utemeljujejo s statistiko nemških župljanov in s trditvijo, da je v sosednjih župnijah graške škofije bolje poskrbljeno za slovensko manjšino kot v šentiljski župniji za nemško.⁶ Preden je dal škof spomenico na pretres ordinariatu, jo je poslal v izjavo šentiljskemu župniku Matiji Keleminu z naročilom, naj ugotovi, koliko župljanov ne razume slovensko in naj po možnosti opiše resnične narodnostne razmere v sosednjih župnijah graške škofije, ki jih omenja spomenica.⁷

Po izjavi štirih slovenskih odbornikov šentiljske občine je bila spomenica sprejeta na občinski seji 13. aprila 1890 s 7 glasovi nemških liberalnih odbornikov proti 4 slovenskim glasovom. Toda trije nemški odborniki so živeli stalno v bližnjem trgu Straß v sedanji Avstriji in so imeli v šentiljski župniji le posestva in se torej njih ta vprašanja niso tikala. Dva izmed njih sta utemeljevala na občinski seji potrebo nemških pridig z nacionalističnimi razlogi. Adolf vitez Jungfeld in Schweigler sta zahtevala nemške pridige, da bi se njuni slovenski viničarji naučili nemščine. Spomenica je zahtevala nemške pridige za vso župnijo, torej tudi za občine Ceršak, Cirknico, Dobrenje in Selnico ob Muri, ki tega niso želele in niso nikogar pooblastile, da bi to storil.⁸

Statistični podatki spomenice ne drže in tudi narodnostne razmere v sosednih župnijah graške škofije je prikazala spomenica neresnično.

Podpisniki so trdili v spomenici, da je bilo po zadnjem ljudskem štetju leta 1880 v šentiljski župniji med 3393 župljani 517 ali 17,6 % Nemcev.⁹ Toda štetje je opravil Slovincem zelo krivični c. kr. stavbni svetnik Avgust Krumholz, ki je imel v župniji posestvo. Narodnost se je določala tedaj po občevalnem jeziku. V Šentilju je mnogo Slovencev znalo nemško. Krumholz je vpraševal Slovence v nemščini: »Ali govorite nemško?« V navadni govorici to pomeni: »Ali znate nemško?« ne pa: »Ali vedno govorite nemško, ali ste Nemec?« Če so pritrdili, jih je vpisal za Nemce, če niso izrecno zahtevali, da jih vpiše za Slovence.¹⁰ Razen tega šteje spomenica vse prebivalce zgoraj omenjenih občin za šentiljske župljane, četudi nekateri zaselki teh občin pripadajo sosednim župnijam, pri seštevajanju občanov pa je v spomenici še napaka za 20. Če bi vsi prebivalci naštetih občin spadali v šentiljsko župnijo, bi bilo po podatkih ljudskega štetja ne 3393, ampak 3373 župljanov, toda v resnici jih je bilo le 3062, torej jih je naštela za 311 preveč.¹¹

Število Nemcev je v spomenici zelo pretirano. Občinski odbori v Ceršaku, Cirknici, Dobrenju in Selnici ob Muri so ugotovili v Ceršaku 25 Nemcev,¹² v Cirknici 15,¹³ v Dobrenju nobenega,¹⁴ v Selnici pa 26.¹⁵ Pri pravilnem in resničnem štetju slovenski odborniki občine Šentilj niso našteli v njej 337 Nemcev, marveč le 103;¹⁶ skupno število Nemcev v župniji Šentilj ni torej znašalo 517 ali 17,6 %, ampak le 169 ali 5,5 %.

Na prošnjo šentiljskega župnika Matije Kelemine, strica pokojnega ljubljanskega univ. profesorja dr. Jakoba Kelemine, so duhovniki sosednih župnij graške škofije natančno ugotovili narodnostne razmere in mu poslali

uradna poročila. Za nas so tem bolj zanimiva, ker so vse te župnije, razen apaške, po prvi svetovni vojni pripadle republiki Avstriji.

Župnik Martin Tomažič proglašal podatke spomenice o Gomilici za popolnoma napačne. Njegova župnija Gomilica ni štela 3232 oseb, marveč 4533, med njimi ni bilo 53 Vendov, kakor spomenica stalno zaničljivo imenuje Slovence, ampak dobra četrtina, torej vsaj 1200, ki so deloma posestniki deloma viničarji, kar ne znaša 2 %, marveč vsaj 25 % župljanov. Zaradi pravičnosti je zanje slovenska pridiga vsako prvo nedeljo v mesecu in na velike praznike.¹⁷ Janez Lopič, provizor v Cmureku, je imel med 7600 župljani najmanj 600 ali 7,9 % Slovencev in ne nič, kot trdi spomenica. Zanje so bile že 50 let slovenske pridige v postu, ki so bile vedno zelo dobro obiskane.¹⁸ Jakob Hanžič, župnik v Apačah, je ugotovil v svoji župniji 1100 ali 26,3 % Slovencev med 4178 župljani in ne le 600 ali 14,3 %, kot jih navaja spomenica. Še pred 40 leti se je slovensko pridigovalo vsako drugo nedeljo, leta 1890 pa enkrat mesečno in vsako nedeljo v postu.¹⁹ Franc Pinterič, mestni župnik v Radgoni, je imel 4893 župljanov. V petih slovenskih vaseh je živelo tedaj 1073 Slovencev; v mestu Radgoni in v drugih petih

Franjo Thaler

nemških vaseh so bili pomešani med Nemce tudi Slovenci in tako slovenski župljani daleč presegajo število 1073. Zanje je bila leta 1890 slovenska pridiga vsako nedeljo in praznik v mestni podružnični cerkvi.²⁰ Nemški nacionalist Lorenc Vollmeier, doma v nekdanji gostilni pri Kapli v sedanji Jugoslaviji, župnik in dekan v Lučanah (Leutschach), ki ni hotel slovensko govoriti, se je izognil vprašanju o številu Slovencev in Nemcev. Sporočil je le, da je med njegovimi 4935 župljani v 1133 hišah le 400 do 500 takih, ki ne razumejo nemške, ker sploh niso obiskovali šole ali pa zelo slabo. Šolski pouk in verouk sta bila tam samo nemška. Rana služba božja je ob nedeljah in praznikih le nemška, pozna pa izmenoma slovenska in nemška.²¹ Odgovor župnika Kelemine na spomenico pa pripominja, da so kaplani v Lučanah delili župljane v tri četrtine Slovencev in eno četrtino Nemcev. Resničnost te trditve potrjujejo tudi slovenske pridige vsako drugo nedeljo kljub nemškonacionalnemu župniku.²² Še 20 let pozneje se je sekovskemu škofu dr. Leopoldu Schustru zdelo potrebno, ko je posvetil novo cerkev v Lučanah 1911, da se naprosi za slovensko slavnostno pridigo Matija Zemljič, župnik sosedne župnije Sv. Jurija ob Pesnici v mariborski škofiji.²³ Če bi bilo v tako obsežni in mnogoštevilni župniji Lučane leta 1890 res samo 400 do 500 Slovencev in to večinoma nepismenih ljudi, pač ne bi bil dal povabiti priznanega govornika Zemljiča škof dr. Schuster, ki mu nihče ne more očitati naklonjenosti Slovincem.

V spomenici se ne omenja najbližja obmejna župnija Špilje, ki pripada graški škofiji. Po navedbi tamkajšnjega župnika Antona Muršca je bilo v njej leta 1890 med 1184 župljani najmanj 300 ali 23,7 % Slovencev. Slovensko se je tedaj pridigovalo v Špilju samo ob patrociniju in na velikonočni ponedeljek; Slovenci so se morali zadovoljiti le z branjem slovenskega evangelija in zato je prihajalo tedaj mnogo Slovencev te župnije k službi božji v Šentilju.²⁴ Če bi bilo šentiljskim nemškim vernikom toliko za nemške pridige kot Slovincem župnije Špilje za slovenske, bi ob nedeljah obiskovali cerkev v Špilju. Zahteva po nemških pridigah v Šentilju je bila samo sredstvo za germanizacijo, kar dokazuje, da je bil glavni podpisnik spomenice župan Egon Pistor, predsednik tamkajšnje podružnice Schulvereina in odbornik Südmarke, vsi drugi podpisniki razen Lopiča pa so bili odborniki šentiljskega Schulvereina.²⁵

Na osnovi teh dokazov je Kelemina zavrnil spomenico in predlagal škofijskemu ordinariatu, naj bodo v Šentilju nemške pridige po štirikrat na leto po slovesni pozni maši, pri kateri bo slovenska v začetku, vendar le

za poskušnjo, če bo pri njej dovolj udeležbe. Župnik Franc Osojnik jih je namreč že imel od leta 1852, a jih je moral leta 1868 opustiti zaradi pomanjkanja poslušalcev.²⁶

Škofijski ordinariat v Mariboru je sprejel Keleminov predlog in obvestil o tem tudi šentiljski občinski urad ter istočasno ovrgel njegove neresnične trditve na osnovi Keleminovih izvajanj.²⁷

Večini Slovencev in celo nekaterim poštenim Nemcem je bila nemška šola trn v peti, saj ji ni šlo za to, da bi deco res kaj naučila, marveč ji je bil glavni namen potujčevanje slovenskih otrok. Prvi nemški učitelj je bil med ljudstvom zelo nepriljubljen. Za spodbudo k vztrajnosti mu je kupil Schulverein nad pet oralov veliko posestvo. Kljub temu pa je po treh letih poučevanja v Šentilju prestopil v drugo službo in rajši izgubil po tedanjih zakonitih določitih za pokojnino osem let službe kot schulvereinski učitelj.²⁸

Zoper nemško šolo v Šentilju, ki je ponemčevala zlasti viničarsko deco, so se borili Slovenci brezuspešno, saj je imel krajevni šolski svet dvetretjinsko nemško večino. Predsedoval mu je strupen sovražnik Slovencev Franc Fischereder. Vneto sta ga podpirala Egon Pistor in nadučitelj nemške šole Viktor Hötschl.²⁹ Enako krivično je bil sestavljen okrajni šolski svet v Mariboru.³⁰ Tudi deželni šolski svet v Gradcu je bil pod vplivom nemških nacionalistov. Schulverein je izvajal slovensko deco v nemške šole z darovi. Že pred koncem preteklega stoletja, ko še drugod ni bilo te navade, je prirejal božičnice. Imamo podatke za leto 1898, ko je na božičnici obdaroval vseh 91 šolarjev, tudi deco premožnih staršev, saj so darovi prihajali iz vseh nemških dežel Avstrije, pa tudi iz Nemčije. Tedaj so razdelili razen šolskih potrebščin in slaščic še 22 parov čevljev, 13 hlač, 13 suknjičev, 18 kosov sukna za dekliske obleke in 36 ženskih rut.³¹

Nemška šola kot enorazrednica ni uživala dovolj ugleda in celo nekateri Nemci so pošiljali svoje otroke v slovensko šolo, ki se je leta 1881 spremenila v trirazredno, leta 1884 pa v štirirazredno. Zato je Schulverein prizidal nemški šoli še eno učilnico in 25. januarja 1893 je postala dvorazrednica. Deželni šolski svet v Gradcu jo je spremenil 1. oktobra 1901 v javno osnovno šolo in odslej je moral šentiljski šolski okoliš skrbeti za čiščenje, kurjavo in vzdrževanje šolskega poslopja.³² Jeseni leta 1912 je postala trirazrednica in taka je ostala do svojega konca.³³

Schulverein pa se pri svojem delu ni zadovoljil samo z nemškimi šolami. Za ponemčevanje si je pridobival sodelavce tudi z izdajalci na slovenskih šolah. Z nagradami je podkupoval neznačajne slovenske učitelje, da

so na slovenskih šolah učili čim več nemščine in obenem širili zaničevanje slovenskega jezika ter pretirano povečevali vse, kar je bilo nemškega. Judeževi groši so premamili tudi Fortunata Saduja, sina slovenskih staršev iz slovenske vasi Ščavnice. Kot učitelj pri Sv. Trojici (zdaj Gradišče) v Slov. goricah se je poročil in dal svojemu prvorojencu ime Ciril. Toda v narodnostnem oziru je nanj vedno bolj vplivala njegova nemško misleča žena. Kmalu so ga Judeževi groši spremenili v nemškutarja in kot tak je postal nadučitelj slovenske osnovne šole v Šentilju 1900. Njegov sin Emil je postal zagrizen nemški profesor na mariborski realki, njegova hči Angela pa učiteljica na schulvereinski šoli v Šentilju. Südmark je podarila Fortunatu Saduju še posestvo v Šentilju.³⁴

Šentiljski Slovenci niso mirno gledali ponemčevanja. Župnik Matija Kelemina in kaplan Matej Štrakl sta ustanovila leta 1892 Kmetijsko bralno društvo in sta zbrala v njem majhno, a požrtvovalno četo narodnih delavcev. Ti so dvigali ljudsko prosveto s širjenjem slovenskih knjig in z gledališkimi predstavami, narodno zavest pa so utrjevali s slovenskimi časniki, s predavanji in s shodi. Toda to še ni bilo dovolj. Ljudstvo je bilo treba iztrgati iz odvisnosti od nemškega kapitala. Zato sta še isto leto osnovala hranilnico in posojilnico. Z njeno pomočjo so rešili Slovenci v šentiljski župniji precejšen del slovenske zemlje. V letih 1895 do 1914 je prešlo v Ceršaku in v Selnici ob Muri nad 40 viničarij in nekaj manjših nemških posestev v slovenske roke.³⁵

Ne samo v Šentilju, tudi v vsej severovzhodni Sloveniji se je v začetku 20. stoletja nemški pritisk zelo okreplil. V Ptujju je od leta 1900 izhajal tednik Štajerc, namenjen slovenskemu kmetškemu ljudstvu. V slabi slovenščini je zasmehoval vse, kar je slovensko. Posrečilo se mu je najti precej naročnikov. Zato je bilo nujno storiti nekaj za obrambo severovzhodnega slovenskega ozemlja. Slovenci so začeli pri podeželskih bralnih društvih, zlasti v mariborskem okrožju, ustanavljati odseke Mladeniške oziroma Dekliške zveze in so v okviru teh dvigali slovensko narodno zavest, ki so jo manifestirali zlasti na shodih. Prvi tak shod je bil 21. junija 1903 na Ptujski gori, torej blizu Ptujja, kjer je izhajal Štajerc; na njem se je zbralo kakih 800 fantov iz najrazličnejših okolišev.³⁶ Teden dni pozneje je bil shod v Šentilju.³⁷

Za 12. julij 1903 je bil sklican shod k romarski cerkvi pri Sv. Trojici v Slovenskih goricah. Trojiški nemškutarji so preprečili na sam dan shoda, da bi dobili fantje v trgu prostor za zborovanje. Mladina je odgovorila s tem, da se je vseh 1500 fantov uvrstilo v

Evald Vračko

četverostope in s slovensko zastavo na čelu odkorakalo med prepevanjem slovenskih pesmi v eno uro oddaljeni trg Št. Lenart v Slovenskih goricah. Pri vstopu v trg jim je prišla nasproti nemška in nemškutarska gospoda s policaji, ki so zahtevali, da fantje snamejo slovensko zastavo. Ko tega niso hoteli storiti, so jim jo policaji strgali z droga. Tedaj pa je zavrela mlada kri. Policaji so morali vrniti zastavo. Fantje so jo obkolili in peli borbene slovenske pesmi. Med prepevanjem himne Naprej zastava Slave so odkorakali po trgu na veliki vrt F. Poliča. Z balkona njegove hiše je zavihrala slovenska zastava in oglasili so se benediški tamburaši. Z zborovanja so se udeleženci vračali domov navdušeni in oju-načeni. Več dni se je govorilo samo o tem zborovanju po vseh Slovenskih goricah od narodnostne meje in Maribora pa vse do Ljutomera. Mnogo prej mlačne mladine je vstopilo v Mladeniške zveze in je bilo pripravljeno tudi na žrtve za svoj narod.³⁸

Uspeh teh zborovanj in dela navdušene mladine Mladeniških in Dekliških zvez se je kmalu pokazal v Šentilju, kjer so bile 27. avgusta 1903 občinske volitve. Že od 1888. leta je bila šentiljska občina stalno v nemških rokah. Pretila je nevarnost, da bi se tudi slovensko-nemška osnovna šola spremenila v popolnoma nemško. Mladeniška in De-

kliška zveza pa sta sklenili, da bosta vrnili šentiljsko občino Slovincem. Volilni boj je bil zelo oster. Člani Mladeniške in Dekliške zveze so obiskali vsako slovensko hišo in pripravili volivce na volitve od moža do moža. Napor mladine niso bili zaman. V prvem, veleposestniškem razredu, so dobili Slovenci 5 glasov, Nemci 3, v drugem so zbrali Slovenci 11 glasov, Nemci pa 18. V tretjem razredu je bila zmaga Slovencev zelo velika, saj so se mogli ponašati z 68 glasovi proti le 31 nemškimi. Tako je prišla šentiljska občina zopet v slovenske roke in župan je postal narodni borec Franjo Thaler.³⁹

Ta slovenska zmaga je pomenila začetek še hujših bojov za Šentilj. Kmalu nato so se namreč spremenile razmere v Mariboru, ki so odločilno vplivale tudi na Šentilj. Namesto poštenega nemškega protestantskega pastora Heinricha Goschenhoferja, ki je živel s Slovenci in katoličani v slogi, je prišel iz Nemčije nestrpni dr. Ludvik Mahnert, dober govornik in nemški pisatelj. Gradnja nemškega mostu do Jadranskega morja se mu je zdela prepočasna, a mariborski Nemci preveč mlačni. S prestopi v Lutrovo vero je hotel dobiti nanje večji vpliv. Zato je začel energično gibanje za prestop v protestantizem. Razmehoma velik uspeh je imel med nemškim dijaštvom na realki. To tako imenovano gibanje Proč od Rima (Los von Rom Bewegung) je osredotočil na mariborsko delavstvo. Z brezplačno pijačo v gostilnah, z vrečo pšenične moke ali z 20 srebrnimi kronami so kupovali njegovi agenti slovenske delavce za nemško vero in narodnost. Ni ga motilo, da ti versko mlačni ljudje tudi po prestopu v njegovo vero niso hodili v cerkev, ker mu je bil glaven namen, da jih ponemči. Njegova delavnost je segala iz Maribora tudi daleč v Dravsko dolino do trga Radlje (prej Marenberg) in do Šentilja. Pravilno je ocenil v Šentilju delovanje župnika Kelemine in kaplana Evalda Vračka ter pomen Mladeniške in Dekliške zveze. Spoznal je, da samo s Schulvereinom ne bo mogoče zlomiti te slovenske trdnjave, ki drži ključ mosta do Jadrana. Menil je, da je mogoče zavzeti Šentilj samo z naseljevanjem Nemcev. To nalogo bi naj prevzela Südmark.⁴⁰

Že od svoje ustanovitve leta 1889 si je štela Südmark za svoj dolžnost, da zagotovi nemškemu narodu pot do Jadrana z gospodarskimi sredstvi. Zato je skušala najprej okrepiti nemštvo v posameznih jezikovnih nemških otokih po mestih in trgih. Leta 1906 pa se je lotila po šentiljskem načrtu temeljitega naseljevanja Nemcev. Omejila se je predvsem na šentiljsko župnijo in okolico, da ne bi cepila svojih sil in da bi čimprej zlomila slovensko fronto tu kot na najvažnejši točki.

Zato je posvetila glavno skrb tedanjim občinam Šentilj, Kresnica, Cirknica, Dobréne, Ranca, Zg. Kungota, Plač, Svečina, Slatinski dol, Pésnica in Sv. Jurij ob Pesnici, v neposredni mariborski okolici pa Kamnica in Pesniški dvor. Za naseljevanje je izbrala pod vplivom dr. Mahnerta marljive kmetske družine z večjim številom otrok iz vinorodnega in sadjarskega ozemlja ob reki Neckar na Württemberskem v Nemčiji.⁴¹ Protestantska vera naj bi jih čimbolj ločila od slovenskih sosedov. V Šentilju so prestopili v to vero nadučitelj nemške šole Viktor Hötschl, Südmarkin ravnatelj naseljevanja Karl Fraiss in nemškutarski zdravnik dr. Karl Wenigerholz, doma iz slovenske vasi Središča ob Dravi, da bi potegnili za seboj tudi druge šentiljske Nemce.⁴²

Ko bi padla šentiljska trdnjava, bi se sklenilo nemško ozemlje do Maribora, obenem pa bi se nemštvo razširilo ob tem mostišču tudi na vzhod in zahod od Šentilja. Na vzhodnem krilu je imelo namreč ponemčevanje dobro oporo v sladkogorski tovarni papirja in lepenske, kjer je že od leta 1888 delovala schulvereinska šola.⁴³ Še bolj je napredovalo ponemčevanje na zahodnem krilu ob narodnostni meji v svečinski in šentjurski župniji.

Svečina je bila nevarna točka v slovenski obrambi. Mnogo svečinskih vinogradov je bilo v lasti nemških gospodarjev, ki so ponemčevali svoje slovenske viničarje. Mariborski nemški liberalci so zmedli Svečinčane, da so pri volitvah v deželni in državni zbor 1870 glasovali za nemška kandidata Konrada Seidla in Friedricha Brandstätterja, bivša avstrijska oficirja. Najbolj se je zanje potegoval nemški ravnatelj mariborskega učiteljskega Elschnig, ki je našel v svečinski župniji dobra agitatorja v svojem sorodniku Juriju Černetu, kmetu na Slatini, in Juriju Dobaju, kmetu na Plavču. Nekako zadoščenje so prinesle deželnozborske volitve leta 1879 župniku Francu Šrolu, ki se je toliko trudil za slovensko stranko, ko je propadel Konrad Seidl in sta zmagala Slovenca dr. Franc Radej in J. Fluher. Nemška kandidata sta prišla tedaj ob dober glas zaradi prejšnjega poslanca Brandstätterja. Celjsko okrožno sodišče ga je namreč obsodilo leta 1875 na pet let zavora, ker so mu dokazali, da je ponaredil za 135.000 gld menic, v resnici pa za mnogo več, ker iz strankarskih ozirov Seidl ni hotel izdati, koliko menic je ponaredil na njegovo ime. Brandstätter je pozneje napravil samomor. Nemški vpliv pa s tem ni prenehal. Ko so se lotili Svečinčani leta 1886 zidanja nove šole, ki bi stala po proračunu 8000 gld, jim je Schulverein ponudil 3000 gld, če bi bil pouk od tretjega šolskega leta samo v nemščini. Svečinčani so denar sprejeli. Župnik Anton

Fišer in njegov naslednik Jožef Sinko sta si dala mnogo opraviti, preden sta prepričala župljane o pravem namenu Schulvereina. Šele po dolgem času so obljubili, da bodo izplačali denar, pretrgali zveze s Schulvereinom in rešili čast župnije.⁴⁴

Nemška propaganda v Svečini se je zelo razmahnila, ko je prišel tja leta 1886 za učitelja nemško misleči Simon Kellensberger, poznejši nadučitelj, ki si je znal pridobiti velik vpliv med ljudstvom in sta ga občini Svečina in Slatinski dol izvolili za častnega občana. Prav tedaj pa na slovenski strani ni bilo vodilne osebe. Leta 1887 je bil namreč imenovan za župnijskega upravitelja p. Rudolf Vagaja, benediktinec admontskega samostana. Srednje in bogoslovne študije je končal v samostanu in tako kot Slovenec ni imel narodne vzgoje. Le nerad je zapustil prejšnjo župnijo Gams na Zg. Štajerskem in se ni mogel vživeti v svečinske in slovenske razmere. Tako so leta 1897 pri državnoborskih volitvah razen Vrtiča v vsej svečinski župniji dobili večino nemški liberalci.⁴⁵

V začetku 20. stoletja je bil v Svečini za župnika zavedni Vid Janžekovič, toda na šoli je vladal še vedno Kellensberger, v vsej župniji pa dva nemškutarska mogotca. Ponemčeni Italijan Jos. Pascolo se je priženil na veliko kmetijo v Slatinskem dolu. Kmalu se je vrnil v občinski odbor, postal župan in zavzemal odborniška mesta v raznih organizacijah. Bil je tudi cerkveni ključar. Alojz

Menhart, kmet, trgovec in gostilničar poleg svečinske cerkve, je bil obenem tudi župan občine Plavč. Kako strastno je stremel po ponemčevanju, dokazuje njegova oporoka. Po njegovi smrti 20. aprila 1918 so morali izplačati njegovi dediči Schulvereinu 300 tisoč kron.⁴⁶

Ko sta svečinski župnik Vid Janžekovič in šentjurski župnik Matija Zemljič sklicala 16 zaupnih mož, ki so ustanovili 27. septembra 1908 hranilnico in posojilnico za obe župniji, so sklenili, da ima uradne prostore v svečinskem župnišču. Takoj so se pritožili nemškutarji pod vodstvom Pascola in Menharta na mariborsko okrajno glavarstvo. Trdili so, da je župnišče uradno poslopje za vse in da tja ne sodi slovenski napis posojilnice. Pascolo je kot cerkveni ključar vzel v zaščito župnišče, češ da se zaradi vselitve mažejo tla in se obrablajo stopnice. Župnik Janžekovič se je moral zagovarjati pri okrajnem glavarju. Nato je vzel posojilnico pod streho njen načelnik Jože Šerbinek. Že v začetku leta 1909 so si ustanovili svojo posojilnico v Svečini tudi nemškutarji; načeloval ji je Menhart.⁴⁷ S pomočjo svečinske posojilnice je Janžekovič precej zaustavil naval germanizacije. Do konca 19. stoletja je pripadala namreč večina obdelovalne zemlje v Ciringi v svečinski župniji Nemcu Theodoru Eggerju, lastniku gradu Ernovž (Ehrenhausen) v sedanji Avstriji. Med leti 1900 in 1910 je Egger razprodajal velik del veleposestva. Župnik Janžekovič je organiziral in gospodarsko podprl ondotne Slovence, da so pokupili večino teh parcel; le tri so prišle v nemške roke. Jedro veleposestva je podedoval Franc Richter, Eggerjev sorodnik, ki mu je pripadla tudi ernovška graščina. Imel je vzorno urejeno posestvo in svoje slovenske delavce in viničarje je bolje plačeval kot vsi drugi. S tem je delal reklamo za Nemce, dasi tega ni nameraval.⁴⁸

Ponemčevanje sosedne slovenske župnije Sv. Jurija ob Pesnici se je začelo tudi proti koncu 19. stoletja. Pospeševal ga je zlasti Johann Kammerer († 1908), župan občine Sv. Jurij ob Pesnici. Izvoljen je bil v razne odbore. Vse se ga je balo. Kot odločen sovražnik Slovencev je škodoval slovenski stvari, kjer je le mogel.⁴⁹ Nekaj maloštevilnih Nemcev si je znalo pridobiti zaupanje med ljudstvom in so se vrnili v krajevni šolski svet. Le-ta je sklenil 14. maja 1893, da bo pouk v novo ustanovljenem tretjem razredu osnovne šole pri Sv. Juriju ob Pesnici samo v nemškem jeziku razen verouka, prirodopisa in zgodovine. Šola je postala dvojezična.⁵⁰ Slovenski šolski upravitelj Simon Vedenik in njegov naslednik Ivan Robnik ter župnik Matija Zemljič so se sicer vneto borili za slovenske

Anton Hauc

pravice, toda njihovi medsebojni spori so škodili njihovemu delu.⁵¹

Pri Žgornji Sv. Kungoti sta se v boju proti Slovincem odlikovala zlasti nadučitelj Jaunig in gostilničar Maier,⁵² pri Spodnji Sv. Kungoti pa je pobijal slovensko narodno zavest učitelj Achitsch (prej Ašič), ki je vneto širil Štajerca.⁵³

Südmark je pomagala z denarjem občinam, ki so imele nemške župane. Ko je leta 1898 po smrti odločnega slovenskega župana Ivana Šparla (l. 1897) prišla občina Cirknica v nemške roke, ji je Südmark naklonila znatno podporo za ceste. V nemških gostilnah je bila na račun Südmarke viničarjem in drugim manj premožnim ljudem večkrat na voljo pijača, a na nemških prireditvah in plesih so imeli vse brezplačno. Varčni nemški naseljenci z vzorno obdelano zemljo so radi dajali slovenskim kmetom gospodarske nasvete, obenem pa so jih prepričevali o slovenski zaostalosti in visoki nemški kulturi. Slabše stoječe kmete so domači Nemci načrtno zavaljali k pijančevanju in kartanju, da bi se zadolžili in bi nato prodali posestva Nemcem. V Šentilju je Südmark zgradila veliko stavbo Südmarkhof kot glavno oporišče naseljevanja. V njej je bila gostilna z dvorano za prireditve, pisarna ravnatelja za naseljevanje pa tudi prostori nemških društev kakor podružnice Südmarke, posojilnice, kletarskega društva, kmetijskega in telovadnega društva. Poleg glavne zgradbe je stala posebna telovadnica, kjer se je opravljalo v začetku naseljevanja včasih protestantsko bogoslužje.⁵⁴

V obupni borbi za ohranitev slovenske zemlje so sicer zavedni Slovenci iz vseh krajev sočustvovali s šentiljskimi Slovenci, a dejansko jim niso pomagali. Tik ob meji šentiljske občine na Zmrzleku v Polički vesi je bilo na prodaj veleposestvo po zelo ugodni ceni. Šentiljski Slovenci niso zmogli te vsote. Prosili so slovenske veljake in denarne zavode, naj ga odkupijo, a zaman. Tako ga je kupil s posredovanjem Südmarke protestantski Würtemberžan Friedrich Scholl. Podobno se je dogajalo z drugimi posestvi.⁵⁵

Čim bolj je napredovalo nemško naseljevanje, tem bolj je skušal izpodkopati ugled slovenske šentiljske šole njen upravnik Fortunat Sadu, ki je namenoma zanemarjal šolsko delo. Starše in šolarje je večkrat naravnost silil k prestopu v nemško šolo, češ da je tam več prostora.⁵⁶

Čeprav se Sadu zadnja leta pred prvo svetovno vojno sploh ni več mnogo zmenil za šolo, je šolski nadzornik našel vedno vse v redu; staršem ni preostajalo nič drugega kot godrnjanje, nekateri pa so rajši vpisali otroke v nemško šolo, kar je bil Sadujev namen.⁵⁷

Uspeh podrobnega dela župnika Kelemine, njegovih kaplanov, Mladeniške in Dekliške zveze ter nekaterih slovenskih stebrov kot Antona Hauca v Ceršaku, Ivana Baumana v Štrihovcu in Franja Thalerja v Šentilju se je pokazal pri volitvah v državni zbor 14. maja 1907. Kandidat Kmečke zveze Ivan Roškar je dobil v šentiljski župniji razen Selnice ob Muri, za katero nimamo podatkov, 341 glasov, nemški kandidat Senekovič pa le 46. Delo je izčrpalo Kelemine in ga je zadela kap po volitvah. Po dveh letih je stopil v pokoj. Šentiljsko župnijo je prevzel 1909 še sposobnejši Evald Vračko. Kot sin nadučitelja je bil v mladosti nemškutar. Pod vplivom slovenskih tovarišev v mariborski gimnaziji se je vrnil svojemu narodu, v mariborskem bogoslovju pa je postal narodni borec.⁵⁸

Kot kaplan v Jarenini je z župnikom Jožefom Flekom dobro utrdil šentiljski slovenski narodni trdnjavi hrbet z jugovzhodne strani. Jareninska župnija ni imela naseljenih Nemcev in narodno zavest ji je uspešno prebujal že dekan Jurij Matjašič (1861—1866), prej profesor verouka in prvi učitelj slovenščine na mariborski gimnaziji. Njegovo delo so nadaljevali dekani Matija Modrinjak (1866—1868), Jožef Čuček (1868—1886) in zlasti Jožef Flek (1886—1893).

Flek je skušal predvsem dvigniti ljudsko prosveto in je ustanovil 1890 Kmetsko bralno društvo, ki je prirejalo tudi gledališke predstave in dvigalo narodno zavest s proslavami slovanskih prosvetiteljev sv. Cirila in Metoda. Desna roka mu je bil sposobni organizator kaplan Franc Gomilšak. Flekov naslednik Jožef Čížek (1898—1947) je osvobodil svojo župnijo tudi pritiska nemškega kapitala s tem, da je osnoval hranilnico in posojilnico, politično zavest pa je dvigal od l. 1899 s Slovenskim političnim in gospodarskim društvom. Ko je prišel v juniju 1903 za kaplana v Jarenino Evald Vračko, je zajel mladino.⁵⁹ Dekan Čížek se je posvetil predvsem starejšim ljudem in je stalno obiskoval družine. Tako je bil vedno obveščen o vsem, kar se je dogajalo v njegovi župniji. Nemškutarski list »Štajerc« ga je zato smešil s psovko dekan južin (Jausendechant), ker so mu ponekod postregli.⁶⁰ Ko je nekaj posestev zaradi slabega gospodarstva prišlo na boben, sta Čížek in Vračko poskrbela, da niso prišla v nemške roke. S pomočjo jareninske posojilnice sta jim nudila cenen kredit, v zadregi pa sta se včasih obrnila tudi v Maribor na Spodnještajersko posojilnico in Posojilnico in Narodnem domu. Tako so se naseljevali v jareninski župniji Slovenci s Ptujkega polja, zlasti iz Dornave in Stojncev, sami Slovenci.⁶¹

Po državnoborskih volitvah leta 1907 so Nemci še podvojili svoje napore v Šentilju.

Naseljevanje se je vršilo še hitreje. V Svečini so ustanovili 1910 podružnico Südmarke za to in sosedne župnije zahodno od Šentilja za naseljevanje Nemcev.⁶² V tem letu sta se obe strani vneto pripravljali na ljudsko štetje. V Šentilju ga je vodil Pistor mlajši in naštel le 530 Slovencev in 480 Nemcev, v resnici pa je bilo 898 Slovencev in le 202 Nemca. Enako krivično sta naštela v Cirknici Viktor Hötschl in slovenski odpadnik župan Karl Fluher 325 Slovencev in 190 Nemcev, dasi je bilo le 40 pravih Nemcev. Po uradnem ljudskem štetju je bilo v Ceršaku ob Muri 895 Slovencev in 129 Nemcev, v Dobrenju 468 Slovencev in 12 Nemcev. Tudi v drugih obmejnih župnijah je bilo ljudsko štetje za Slovence ugodno, tako v Jarenini, pri Št. Jakobu, Mariji Snežni, v Svečini, Zgornji in Spodnji Sv. Kungoti. Na mirovni konferenci v Parizu po prvi svetovni vojni so naši zastopniki z dr. Francem Kovačičem na čelu uspešno obranili našo slovensko mejo vsaj v sedanjem obsegu predvsem z barvnim zemljevidom obmejnih občin s slovensko večino. Ko ne bi imeli severno od Maribora tako dobre narodne obrambe, bi pripadlo Avstriji gotovo še več slovenskega ozemlja.⁶³

Veliko nevarnost za Slovence so pomenile šentiljske občinske volitve 27. januarja 1910, saj se je v zadnjem času naselilo mnogo Nemcev. Südmark je navidezno razkosala še neko veleposestvo na 10 delov, da je tako pridobila deset nemških glasov. Obe strani sta napeli vse sile. Slovenci so prinesli na volišče celo na smrt bolnega župnika Kelemino. Volitve so se končale z enakim številom glasov za obe strani in žreb je določil za župana Slovence Franja Thalerja.⁶⁴

V jeseni l. 1910 se je šentiljskim Slovincem uresničila želja, da so odprli Slovenski dom s pomočjo Slovenske straže in zbirk v »Slovincu« in »Straži«. Odslej so imeli dvorano za prireditve in prostore za narodna društva. Slovesnosti se je udeležilo tudi mnogo gostov iz Kranjske. Dr. Mahnert je poslal iz Maribora celo tolpo razgrajačev, ki so izzivali Slovence. Ko se je pripeljal s konji v Šentilj ceršaški župan Anton Hauc, določen za govornika, s sinom, sedanjim pravnikom dr. Franjem Haucem, so izzivači sprožili na nje na drevesu obešeno vedro gnojnice. Sin se je šel umiti in preobleč, oče pa je takoj stopil na oder in vzkliknil: »Na meni poglejte nemško kulturo!«⁶⁵

Nekaj dni pozneje je Schulverein odprl nemško šolo tudi v Ceršaku. Župnik Evald Vračko in župan Anton Hauc sta pregovorila slovenske in še maloštevilne nemške starše, da razen ene družine ni poslal nihče otrok v to šolo. Deca je hodila raje uro daleč v slovensko šolo v Šentilj. Nemško šolo v Cer-

šaku bi morali zapreti, če ne bi privedel Schulverein iz dunajske sirotišnice več kot 30 šoloobveznih nemških otrok. Za drag denar jih je dal v oskrbo siromašnim viničarjem nemških gospodarjev in nekaterim nemškutarjem v Selnici ob Muri.⁶⁶ Enako je prišlo s pomočjo Schulvereina 1911 z Dunaja v Št. Lenart v Slov. goricah 16 nemških sirot. Marburger Zeitung je pisala 27. maja 1911: »Nemška šola dobi z njimi močan poudarek. Naučili bomo šolske otroke pravilne nemščine, ki so v svojem nemškem jeziku precej slavizirani.«

Neumorni Evald Vračko je hotel zaježiti nemško naseljevanje z družinami s Ptujškega polja. Toda v šentiljski župniji so bila na prodaj predvsem draga velika posestva in posojila za njih niso zmogle kmetске hranilnice in tudi ne obe mariborski slovenski posojilnici.⁶⁷ Toda kljub temu je Vračko kmalu zadal ponemčevanju hud udarec. S članki v avstrijskih katoliških nemških listih je prepirčal zavedne nemške katoličane, da Südmark ne širi med Slovenci samo nemštva, ampak še bolj protestantizem.⁶⁸ V Südmarki je nato prišlo do razdora. Centralni odbor Südmarke je tožil list »Linzer Volksblatt«. Ko je njegov urednik na osnovi Vračkovih podatkov predložil sodišču dokaz resnice, je Südmark umaknila tožbo. Vodja šentiljskega

Ivan Bauman

naseljevanja protestantov Karl Fraiss ni bil več izvoljen v centralni odbor Südmarke in naseljevanje se je začasno ustavilo, le Fraiss je ustanovil svojo banko za naseljevanje protestantskih Nemcev v Šentilju.⁶⁹ Dunajski kardinal dr. Nagl in salzburški kardinal dr. Katschtaler sta se namreč pod vplivom Vračkovih člankov v začetku leta 1913 obrnila na avstrijsko nemško duhovščino z zaupno okrožnico, v kateri jih svarita, naj ne vstopajo in ne sodelujejo s ponemčevalnimi društvi. Odsvetovala sta jim celo društvo Ostmark, ki so ga ustanovili nekateri nemški katoliški krogi namesto Südmarke.⁷⁰ Do začetka prve svetovne vojne je naselila Südmark v šentiljski župniji 64 nemških protestantskih družin s 368 osebami, ki so posedovale 1527 oralov rodovitne zemlje, v rezervi pa je še držala pet posestev s 164 orali. Brez Vračka bi bili uspehi naselitve Nemcev seveda mnogo večji.⁷¹

Kmalu po izbruhu prve svetovne vojne so v Svečini ponemčili osnovno šolo, obenem pa se je začela na vsem obmejnem ozemlju gonja proti slovenski duhovščini, ki so jo dolžili zvez s Srbi, zastrupitve vodnjakov in drugih nesmislov. Razen Evalda Vračka in Vida Janžekoviča so držali več mesecev v zaporu še 16 duhovnikov mariborske škofije, ki so tedaj ali pa prej službovali ob narodni meji.⁷²

Po ustanovitvi Jugoslavije so bili Nemci v Jugoslaviji v začetku pohlevni, polagoma pa so se ojunčili in se kulturno in tudi politično organizirali. Šentiljski Nemci so dosegli svojo manjšinsko šolo in si uredili protestantsko cerkveno občino. Protestantsko bogoslužje so imeli v začetku v telovadnici šentiljske nemške šole, pozneje pa v podstrešni dvorani nove lesene hiše v Zg. Dobrenju, toda leta 1929 so si zgradili cerkev, župnišče in pokopališče v Štrihovcu. Proti koncu kraljevske Jugoslavije je bil tu sedež hitlerjanske propagande.⁷³

Kako objestni so postali nekateri hitlerjanci ob severni slovenski meji, nazorno kaže dogodek pri Sv. Juriju ob Pesnici.

V Jugoslavijo sta pobegnila pred Hitlerjem dva nemška državljana. Prof. dr. Rieger je bil duhovnik in je v šoli obsojal hitlerjanstvo. Pri zaslišanju mu je namignil policijski ravnatelj v Münchnu, naj se čimprej izseli. Zavetje je našel v kapucinskem samostanu v Studencih v Mariboru. Jurist dr. Mayer se je zatekel najprej v Zagreb, nato pa je živel v Ptuj. Hitlerjanci so ju sklenili umoriti, ker sta kvarila propagando pete kolone proti Jugoslaviji. Mladi Helmut Hutter, sin lastnika žganjarne v Ptuj Simona Hutterja, veleposestnik na Plavču v svečinski župniji, je navezal stike z obema beguncema in se izdajal za velikega nasprotnika Hitlerja. Izvabil ju

je 13. marca 1940 na mejo tedanje Nemčije. Dr. Mayerja se mu je posrečilo prepričati, da ga bo na nemški strani pri Sv. Juriju ob Pesnici čakala njegova žena. Oba begunca sta se pripeljala tega dne z avtobusom iz Maribora, Hutter pa se je pripeljal z motornim kolesom s Plavča. Vsi trije so se nato oglasili pri šentjurskem župniku Antonu Zupaniču, ki je večkrat opozarjal pred hitlerjanstvom. Na Hutterjevo prigovarjanje so se odpravili vsi prek meje, ki je bila tam slabo zastražena na obeh straneh. Komaj so prestopili državno mejo, jim je prišla nasproti neka gospa, ki je rekla Hutterju v nemškem jeziku, da je že vse pripravljeno. Hutter je stopil na stran, iz viničarije graške hranilnice so planili gestapovci, ki so že tri dni čakali v zasedi. Padlo je okrog 20 strelav in Anton Zupanič, dr. Rieger in dr. Mayer so se zgrudili mrtvi na tla. Na že pripravljen kmetijski voz z volovsko vprego so zmetali mrliča in jih odpeljali v Lučane v Avstriji, kjer so jih ponoči tajno pokopali.⁷⁴

Vprašanje okupacije bi zahtevalo posebno razpravo. Z izselitvijo šentiljskih Nemcev po drugi svetovni vojni pa se začne novo poglavje zgodovine obmejnih Slovencev.

OPOMBE

1. Škofijski arhiv v Mariboru (dalje ŠAM) št. D18 f5 — 1899 — 1184. — 2. Straža 18. 2. 1920. — 3. Šentiljska šolska kronika (dalje ŠKS); v začetku nima označenih strani. — 4. Šentiljska župnijska kronika (dalje ŽKS). — 5. Prav tam. — 6. ŠAM D18 f5 — 1164. — 7. Prav tam, škofov lastnoročni predlog. — 8. ŠAM D18 f5 — 201, 1—3. — 9. Kakor pod 1. — 10. Kakor pod 8. 6. — 11. ŠAM D18 f5 — 2076. — 12. ŠAM D18 f5, službena izjava občine Ceršak z dne 8. 6. 1890. — 13. Prav tam, službena izjava občine Cirknica z dne 12. 6. 1890. — 14. Prav tam, službena izjava občine Dobrenje z dne 8. 6. 1890. — 15. Prav tam, službena izjava občine Selnica ob Muri z dne 15. 6. 1890. — 16. Prav tam, službena izjava slovenskih občinskih odbornikov šentiljske občine z dne 29. 6. 1890. — 17. Prav tam, službena izjava župnijskega urada Gomilica (Gamlitz) z dne 12. 6. 1890. — 18. Prav tam, službena izjava župnijskega urada Cmurek z dne 18. 6. 1890. — 19. Prav tam, službena izjava župnijskega urada v Apačah z dne 19. 6. 1890. — 20. Prav tam, službena izjava župnijskega urada v mestu Radgoni z dne 7. 7. 1890. — 21. Prav tam, službena izjava dekanijskega in župnijskega urada v Lučanah (Leutschach) z dne 18. 6. 1890. — 22. ŠAM D18 f5 — 2076, 7. — 23. Kronika župnije Sv. Jurij ob Pesnici (dalje KŽ Sv. Jurij), 208. — 24. Kakor 1. — 25. ŽKS 53—55. — ŠAM D18 f5 — 201, 9—10. — 26. ŠAM D18 f5 — 201, 11. — 27. ŠAM D18 f5, dopis škofijskega ordinariata z dne 12. 11. 1890 občini Šentilj. — 28. ŠKS II, 5. — 29. ŠKS 28. — 30. Prav tam 27, 36, 48. — 31. ŠKS II, 2. — 32. ŠKS II, 5—6. — 33. ŠKS II, 3. — Izjava

upokojenega učitelja Antona Šeška, Sadujevega učenca in poznejšega stanovskega tovariša v Šentilju dne 16. 3. 1968. — 35. Straža 23. 2. 1920. — 36. Slovenski gospodar (dalje SG) 25. 6. 1903. — 37. SG 2. 7. 1903. — 38. SG 16. 7. 1903. — 39. ŽKS str. 55—56. — 40. Več o tem gl. Kronika 1967, 188—189. — 41. W. Heinz, Siedlungsland in Südmark. — Südmark-Kalender 1915, 110—113. — 42. ŽKS, 56, 59. — 43. Žetev svobode v Sladkem vrhu. Sladki vrh 1956, 34.—35. — 44. Župnijska kronika Svečina (dalje ŽKS), strani niso označene. — 45. Prav tam. — 46. Prav tam. — 47. Prav tam. — 48. Ivan Brus, posestnik v Ciringi, izjava 19. 6. 1968. — 49. KŽ Sv. Jurij str. 181. — 50. Kronika osnovne šole Sv. Jurij ob Pesnici, 31. — 51. Prav tam, 184—185, 200. — 52. Straža 4. 3. 1910. — 53. SG 3. 9. 1903. — 54. Izjava Antona Šeška v Šentilju 16. 3. 1968. — 55. Straža 18. 2. 1920. — 56. Kakor pod 54. — 57. ŠKS II, 2—3. — 58. ŽKS 55—56. — Izjava časnikarja Januša Golca v Mariboru 13. 5. 1963. — 59. Kronika jarenin-

ske župnije. — 60. Izjava jareninskega dekana Franca Babšeka 17. septembra 1968. — 61. Izjava Venčeslava Mermolja v Gačniku h. št. 46 dne 10. 9. 1968. — 62. ŽKS. — 63. Straža 25. 2. 1920. — 64. ŽKS 56—57. — 65. Dr. Franjo Hauc, pravnik, Maribor, izjava 18. 3. 1968. — 66. Anton Hercog, bufet, Ceršak, izjava 21. 3. 1968 kakor pod 65. — 67. Kakor pod 61. — 68. ŽKS 56. — Anton Ravšl, župnik, Šentilj, bivši Vračkov kaplan, izjava 18. 3. 1968: »Vračko je hranil izrezke vsega, kar je pisal v nemške časnike proti Südmarki. Sam sem jih večkrat videl, a za časa okupacije je vse propadlo.« — 69. ŽKS 58. — 70. Marburger Zeitung 4. 2. 1913. — 71. Kakor pod 41. — 72. ŽKS 58—59. — 73. Anton Šeško, Šentilj, izjava 27. 3. 1968. — Arhivalije šentiljske protestantske cerkvene občine so Nemci odnesli leta 1945 in jih doslej ni bilo mogoče najti. — 74. KŽ Sv. Jurij 372, 373 in 376 ter izjava dekana Fr. Babšeka 22. 5. 1968.

NEMŠKI VOLKSTAG V VELIKOVCU 9. JUNIJA 1918 IN GIBANJE ZA MAJNIŠKO DEKLARACIJO NA JUŽNEM KOROŠKEM

TONE ZORN

Eden vidnejših izrazov protideklaracijske usmeritve nemškega političnega gibanja na območju južnega dela Koroške je gotovo tako imenovani nemški narodni zbor (Volkstag) v Velikovcu dne 9. junija 1918. Vsebina tega zbora ni le v tem, da je v marsičem izražal stališča deželnih oblasti do slovenske pobude, ampak predvsem v trditvah, ki so našle svoj dokončni izraz v plebiscitnem obdobju in tudi v sedanjem nemško-koroškem zgodovinsko-napisju; pa tudi med prireditelji Volkstaga najdemo osebe, ki so odločilno sodelovale pred 10. oktobrom 1920, dnevom plebiscita, in po njem. Tako je goste zbora pozdravil znani Josef Glantschnig iz Vovber, leta 1927 prvi deklarirani vindišar na Koroškem.¹ Med postavkami, uvodoma izraženimi na zboru, naj omenimo le najvažnejše, kot tisto, da koroški Slovenci »nimajo nič skupnega z veliko podpisno prevaro dr. Korošca in tovarišev«, da žive Slovenci v dobrih sosedskih odnosih z nemškimi deželani, da se obe narodnosti medsebojno podpirata pa tudi skupno borita proti razbitju svoje dežele. Zato je tudi Volkstag »veličastna prireditev spodnjega dela Koroške proti načrtom dr. Korošca in njegovih tovarišev po razbitju dežele«. Že to pot zasledimo geslo »Koroško Korošcem«, ki naj bi vzbujala pri slovenskem prebivalstvu deželni partikularizem; dejansko pa se je za njim skrivalo, vsaj v plebiscitnem obdobju, vse kaj drugega.² Ne šele pred plebiscitom, ampak že na tem Volkstagu zasledimo formulacijo o »domovino ljubečih« koroških Slovencih, ki pa jo kmalu zamenja izraz »domovini zvesto prebivalstvo«: »Domovino ljubeči koroški Slovenec noče imeti ničesar z razbijači države. Odklanja vsako skupnost s srbskimi načrti majniške deklaracije«; in kot je skušala nemškonacionalna propaganda po plebiscitu ločiti koroške Slovence v »domovini zveste prebivalce« od iredentističnih (to je narodno zavednih) Slovencev, se moremo iz poročila o Volkstagu poučiti, »da se domovino ljubeči Slovenci s prezirom odvrčajo od stranke (namreč od Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem — T. Z.), ki zganja veleizdajo«. Postavila se je tudi zahteva krškemu (celovškemu) ordinariatu, da prepove slovenski duhovščini sodelovanje v deklaracijskem gibanju in pri zbiranju podpisov za majniško deklaracijo (kar se je medtem že zgodilo).³ Med govorniki Volkstaga je bil dalje predstavnik celjskega nemštva dr. Markhl. Tudi v njegovem govoru zasledimo trditve o mir-

nem sožitju obeh narodnosti, med Nemci in Slovenci, na območju južne Štajerske, dalje o tem, da nima nihče namena tlačiti Slovence, pa tudi o poskusih »vznemirjevalcev«, ki želijo raztrgati Štajersko in Koroško: v bistvu teza, kakršno je zasledovala graška protislovenska publicistika tja v drugo svetovno vojno. Zanimivo je tudi njegovo, bodoči jugoslovanski državi nasprotno stališče, da je Nemcem potrebna prosta pot do Trsta in Jadrana; zahtevo po Jugoslaviji pa so po njegovem zanesli v deželo tujci. Volkstag je nastopil tudi proti zahtevam po slovenskem uradovanju in proti drugim upravičenim slovenskim kulturnim težnjam (npr. o šolstvu).⁴

To pa ni bila edina izjava z nemške strani. Že 2. septembra 1917, še preden se je razmahnilo deklaracijsko gibanje na območju južne Koroške, se je nemški narodni svet (Volksrat) izrekel proti samostojni jugoslovanski državi. Vse kaže, da je tej izjavi sledeči nemški narodni zbor (Deutscher Volkstag) z dne 13. januarja 1918 v Beljaku pospešil sklicanje občnega zbora Katoliškega političnega in gospodarskega društva na Koroškem dne 24. januarja 1918 v Celovcu, njegovo opredelitev za majniško deklaracijo in temu občnemu zboru sledečo podpisno akcijo za jugoslovansko državo.⁵ — Slovensko glasilo na Koroškem, »Mir«, je z 22. februarjem pričelo objavljati izjave slovenskega prebivalstva za majniško deklaracijo.

Vse kaže, da je skušala upravna oblast od začetka zavirati deklaracijsko gibanje in z njim politično manifestacijo slovenskega življa. Vsekakor je le nekaj dni po objavi prvih izjav za deklaracijo (28. II.) koroški deželni predsednik obvestil vse okrajne glavarje ter celovškega župana, da po sporočilu višjega tožilstva v Gradcu »zbiranje podpisov za jugoslovansko državo... ni smatrati za kazensko-pravni delikt...«, obrazložitev, ki pa ni zadovoljila. Dostopna dokumentacija kaže, da so oblasti prizadevno sledile slovenskim deklaracijskim izjavam. Ob tem ni slučajno, da je deželni predsednik 11. aprila 1918 opozoril na morebitne nepravilnosti pri zbiranju podpisov za deklaracijo. V uvodu zadevnega dopisa je najprej sicer opozoril, da dinastični, habsburški okvir deklaracije nima državi nasprotnega stališča, vendar pa se lahko pri zbiranju podpisov zgreše posamezne zlorabe, med katere je prištel zbiranje podpisov za deklaracijo pod drugačnimi gesli, kot na primer pod geslom ustanavljanja slovenskih društev, ugotavljanja številčnosti Slovencev in drugo.

Prepovedal je tudi — po nemškem napadu na slovenski tabor v Št. Janžu pri Dravogradu (tabor je bil 7. aprila 1918)⁷ — »zaradi ohranitve javnega reda in mira« podobna slovenska zborovanja na Koroškem. Zanimivo je, da je v tem času zahtevalo velikovško okrajno glavarstvo prepoved slovenske podpisne akcije; na to mu je deželni predsednik odgovoril, naj okrajno glavarstvo skrbno pazi na to akcijo, obljubil pa je tudi njeno morebitno prepoved, kolikor bi se akcija poživila, npr. po vrnitvi vojakov z bojišča.⁸

Tem omejitvam deklaracijske dejavnosti je sledila sredi maja 1918 prepoved vsakršne dejavnosti za podpis majniške deklaracije, kolikor bi bilo za tako prepoved najti zakonsko osnovo. Ustrezni dopis koroškega deželnega predsednika z dne 15. maja 1918, važen ne le za Koroško, ampak za celotno slovensko etnično ozemlje, se je skliceval na izjavo takratnega ministrskega predsednika Seidelerja na eni od konferenc z dne 3. maja, da (cit. po dopisu) »ne bodo pritegnjeni v bodoče v jugoslovansko državo, kolikor bo do nje sploh kdaj prišlo, nobeni deli avstrijskega državnega ozemlja, ki leže na poti do Jadrana, in so najožje povezani z nemškim jezikovnim območjem. Vse k takim ciljem usmerjene agitacije (namreč za jugoslovansko državo — T. Z.)« — nadaljuje dopis — »so primerne le za ščuvanje narodnosti drugo proti drugi in zastrupljajo njihove medsebojne odnose.

Zato se mora,« pravi dopis, »v državnem interesu omejiti taka dejavnost z vsemi razpoložljivimi zakonskimi sredstvi.« Poudaril je tudi, da je nujno zborovanja, ki vodijo k »ščuvanju«, brezpogojno »potlačiti«. Kolikor pa se dovolijo zborovanja, naj se dovole le pod pogoji, ki izključujejo propagando v dopisu omenjenih smernic (tj. za jugoslovansko državo).⁹ Zadnji dostopni dopis koroškega deželnega predsednika, namenjen deklaracijskemu gibanju, je z dne 15. septembra 1918; v njem pa je že vnaprej prepovedana vsakršna deklaracijska dejavnost na podlagi morebitno izdelanih izjav ali peticij.¹⁰

OPOMBE

1. J. Pleterški, Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana 1965, str. 348; — 2. H. Steinacher, Sieg in deutscher Nacht, Wien 1943; — 3. M. Wutte, Kärntens Freiheitskampf, 1943, str. 54; — 4. Prepis zapisnika zborovanja v Velikovecu hrani arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja. Tudi druge, v tekstu citirane dokumente hrani v prepisu ta arhiv; — 5. Prim. Fr. Smodej, Majniška deklaracija na Koroškem, Slovenec, Ljubljana, 29. 5. 1927, 120; — 6. Dopis koroškega deželnega predsednika Zl. 1748/Präs. z dne 28. 2. 1918; — 7. B. Teplý, Tabor v Šentjanžu pred 50 leti, Koroški fužinar, 25. 1. 1919, št. 1; — 8. Dopis Z. 3463/Präs. z dne 23. 4. 1918; — 9. Dopis Z. 4143/Präs. vodji velikovškega okrajnega glavarstva; — 10. Dopis Z. 7943/Präs. z dne 15. 9. 1918 vsem koroškim okrajnim glavarjem.

Ker je še malo živih, ki so spodaj popisane dogodke sami doživeli, oziroma imeli vpogled v nadrobnosti teh dogodkov, dajem o njih nekoliko obširnejše podatke.

Ob zlomu Avstrije novembra 1918 sem bil v avstrijski vojski kot rezervni poročnik v okolici Moravske Ostrave in sem se takoj napotil v Slovenijo, da bi se javil v enote generala Maistra. V Maribor sem prispel v prvi polovici novembra 1918 in se oglasil pri tedaj na hitro organiziranem mariborskem pešpolku, čigar poveljnik je bil polkovnik Škabar. Kot mitraljezec sem dobil oddelek strojnic, s katerimi sem povečini opravljal službo na koroškem kolodvoru v Mariboru z namenom, da vzdržujem red in preprečim morebitne spopade z vojniki bivše Avstrije, ki so se vračali domov z raznih front.

23. novembra sem sodeloval pri razorožitvi nemške »zelene garde«. To je bila vojaška organizacija Nemcev v Mariboru, ki je bila ustanovljena takoj po zlomu Avstrije, da bi preprečila nered, ropanja in nasilja vračajoče se vojske. Bila je ustanovljena z vednostjo in v sporazumu z generalom Maistrom in je opravljala isto službo kakor mi. Sčasoma ji je začel rasti greben, prišlo je večkrat do spopadov z našimi enotami. Zato je general Maister sklenil razorožiti in razpustiti to gardo, ker dve tako različni vojaški organizaciji nista mogli obstajati dlje časa druga ob drugi. Razorožitev se je opravila točno po vnaprej pripravljenem načrtu; jaz sem imel nalogo obvladati nemško stražo na koroškem kolodvoru, kar se mi je posrečilo brez izgub.

Ker se je vračanje avstrijske vojske končalo in je služba na koroškem kolodvoru postala nepotrebna, sem bil 20. decembra 1918 premeščen v Špilje, prav tako kot vodnik mitralješkega voda. V Špilju je bilo poveljstvo bataljona mariborskega pešpolka, ki mu je poveljeval major Vaupotič.

Malo pred tem je dal general Maister v sporazumu s štajersko deželno vlado zasesti vse kolodvore železnice od Špilja do Radgone, da se je lahko nemoteno odvijal promet po železnici z Ljutomerom in zato sem bil dne 29. decembra 1918 premeščen v Radgono k stotnji nadporočnika Bena Zeilhoferja. Tu sem opravljal službo postajnega častnika, tj. bil sem njegov adjutant in sem opravljal vse administrativne posle garnizije in imel tudi potrebne stike s civilnimi oblastmi, ki so bile nemške. Nemcem so bile te posadke trn v peti, vendar si niso mogli pomagati, ker se njihovi vojaki niso več hoteli boriti. Zaradi tega so nabirali prostovoljce, ki so jih prido-

bivali z razpihovanjem političnih strasti in raznašanjem vesti o namišljenih krivicah in nasiljih, ki da jih trpi prebivalstvo od teh posadk. Te prostovoljce je organiziral bivši avstrijski oficir Johann Mickl, menda pozneje nemški general. Orožje so dobili iz vojaških skladišč v Feldbachu in Fürstenfeldu. Ko so se čutili dovolj močne, so udarili na vsej črti od Špilja do Radgone. V premoči so zajeli straže na vseh železniških postajah vse do Radgone in napadli tudi radgonsko posadko v noči od 3. na 4. februar 1919.

V Radgoni je bila 6. stotnja mariborskega pešpolka pod poveljstvom nadporočnika Zeilhoferja in en vod mitraljezov, skupaj kakih 250 mož. Sama Radgona je tedaj kazala podobno starega srednjeveškega mesta, ki ga je na južni strani varovala Mura, na severni strani rokav Mure, »stara Mura«, na zahodni strani dobro ohranjeno mestno obzidje, ki je bilo popolnoma sklenjeno, na vzhodni strani prav tako obzidje, ki pa je imelo precejšen presledek zaradi ceste; ta je vodila z glavnega trga mimo vojašnic proti vzhodu. Glavnina posadke je bila v vojašnici, torej zunaj obzidja. Prav tako je bila zunaj obzidja močna straža na radgonskem kolodvoru. Na mostu čez staro Muro je bila tudi stalna straža in še ena straža na postajnem poveljstvu v pritličju poslopja v vzhodnem delu glavnega trga nasproti pošte. Mimo je vodila pot proti vojašnicam. Moja pisarna je bila v prvem nadstropju tega poslopja, v katerem je danes mladinsko zavetišče. Poleg tega smo imeli še obhodne straže, ki so ponoči pregledovale tistih nekaj prehodov, ki so bili v obzidju.

Napad smo slutili in pričakovali, zato je bila posadka v stalni pripravljenosti že 14 dni, kar je zelo izčrpalo moštvo. Dne 4. februarja 1919 ob treh zjutraj se je začel napad. Najprej so napadli in zajeli stražo na kolodvoru. Ko sem telefonično kontroliral straže, se je že oglasil glas: »Hier deutsches Kommando.« Nekaj trenutkov zatem zaslišim detonacijo v pritličju postajnega poslopja in kratko regljanje strojnice. Mislim sem, da se je zgodila kakšna nesreča, ker si nisem mogel misliti, da bi mogli biti Nemci že v mestu. Vzel sem karabinko in stekel po stopnicah v pritličje. Tam sem videl, da se iz stražnice vali dim, pri glavnem vhodu pa leži prevrnjena strojnica in poleg nje strelec, deseter Kmetec. Obenem so tekli proti meni trije napadalci; eden izmed njih me je prijel z eno roko za vrat, v drugi je vihtel ročno granato in kričal: »Hinaus, ihr Hunde!« Začela sva se ruvati in skušal sem sprožiti karabin-

ko, ki pa je zatajila. Medtem se je dvignil ranjeni Kmetec in trikrat ustrelil s pištolo proti napadalcu, nato so on in druga dva pobegnili. Zanimivo je, da je Kmetec s tremi streli napadalca le oplazil in da sta potem oba ležala v isti sobi v radgonski bolnišnici. Napadalci so prišli v sredino mesta, ker jim je neki meščan odprl vrata v obzidju, ki so bila v njegovem dvorišču; po stranski ulici so dosegli stražnico in vrgli ročno granato skozi okno, tako da smo imeli precej ranjenih in dva mrtva.

Nato sem strojnico spet postavil na noge in začel dajati rafale, brž ko sem videl najmanjši premik, tako da je z glavnega trga izginilo vse. Ostala sta mi le dva neranjena vojaka, ki sta ranjence premestila v prvo nadstropje in jih za silo obvezala, nato pa sem jima ukazal stražiti pri oknih v prvem nadstropju, da se ne bi zopet kdo prikradel po stranski ulici. V tem času so Nemci napadli tudi stražo na mostu čez staro Muro, ki pa je zdržala, in vojašnico, ki so jo obstreljevali s strojnimi puškami. Ker so bili zidovi na napadeni strani razmeroma tanki, je več krogel prebilo zid in ena izmed njih je nevarno ranila poveljnika posadke nadporočnika Zeilhoferja.

Sprva sem imel le dva za boj sposobna vojaka, kakor sem že omenil. Do jutra pa se je zateklo na postajno poveljstvo k meni še nekaj fantov, ki so se rešili ob napadu na stražo, tako da sem lahko poslal po bližnjega zdravnika, da je strokovno obvezal ranjence. Ko se je zdanilo, sem se napotil v vojašnico k nadporočniku Zeilhoferju, da mu poročam in da mi da navodila. Ker ni mogel več voditi poslov, sem vodstvo prevzel jaz. Ko sem se vrnil na postajno poveljstvo, sem si bil na jasnem: straža na kolodvoru je bila izgubljena, v vojašnici so se držali in kazalo je, da je streljanje Nemcev popustilo, a znotraj obzidja so bili le na mostu, ki pelje z Radgone v Gornjo Radgono, in v blizu mosta stoječi mestni hranilnici. Telefonske zveze v mestu so bile povečini pretrgane, nedotaknjena je bila le brzojavna zveza proti Radencem, ki pa je bila uporabna šele po 8. uri zjutraj, ko je pričela služba na tej pošti. Takoj, ko je bila ta pošta odprta, sem poslal brzojavko obmejnemu poveljstvu v Maribor, s katero sem sporočil dogodek in prosil pomoči. Okoli pol dneva sem dobil odgovor, da je pomoč na poti. Medtem sem z vojaki očistil bližnje ulice in odredil napad na mestno hranilnico. Z glavnega trga sem dal obstreljevati železna vrata hranilnice s strojnico, ki je popolnoma izbila ključavnico, tako da so se vrata sama odprla. Nemci so pobegnili iz poslopja in prav tako zapustili tudi most proti Gornji Radgoni. Pri tem so sodelovali prostovoljci iz Gornje Radgone, ki jih je organiziral J. Do-

minkuš. Oni so z obstreljevanjem železniškega mostu pregnali nemške straže od tam. Na ta način je bilo mesto znotraj obzidja v glavnem v naših rokah, zunaj obzidja je zaseden ostal le še kolodvor, del proti Poterni in električna centrala. Ker je bila v opekarni v Gornji Radgoni pomožna električna centrala, sem dal nalog, da so jo spravili v tek, in tako smo imeli zvečer spet luč. Z Dominkušem sem se sporazumel, da je organiziral kurirsko pošto na ta način, da se je nekaj Gornjeradgončanov odpeljalo na saneh k Lenartu v Slovenskih goricah, od koder so moje poročilo oddajali telefonično generalu Maistru v Maribor.

Kljub temu smo s skrbjo pričakovali noči, ker pomoči ni bilo od nikoder. Stotnijo, ki nam jo je poslala na pomoč posadka v Cmurku, so Nemci v celoti zajeli pri Purkli. Zato je zavladalo velikansko veselje, ko so se proti večeru nenadoma pojavili prostovoljci, ki so se pripeljali iz Ljutomera na saneh, ker železnica ni mogla voziti zaradi pomanjkanja lokomotive. Organizirala sta jih Viktor Kukevec in Lojze Hercog, poznejši kapelnik. Bilo jih je kakih 50—100. Vojaško ta pomoč ni pomenila dosti, pač pa je dvignila pogum našim ljudem in vsi skupaj so vriskali in peli od veselja, da se je razlegalo do nemških straž, tako da so mislili, da smo dobili obilno pomoč. Zato to noč ni bilo nobenega napada. Naslednji dan je prišel v Radgono kapetan Sagadin, ki je po nalogu obmejnega poveljstva prevzel od mene poveljstvo nad posadko. Kljub temu je še vedno vse slonelo na mojih ramah, ker sem edino jaz vedel za vse. Nadporočnika Zeilhoferja pa so prejšnji večer odpeljali v Radence na zdravljenje. Glede na zaupne direktive obmejnega poveljstva za primer napada na našo posadko sem dal izvajati sankcije; prepovedal sem izhod za tri dni in dal vzeti iz mestne hranilnice kontribucijo v višini 200.000 kron, ki sem jo poslal v Maribor obmejnemu poveljstvu.

Na pomoč je prišla »Dobrovoljačka sokolska legija za Medjimurje«, ki je bila sestavljena iz medjimurskih Hrvatov in prekmurskih Slovencev. Najprej so začeli s topom obstreljevati kolodvor in njegovo okolico, pri čemer je nastalo precej škode. Nato so naši odredi napadli straže, ki so bile tam razporejene, kakor tudi posadke in straže ob cestah zunaj mesta, tako da smo dobili nazaj vse postojanke, ki smo jih imeli prej. Svojega opozovalca smo imeli v stolpu mestne hiše, ki mi je stalno poročal o stanju, da sem potem lahko dajal potrebne dispozicije. Da doženem, kdo je bil organizator napada in kako je prišlo do njega, sem sestavil zapisnik z vsemi ranjenimi Nemci, ki so bili v radgonski bolnišnici.

Ko so Nemci videli, da jim napad ni uspel, je intervenirala deželna vlada v Gradcu, ki prej uradno ni vedela nič o pripravah in napadu. V Radgono je prišla mešana komisija, da preišče dogodke in jih uredi. Komisiji je predsedoval neki višji francoski častnik, član francoske misije v Gradcu, poleg njega je bil njegov adjutant, štajerski deželni glavar dr. Rintelen z nekaterimi člani štajerske deželne vlade, radgonski okrajni glavar grof Stürkh in vsi župani krajev, kjer so bile naše posadke, nekaj avstrijskih oficirjev, nadalje general Maister z nekaterimi častniki obmejnega poveljstva. Bil sem poklican tudi jaz. Najbolj so se repenčili župani podeželskih občin, ki so navajali razne naše nasilnosti. Resnici na ljubo moram povedati, da jih je grof Stürkh večkrat zavrnil in stvari objektivno prikazal, tako da niti nemški člani niso njihovih izvajanj vzeli resno. Večji vtis so napravila izvajanja dr. Rintelena, ki je pojasnil, da je z generalom Maistrom sklenil dogovor, da sme vojaško zasesti le kolodvore na progi Špilje—Radgona zaradi varnosti prometa z Ljutomerom. Ko so prišli na vrsto moji zapisniki z ranjenimi Nemci, so nemški predstavniki poudarjali, da je ljudstvo seglo po samopomoči. K temu je pripomnil neki oficir obmejnega poveljstva: »Gospod komandant! Kot vojak ste mogli opaziti iz zapisnikov in drugih razgovorov, da so vsi napadalci imeli popolnoma novo orožje in opremo in da tega niso mogli dobiti od ljudstva, temveč le iz kakega vojaškega skladišča.« K temu se je Francoz po-

menljivo nasmehnil. Komisija je svoje delo opravila tako, da je bilo takoj razglašeno premirje, da so bili obojestransko izpuščeni ujetniki in ukinjene vse represalije. Nato je bila čez kakih 8 dni sklenjena nekaka mirovna pogodba. Naše posadke od Špilja do Radgone se niso smele več postaviti, razglasila se je amnestija za vse napadalce ali drugače sodelujoče, kontribucijo smo morali vrniti, posadka v Radgoni se je morala izmenjati in skriti. To se je zgodilo 19. februarja 1919, ko je prišla v Radgono stotnija 3. bataljona mariborskega pešpolka, ki je zamenjala Zeilhoferjevo stotnijo in hrvaške stotnije. Poveljnik je bil kapetan Plaskan. Zeilhoferjeva stotnija je bila premeščena v Jurovski dol in na Plač. Jaz sem sledil stotnji šele 23. marca 1919, ker sem bil potreben v Radgoni, da seznanim novega poveljnika z vsem, kar je bilo важно.

Na Plaču sem bil poveljnik dveh vodov, ki sta stražila mejo od Plača proti zahodu. Ker so me napor pri napadu na Radgono popolnoma izčrpali, sem prosil za dopust. Dne 10. maja 1919 sem bil premeščen k mariborskemu pešpolku in 15. maja 1919 sem dobil odpustnico.

Radgono je jugoslovanska posadka v smislu določil mirovne pogodbe morala zapustiti avgusta 1919, vendar smo s tem, da smo vzdržali nemški napad, ohranili Jugoslaviji najmanj apaško kotlino in najbrž tudi preprečili plebiscit, ki so ga nameravali odrediti za ozemlje med Muro in Dravo.

O OBJAVLJANJU VIROV ZA ZGODOVINO NOB V SLOVENIJI

(Referat na IV. posvetovanju slovenskih arhivistov v Ptuj 21. in 22. maja 1968)

TONE FERENC

Narodnoosvobodilna borba je prav gotovo eno najzanimivejših razdobij naše narodne zgodovine. Razkosan, zaslužnjen in obsojen na narodno smrt je slovenski narod v tem najbolj usodnem obdobju svoje zgodovine, zbran v Osvobodilni fronti, dosegel takšno narodno enotnost kot nikdar prej. V upor, ki ga je začel kmalu po okupaciji, si je prvič v svoji zgodovini ustvaril svojo narodno vojsko, zgradil svojo ljudsko oblast ter »stopil v krog suverenih narodov«. Zato bo to obdobje še dolgo časa pritegovalo pozornost številnih zgodovinarjev, filozofov, sociologov, književnikov itd. O dosedanjem zanimanju priča več kot deset tisoč v letih 1945—1963 samo v slovenskem jeziku objavljenih člankov in razprav o narodnoosvobodilnem boju slovenskega naroda. Zato je v primerjavi z drugimi, lahko bi rekli, s sosednjimi obdobji naše narodne zgodovine, tj. v primerjavi z obdobjem stare Jugoslavije ali z obdobjem socialistične graditve tudi veliko večje zanimanje za izdajanje virov.

Pregledujoč, koliko virov so ustanove ali posamezniki v Sloveniji do sedaj izdali, kakšne vire in kako so jih izdajali in jih še izdajajo, postavljam naslednje teze:

1. V nobeni drugi jugoslovanski pokrajini niso vložili toliko naporov za to, da bi pri izdajanju virov iz obdobja narodnoosvobodilne borbe načrtno in sistematično zajeli vire s čim širšega tematskega področja.

2. Kljub široko zasnovanemu izdajanju virov iz narodnoosvobodilne borbe, v katerem v Sloveniji prednjačijo ne samo pred jugoslovanskimi pokrajinami, temveč tudi pred mnogimi drugimi državami, v katerih je tekel protifašistični boj, glede izdajanja nekaterih vrst virov zaostajamo za drugimi.

3. Kljub mnogim izdajam virov iz narodnoosvobodilne borbe pa nimamo skoraj nobene znanstvene izdaje.

Te svoje teze bom skušal podpreti s kratkim orisom dosedanjega izdajanja virov. Opravičujem se, da se ne bom držal strogega kronološkega reda, temveč bom najprej govoril o treh najpomembnejših in načrtnih izdajah virov.

I

ZBORNİK DOKUMENTOV IN PODATKOV
O NARODNOOSVOBODILNI VOJNI
JUGOSLOVANSKIH NARODOV, DEL VI — BORBE
V SLOVENIJI

To obsežno edicijo virov je začel leta 1949 izdajati Vojaški zgodovinski inštitut JLA v Beogradu. Čeprav to ni nikjer posebej povedano, je vendarle iz uvodov redakcije k ne-

katerim delom zbornika razvidno, da je bil osnovni namen izdaje, v času najmračnejše propagande Informbiroja z viri prikazati našo narodnoosvobodilno borbo in ovreči informbirojevske laži in klevete. Drugi namen je bil s pomočjo virov seznanjati naše ljudi z razvojem naše narodnoosvobodilne borbe. Izdajatelj torej ni imel namena izdati kakšne znanstvene izdaje virov iz obdobja naše narodnoosvobodilne borbe, vendar je s sočasno objavo tudi okupatorskih in kvislinških dokumentov ter s številnimi več ali manj kritičnimi in zanesljivimi opombami ter pojasnili omogočil, da edicija lahko služi raziskovalcem vsaj kot priročnik ali informator.

Edicija je bila že od začetka teritorialno in časovno zamišljena zelo na široko; zajela naj bi dokumente iz vseh jugoslovanskih pokrajin in vseh štirih let osvobodilne vojne. Vsebinsko pa je bila že od začetka omejena le na tiste dokumente — partizanske, okupatorske in kvislinške — ki prikazujejo oborožen boj, tj. nastanek in razvoj partizanske oz. narodnoosvobodilne vojske, njene akcije in operacije, sovražnikove operacije in akcije ter njegove represalije proti civilnemu prebivalstvu. Dokumenti iz vsake pokrajine so prišli v svoj del (tom) zbornika, tako da so dokumenti iz Srbije v I., iz Črne gore v III., iz Bosne in Hercegovine v IV., iz Hrvatske v V., iz Slovenije v VI. in iz Makedonije v VII. delu. Zanimivo je, da so dokumenti vrhovnega štaba NOV in POJ ter njegove operativne skupine v II. delu. Vsak del ima več knjig (npr. V. del že več kot 33 knjig) z okrog dvesto ali še več strogo kronološko razvrščenimi dokumenti, v prvem delu knjige s partizanskimi, v drugem pa z okupatorjevimi in kvislinškimi. Natanko po desetih letih je izdajatelj razširil edicijo še s tremi deli in sicer z VIII. — akcija na Jadranu, IX. — partijsko-politični dokumenti, in X. delom — jugoslovansko vojaško letalstvo. Namerava pa izdati še pet delov, tj. XI. — končne operacije za osvoboditev Jugoslavije, XII. — gradivo nemških okupatorjev, XIII. — gradivo italijanskih okupatorjev, XIV. — gradivo madžarskih okupatorjev in XV. — gradivo o aprilski vojni 1941.

Kot vidimo, so se sedmim teritorialno določenim delom najprej pridružili štirje tematsko določeni deli, in končno še 4 deli; ti v bistvu pomenijo dopolnilo z okupatorjevim gradivom, ki ga hranijo inozemski arhivi. Tisto gradivo namreč, ki ga hranijo naši arhivi, je bilo v glavnem že objavljeno v prvih sedmih delih zbornika.

Doslej je v tej ediciji, ki po svojem obsegu nima primere v državah, kjer je bilo razvito odporiško gibanje, izšlo že okoli 120 knjig, pričakujejo pa, da jih bo izšlo skupno okrog 180. To načrtno izdajanje virov so pohvalili tudi na II. mednarodnem kongresu za zgodovino odporiških gibanj v Milanu leta 1961.

Kot že rečeno, so dokumenti iz Slovenije objavljeni v VI. delu zbornika. V tem delu je izšlo doslej 14 knjig z več kot 3.000 dokumenti od aprila 1941 do 15. julija 1944, medtem ko sta nadaljnji dve knjigi za obdobje do konca oktobra 1944 že pripravljene za tisk. Računajo, da bodo izdali skupno okoli 22 knjig, od katerih bi bili poslednji dve dopolnilni, z gradivom iz inozemskih arhivov.

Vsi dokumenti v celotni ediciji so objavljeni v srbohrvatskem jeziku, kar pomeni, da vse izvirnike v slovenskem in makedonskem ter nemškem, italijanskem, madžarskem in bolgarskem jeziku prevajajo v srbohrvatski jezik. To kaže, da je bila celotna edicija prirejena le za *srbohrvatsko jezikovno področje* in za potrebe *jugoslovanske armade*. Zato je najprej zgodovinski oddelek CK ZKS in od leta 1959 dalje na novo ustanovljeni Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani skupaj s sodelavci Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA pripravljali tudi slovensko izdajo knjig VI. dela zbornika. Doslej je izšlo že 12 knjig, 13. pa je pripravljena za tisk.

Ker objavlja slovenska izdaja zbornika vsaj partizanske dokumente v izvirniku, je torej primernejša za uporabo, čeprav tudi ta ne ustreza znanstveni ediciji, saj so okupatorjevi dokumenti prevedeni v slovenski jezik in torej teh dokumentov nima v izvirniku. Velika škoda je, da niso nadaljevali prakse 2. knjige II. dela zbornika, ki ima nemške dokumente najprej v izvirniku, nato pa še v srbohrvatskem prevodu. So pa še druge pomanjkljivosti, ki tej ediciji jemljejo težo znanstvene edicije virov. Zlasti škoduje izpuščanje nekaterih delov dokumentov. Izpuščajo pa iz dveh razlogov: 1. iz političnih, kadar redakcija meni, da bi objava nekega odlomka lahko škodovala ugledu avtorja ali naslovnika dokumenta ali kaki tretji osebi, o kateri govorijo odlomki, 2. kadar redakcija meni, da neki del dokumenta za proučevanje zgodovine NOB ni toliko pomemben, da bi ga bilo treba objaviti. Iz primerjave izpuščenih delov dokumentov se vidi, da imajo posamezne redakcije — in le-te se večkrat spreminjajo, kar vsekakor ni koristno — zelo različne, včasih celo zelo subjektivne poglede na to, kaj je treba izpustiti in kaj ne. Iz kakšnega dokumenta so izpustili celo odlomek, ki so ga že bili objavili v kakšnem drugem delu zbornika (Prim. npr. Zbornik II/1, dok. 11 in Zbornik IX/1, dok. 13). Tudi

prevodi so problematični: včasih gre celo za napačen prevod izraza, ki lahko popolnoma spremeni smisel vsebine. Naj navedem primer: V 7. knjigi VI. dela zbornika — srbohrvaška izdaja, je prevajalec nacistični izraz »Schutzangehörige«, kar pomeni osebo, ki ji nacisti niso dali nemškega državljanstva, temveč le — kot so se sami izražali — »zaščitno nemškega rajha«, prevedel s »pripadniki zaščitne policije«, kar je povsem nekaj drugega. Čeprav so redakcije posameznih delov zbornika v začetku obljubljale, da tekstov ne bodo spreminjale, niso vedno držale te obljube. So primeri, da so kakšno osebno ime ali psevdonim v tekstu enostavno nadomestile z N. N. (Prim. Zbornik II/1, dok. 11, 14, 20, 103 itd.). Tako je npr. v vsej 1. knjigi II. dela psevdonim Josipa Kopinića-Vazduh, Valdes, ki je v Zagrebu vzdrževal radijsko zvezo s Kominterno v Moskvi, dosledno nadomeščen z N. N. Dogodilo se je tudi, da so pri objavi dokumentov izpuščali celo podpise nekaterih funkcionarjev, ki so pozneje odpovedali. Tako so npr. v srbohrvatski izdaji 4. knjige VI. dela zbornika izpuščali podpis načelnika vrhovnega štaba Arse Jovanovića, ki se je, ko je bil nekaj mesecev v Sloveniji, po Titovem pooblastilu soprodpisoval na poveljih, okrožnicah itd. glavnega štaba NOV in PO Slovenije. Niso si tudi dovolj prizadevali, da bi skrbno preiskali vse, tudi še neurejene ali še ne dovolj urejene arhivske fonde in zbirke ter tako v srbohrvatski izdaji nekaterih knjig VI. dela zbornika niso objavili mnogih dostopnih dokumentov, ki bi po svoji vrednosti morali biti. V slovenski izdaji so to pomanjkljivost odpravili.

Navedel sem nekaj kritičnih pripomb, ne zato, da bi hotel razvrednotiti prizadevanja izdajateljev te edicije, temveč bi rad opozoril, da lahko edicija rabi raziskovalcu le kot priročnik, informator, da pa se mora posluževati predvsem izvirnikov.

Povedal sem že, da omenjena edicija zajema le dokumente o vojaških akcijah in operacijah v narodnoosvobodilni vojni v Sloveniji. Redakcije so si sicer več ali manj uspešno prizadevale, da z izborom dokumentov in s pripombami pod črto — le-te pa so včasih premalo popolne ali premalo precizne — podajo čim popolnejšo sliko najpomembnejših dogajanj, vendar je opravičena pripomba, da bi moralo biti še več dokumentov in opomb s podatki o drugih aspektih rasti in razvoja naše partizanske in osvobodilne vojske in ne samo o operativno taktičnih.

Vedno večji se kaže tudi problem razmerja med objavljenim gradivom in gradivom, ki ga hranijo inozemski arhivi in že postaja dostopno našim raziskovalcem. Gre predvsem za okupatorsko gradivo, ki pa je nujno po-

trebno za preučevanje zgodovine narodno-osvobodilne vojne. Tega gradiva je v inozemskih arhivih vedno več na razpolago. O gradivu nemškega okupatorja v inozemskih arhivih sem govoril na 3. posvetovanju arhivarjev v Kopru leta 1966. Lansko leto pa je postalo dostopno tudi zelo pomembno gradivo italijanskega okupatorja v National Archives v Washingtonu. Lahko rečem, da še tako vnet raziskovalec zgodovine NOB, ki si sicer mora na lastne stroške nabavljati to gradivo, postaja že malodušen spričo vedno večjih količin arhivskega gradiva v inozemskih arhivih. Redakcija meni, da bo treba to gradivo upoštevati pri pripravi dveh ali treh dopolnilnih knjig VI. dela zbornika.

V poslednjem času so se pojavile težave pri financiranju slovenske izdaje VI. dela zbornika. Medtem ko ima Vojaški zgodovinski inštitut JLA kolikor toliko zagotovljena finančna sredstva za tiskanje srbohrvaške izdaje, pa Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani nima denarja za tisk slovenske izdaje. Ne da bi se spuščal v razpravljanje o umestnosti dveh izdaj istih dokumentov, pa moram vendarle izraziti obžalovanje, da se postavlja vprašanje nadaljnega izhajanja ravno tiste, tj. slovenske izdaje, ki je izvirnejša in za zgodovinarja tehtnejša in koristnejša.

II

DOKUMENTI LJUDSKE REVOLUCIJE V SLOVENIJI

Ce edicija, o kateri smo pravkar govorili, teritorialno zajema vse jugoslovanske pokrajine, pa edicija Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji obsega dokumente le iz Slovenije. Po pogovorih in dogovorih v Institutu za izučevanje radniškega pokreta naroda Jugoslavije v Beogradu naj bi tudi ta edicija — seveda z drugačnim naslovom — zajela vso Jugoslavijo. Ker pa so se tako osrednji kot tudi mnogi republiški inštituti za zgodovino delavskega gibanja le počasi lotevali izpolnjevanja dogovorjenih nalog in so bila med njimi tudi nesoglasja glede vsebine nove edicije — nekateri so hoteli, naj bi vanjo prišli tudi spominski sestavki itd. — je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani leta 1962 začel sam izdajati edicijo in ji dal tudi naslov »Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji«.

V tej ediciji so objavljeni najpomembnejši dokumenti političnih in oblastnih organov in ustanov narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji. Doslej so izšle tri knjige, ki za obdobje od marca 1941 do oktobra 1942 obsegajo 501 dokument, medtem ko je četrta knjiga za obdobje november—december 1942 že v tisku. Pripravljajo pa tudi nadaljnje knjige za prvo polovico 1943. leta.

Glede oblike izdajanja teh dokumentov so obveljali enaki kriteriji kot pri Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, tj. enak kronološki red objave, enak način pojasnjevanja imen in pojmov ter enak način opremljanja težje razumljivih in nejasnih mest z opombami redakcije, enak, vendar nekoliko bolj izbrušen kriterij za izpuščanje nekaterih mest v dokumentih itd. Ker ta edicija ne vsebuje okupatorjevih dokumentov, so objavljeni dokumenti popolnoma enaki izvirnikom; popravljene so samo najbolj grobe jezikovne napake, celo oblika objavljenih dokumentov je ostala zvesta izvirnikom. Redakcija si je prizadevala, da bi edicija kar se da rabila tudi za znanstvene namene. (»Glavna vrednost knjige so ravno neposredni, sodobni dokumenti, ki so sami na sebi objavljeni zelo natančno in vestno ter že s tem dokumentirajo probleme, o katerih govore.« France Škerl: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Knjiga I. Zgodovinski časopis 1963 str. 294—301.) Še največja pomanjkljivost te edicije je, da redakcija v svojih opombah k posameznim dokumentom včasih ni navedla vira, iz katerega je črpala podatke pri sestavljanju opomb.

Ker je za začetno obdobje naše narodnoosvobodilne vojne iz raznih razlogov ohranjenega bolj malo arhivskega gradiva, se pri izdajanju dokumentov ljudske revolucije doslej ni tako ostro postavljalo vprašanje o izboru dokumentov, kot se bo postavljalo v prihodnje, ko število dokumentov narašča, lahko bi rekel, kar po geometrijskem zaporedju. Tako je redakcija v prvih treh knjigah objavila vse dokumente, ki po svoji vsebini sodijo v to edicijo, čeprav so bili že objavljeni v kakšni drugi ediciji, medtem ko od četrte knjige dalje že drugje publiciranih dokumentov več ne objavlja. Pojavljajo se predlogi, naj ne bi objavljali gradiva kot doslej, tj. po kronološkem redu, temveč po tematiki. Vsak list, ki so ga izdajali vodstveni organi narodnoosvobodilnega gibanja, naj bi izdali kot posebno edicijo: Kot posebno edicijo naj bi izdali npr. tudi letake iz let 1941—1942, enako zapisnike nekaterih organov, okrožnice, navodila itd. Vsaka enota naj bi bila v sebi zaključena, zraven pa lahko vključena v celotni sistem izdajanja dokumentov. (»Tak široko zastavljen koncept bi bil znanstveno vsekakor sprejemljiv in utemeljen, morda celo bolj kakor sedanji način izdajanja dokumentov. Zahteval bi seveda več truda in več napora, toda rezultati bi bili trajni, pravzaprav bi bili kar dokumentarni spomenik našega narodnoosvobodilnega boja.« France Škerl: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Knjiga I. Zgodovinski časopis 1963, str. 296—297.) Treba je povedati, da

nekaj takih edicij oziroma ponatisov listov že imamo — naštel jih bom pozneje — vendar so večino izdali bolj v slavnostne, ne pa v raziskovalne namene. Osebnostno menim, da bi na tematski način izdaje za večino dokumentov ljudske revolucije lahko prešli šele za čas od 1943. leta dalje, ko je ohranjenih že več arhivskih fondov ustanov in organov narodnoosvobodilnega gibanja (registrature okrožnih, pokrajinskih in drugih odborov OF in komitejev KPS) ali določene vrste dokumentov (npr. zapisniki sej IOOF). Za obdobje do jeseni 1942 je kolikor toliko v celoti ohranjena le ena registratura političnih organov, in sicer OOOF Kočevje.

Drugo pomembno vprašanje, ki so ga nekateri postavljali ob začetku izdajanja Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji, je, ali ne bi bilo primerno poleg dokumentov, ki so jih ustvarili organi in ustanove narodnoosvobodilnega gibanja, objavljati tudi tiste okupatorjeve dokumente in dokumente slovenske kontrarevolucije, ki govorijo o političnih razmerah v Sloveniji, o moči in akcijah Osvobodilne fronte itd. (»Vprašanje pa je, če proces, katerega potek si je uredniški odbor namenil pojasniti in osvetliti s sodobnimi dokumenti, res pojasnjujejo samo dokumenti, ki po provenienci pripadajo narodnoosvobodilnemu gibanju. Ali morebiti kak okupatorski dokument ne more bistveno prispevati k večji jasnosti določenega dogodka oziroma člena v razvoju našega narodnoosvobodilnega boja, to je naše revolucije? Prav isto more veljati tudi o dokumentih, ki so nastali v okviru kontrarevolucionarne akcije pri nas. Znano je, da njenega dokumentarnega gradiva ni tako malo.« France Škerl: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Knjiga I. Zgodovinski časopis 1963, str. 295—296.) Menim, da se je redakcija pravilno odločila, da bo takšne dokumente izdala posebej. Pravilnost te odločitve potrjuje dejstvo, da takšni dokumenti še niso dostopni niti pri nas, da jih je mnogo v inozemstvu itd. Gradivo bo torej dostopno šele čez nekaj let in ga bo mogoče izdati popolnejšega kot sedaj. Prav gotovo bo v prihodnosti tudi več razumevanja za znanstveno objavljanje gradiva, tj. za objavljane v izvirnem jeziku ob paralelnem prevodu in brez tako številnih izpuščenj problematičnih mest.

III

ZBORNİK FOTOGRAFIJ IZ NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA SLOVENSKEGA NARODA 1941—1945

To je tretja edicija virov iz obdobja naše narodnoosvobodilne borbe. Lahko mirno trdim, da ni noben narod v okupirani Evropi ohranil toliko fotografskega gradiva o svojem osvobodilnem boju kakor ravno slovenski. O

tem priča nekaj podatkov: samo fototeka Muzeja ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani — ki pa ni edina ustanova, ki hrani gradivo iz tega časa — hrani več kot 960 originalnih filmov partzanskih, za tisti čas poklicnih, fotoreporterjev in posameznih partizanov — fotoamaterjev z okrog 25.000 posnetki iz let 1942—1945. V celoti pa hrani omenjena fototeka okrog sto tisoč fotografij in posnetkov najrazličnejšega izvora iz obdobja druge svetovne vojne. Da bi ohranil najpomembnejše fotografsko gradivo, ki je nastalo v tehnično neugodnih razmerah, in da bi s fotografijami prikazal naš osvobodilni boj, je Muzej ljudske revolucije Slovenije pred desetimi leti začel izdajati posebno edicijo dokumentiranih fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda. Doslej so izšle tri knjige z okrog 3.000 fotografijami iz obdobja marec 1941—februar 1944, medtem ko so nadaljnje tri knjige v pripravi. Računajo, da bo izšlo v celoti šest ali sedem knjig. V osnovi so knjige izdane v kronološkem redu, v vsaki knjigi pa so fotografije urejene po tematiki in dokumentirane z vsaj tremi ali štirimi podatki: enota ali ustanova ali dogodek, kraj posnetka, čas posnetka, fotograf itd. Da bi dostojno prikazal naš osvobodilni boj tudi drugim narodom, so komentarji k fotografijam prevedeni še v angleški in francoski jezik. Enako je preveden v ta dva jezika kratek pregled narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji izpod peresa dr. Metoda Mikuža.

Objavljanje te vrste virov, tj. fotografij iz narodnoosvobodilnega boja, zadeva ob vse večje ovire. Neprimerno več je ohranjenih fotografij iz let 1944 in 1945, ki pa so prispele v muzej pomanjkljivo dokumentirane ali pa sploh nedokumentirane. Po toliko letih je npr. težko ugotoviti enoto ali ustanovo na posnetku, še težje pa čas nastanka fotografije.

Tri edicije virov, o katerih sem govoril doslej, tj. Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji in Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941 do 1945, sestavljajo neko zaokroženo skupino edicij virov iz let 1941—1945, kakršne še nima nobena druga jugoslovanska pokrajina. To so tudi tri edicije, ki jih izdajajo kolikor toliko načrtno in sistematično in za katere imajo izdajatelji trden namen, da jih bodo kljub finančnim oviram izdali v celoti.

Poleg teh treh večjih edicij virov je izšlo še nekaj posameznih zbirk virov. Izšle so zunaj okvira načrtnega in sistematičnega izdajanja, bolj priložnostno ali pa v počastitevakega dogodka. Nekatere zbirke so izdane bolj, druge pa manj kritično.

V nekaj letih po osvoboditvi so v počastitev določenih dogodkov ponatisnili nekatera osrednja glasila narodnoosvobodilnega gibanja. Tako so leta 1946 za 5. obletnico ustanovitve OF ponatisnili »*Mlado Slovenijo*« in prvi letnik »*Mladine*«, leta 1947, ob deseti obletnici ustanovitve KPS, so ponatisnili »*Delo*«, leta 1954 pa »*Delavsko enotnost*« (Glej: Franček Saje: Delavska enotnost 1942—1944. Zgodovinski časopis 1960, str. 308—311). Ponatisi teh treh glasil niso kritične izdaje, zato se od njih temeljito razlikuje ponatis »*Slovenskega poročevalca*« za leti 1938 in 1941, ki ga je za deseto obletnico ustanovitve OF leta 1951 pripravil in opremil s številnimi kritičnimi opombami dr. France Škerl (Glej: Metod Mikuž: Slovenski poročevalec 1938 in 1941, Zgodovinski časopis 1951, str. 412—415).

Izšlo je tudi nekaj tematskih zbirk virov, ki se tudi po kritičnosti med seboj zelo razlikujejo. Dr. Makso Snuderl je leta 1949 izdal »*Dokumente o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*«. Ti dokumenti so v glavnem odloki in navodila vrhovnih organov narodnoosvobodilnega gibanja oziroma ljudske oblasti o graditvi in delovanju organov ljudske oblasti na Slovenskem v času narodnoosvobodilne vojne. Komentarji k tem 162 dokumentom so bolj pravna pojasnila, ni pa v opombah podatkov, kako je potekalo uresničevanje objavljenih odlokov. (Glej: Metod Mikuž: Priponbe h knjigi »Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Borec 1950, str. 181—184, 205—207, 229—232.) Ob deseti obletnici zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju je leta 1953 izšlo gradivo zbora (del stenografskega zapisnika, poročila, sklepi, odloki itd.) pod naslovom *Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. Dokumenti*. Tudi ta izdaja gradiva ni kritična, ker ni opomb in pojasnil, zelo pomanjkljiv pa je tudi seznam odposlancev na koncu knjige.

V poslednjih letih sta izšli dve obsežnejši in temeljitejši zbirki virov. Leta 1963 je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani izdal zbirko dokumentov z naslovom »*Jesen 1942 — Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča v Ljubljani*«. Obsega tiste dokumente, ki sta jih napisala ali prejel Kardelj in Kidrič v Ljubljani od srede oktobra do srede decembra 1942. Zbirka 209 dokumentov, objavljenih po podobnih načelih kot Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji in opremljenih s številnimi opombami in pojasnili, je zanimiva še zlasti zaradi tega, ker se je narodnoosvobodilno gibanje po veliki

italijanski ofenzivi ravno tedaj pripravljalo na politično in vojaško protiofenzivo in tudi že prehajalo vanjo. Za nobeno drugo obdobje naše osvobodilne vojne nismo o zamislih, načrtih in glediščih vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji tako neposredno in natančno poučeni, kakor ravno za to obdobje. Člani vodstva narodnoosvobodilnega gibanja takrat namreč niso bivali skupaj, kot v drugih obdobjih, in niso problemov reševali na sestankih, o katerih se niso ohranili zapisniki, razen kratkih Brecljevih zapiskov o sejah IOOF. Komunicirali so pismeno in iz te ohranjene korespondence smo poučeni o njihovih glediščih.

Končno je tu še vestno, kritično in pietetno izdana zbirka »*Poslovilnih pisem za svobodo ustreljenih v slovenski Štajerski*«, ki sta jo pripravila Muzej narodne osvoboditve Maribor in Muzej revolucije Celje. Iz 194 poslovilnih pisem naših talcev zvemo, kako je mislil in čutil naš človek v najtežjih dneh svojega in narodovega življenja. Ker je ta zbirka pošla že kmalu po izidu, pripravljata izdajatelja novo, dopolnjeno izdajo. Mirno lahko trdim, da izdaja teh virov še najbolj ustreza znanstveni izdaji in se v tem pogledu temeljito razlikuje od zbirke *Pisem na smrt obsojenih*, ki jih je pred desetimi leti izdal Franček Saje. Poslovilna pisma talcev je namreč tako oklestil, da so, objavljena v njegovi zbirki, povsem izgubila značaj virov.

Našel sem le tiste edicije virov za zgodovino narodnoosvobodilne vojne v Sloveniji, ki so izšle kot posebne knjige. Posameznih manjših skupin dokumentov, objavljenih v raznih revijah, sedaj ne bom našteval.

Iz doslej povedanega lahko zaključimo, da v Sloveniji ni bilo izdanega ravno malo arhivskega in drugega gradiva iz narodnoosvobodilne borbe. Še največ je objavljenega gradiva o oboroženem boju proti okupatorjem in o političnem razvoju narodnoosvobodilnega gibanja. Manjkajo pa edicije, kakršne imajo drugod (npr. na Poljskem Documenta Occupationis, I—VII), tj. izdaje dokumentov o okupaciji. Kdor spremlja tujo literaturo o drugi svetovni vojni, lahko ugotovi, kako malo se tuji raziskovalci poslužujejo primarnih virov o sistemih okupacije v jugoslovanskih pokrajinah, o osnovnih namenih okupatorjev, o njihovi raznarodovalni politiki itd. Seveda bi takšna izdaja dokumentov morala biti kritična in z vsem znanstvenim aparatom opremljena izdaja izvirnih dokumentov in ne prevodov.

Filozofi sošolci so posvetili novim doktorjem graške univerze 1728 drobno delce: *Topographia ducatum Carinthiae et Carnioliae*, izšlo isto leto v Gradcu (80 str.). Ta knjižica se hrani v starem fondu NUK, skupaj vezano s sorodnim, a manj obširnim delcem: *Topographia ducatus Styriae*, posvečeno od bakalavrov sošolcev 1727 ob promociji grofu F. V. M. Strasoldu, izšlo isto leto v Gradcu (40 str.). Ima signaturi 7047, 7048 I E f 8° in na hrbtni strani prvega praznega lista ter na naslovni strani vpis: *Ex Libris Maximiliani Anthonij L. B. de Taufferer. Bib. Inscript. 1733*. O drugem delcu sem napisala kratko beležko: *Topografija Štajerske iz l. 1727*.¹

Obe topografiji sta delo istega avtorja, ki pa ni imenovan, in uporabljata navedbe starih pisateljev: Bollandus, Cluver, Fugger, Lanz, Megiser, Paulus diaconus, Plinius, Propkop, Schönleben, Strabo, Welser, za Koroško tudi *Conversio Bagoarorum et Carantanorum*. Kar nas pa tukaj zanima, je na zadnjih straneh obeh delc, v prvem seznam bakalvrov leta 1727, v drugem seznam novih doktorjev leta 1728. Ker je pri vsakem študentu navedena poleg socialnega položaja (plemič, meščan, redovnik, duhovnik) tudi njegova domovina, dobimo sliko dežel, ki so participirale, med njimi naše slovenske pokrajine.

V seznamu bakalvrov l. 1727 najdemo 11 imen iz krajev današnje Slovenije — navedem v originalnem besedilu —: Bernardus Khappus, Sacri & exempti Ord. Cist. Celeberrimi & Antiquis Monast. Sitticensis in Carniolia professor; Joannes Fridericus Struppy, Nobilis Carniolus Crainburgensis; Joannes Gregorius Rapoz, Civis Styrius Mahrburgensis; Maximilianus Wrembl, Officialis Styrius Cilliensis; Andreas Safoschnig, Civis Styrius Veistricensis; Thomas Wolff, Civis Styrius Mahrburgensis; Josephus Carolus Tschades, Civis Carniolus Rattmonstorffensis; Paulus Drolz, Civis Styrius Saxenfeldensis; Joannes Georgius Kraskoviz, Civis Carniolus Labacensis; Petrus Paulus Cowaz, Carniolus Labacensis; Joannes Bartholomaeus Struppy, Nobilis Carniolus Crainburgensis; torej 2 iz Ljubljane, 2 iz Kranja, 2 iz Maribora, po 1 iz Stične, Celja, Bistrice, Radovljice, Žalca.

Iz sosednjih dežel pa imamo tudi 11 imen: Illustrissimus Franciscus Ramboldus Venere-

us Maria S. R. I. Comes de Strasoldo, Italus Foro-Julienensis; Perillustris Antonius Curti de Francini, Croata Coproniensis; Josephus Favetti, Nobilis Italus Utinensis; Petrus Antonius Graton, Civis Italus Forojulienensis; Robertus Josephus Brigniel, Praenobilis Carinthus Clagenfurtensis; Mathias Antonius Juschiz, Civis Dalmata Segniensis; Albertus Troyer, Civis Italus Rantianensis; Joannes Franciscus Hoffer, Praenobilis Carinthus Spitalensis; Josephus Kostwein, Civis Carinthus Gentiforensis; Andreas Ignatius Gerdacovich, Liburnus Fluminensis; Antonius Vitus Franul de Weissenthurn, Liburnus Fluminensis; torej 2 iz Čedad, 2 iz Reke, po 1 iz Špitala, Vidma, Koprivnice, Celovca, Senja, Renč, Velikovca.

Leta 1728 je promoviralo 39 doktorjev. Od prej navedenih 22 bakalvrov leta 1727 iz Slovenije in sosednjih dežel je končalo študij 11: Vrembl, Rapoc, Drolc, Čadež, Brigniel, Hoffer, Kostwein, Curti, Jušic, Favetti, Graton; in kot 12. Petrus de Rossi, Italus Goriensis, Presbyter, ki ni v seznamu leta 1727. Kje in v katerem poklicu so se ti absolventi univerze potem udejstvovali, bi se dalo ugotoviti iz uradnih šematizmov posameznih dežel, ki se pa večinoma začenjajo šele pozneje.

Ferdo Gestrin je v študiji: Študentje iz jugoslovanskih dežel na univerzi v Fermo (1626 1774)² dal podatke za univerzo v Fermo; Mirko Rupel je v članku: Primus Trubar an der Wiener Universität³ omenjal več slovenskih študentov na dunajski univerzi v 16. stoletju; in v članku: Jugoslovanski dijaki na pariški univerzi v srednjem veku (do 1452)⁴ sem dala nekaj podatkov o slovenskih študentih v Parizu. Tako se bo s časom nabralo gradivo, ki bo nudilo pregled o razširjenosti visokošolskega študija na Slovenskem, ko še nismo imeli visokih šol doma.

Opombe

1. Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 321—323. — 2. Zbornik za istoriju školstva i prosvete 2, Zagreb 1965, str. 83—93. — 3. Welt der Slaven VII, Wiesbaden 1962, str. 423—427. — 4. Čas 18. Ljubljana 1923/24, str. 16—22, 110—125.

Razstava Planšarska kultura na Gorenjskem — Gorenjski muzej v Kranju.

V Gorenjskem muzeju v Kranju je bila v aprilu v vseh gornjih prostorih muzejske hiše v Tavčarjevi ulici odprta razstava o planšarski kulturi na Gorenjskem. Na razstavi je zbrano obsežno gradivo o vseh najpomembnejših kulturnih prvinah te, za območje Gorenjske tako pomembne oblike ljudske kulture. Zaradi njene vsebinske in prostorske razsežnosti so bile priprave za razstavo dolgotrajnejše, saj segajo začetki terenskih raziskovanj že v leto 1965, intenzivno delo pa je trajalo polni dve leti. Terensko so bila obdelana vsa gorenjska alpska območja v Julijskih Alpah, Karavankah in Kamniških Alpah (planine velikoplaninske skupine je v svojem diplomskem delu obdelal Tone Cevc). Gospodarski pomen planšarstva v zadnjem obdobju je v študiji: Spreminjanje gospodarskih funkcij in fiziognomije sezonsko poseljenega pasu v slovenskih Alpah, obdelal dr. Metod Vojvoda, ki je za razstavo prispeval kartografsko in novejšo statistično gradivo.

Planšarstvo je najstarejša oblika kmečkega gospodarstva v naših Alpah. Skozi dolga zgodovinska obdobja je bilo v izrazito gorskih dolinah in v krajih ob robu gora to gospodarstvo trdno priklenjeno na planšarsko živinorejo. O pomembnosti planinskega pašništva na Gorenjskem govore številni spori za pašni svet, ki se vlečejo iz fevdalne dobe prav v današnji čas. Julijske Alpe so gorska skupina, kjer se je planšarstvo razvilo v najbolj intenzivni obliki; tu je največ planin, najbolj na gosto so posejane in razmeroma največ

Pastirski stan in svinjak s planine Dedno polje v Bohinjskih gorah (Iz fototeke Gorenjskega muzeja v Kranju)

pomenijo v kmečkem gospodarstvu. Območje z najmočnejše razvitim planšarstvom je Bohinj; skopo odmerjen svet, primeren za polja (samo 2 % od celotne površine),¹ je silil Bohinjce, da so se oklepali planšarske živinoreje kot najpomembnejše osnove gospodarstva. V Bohinju je pašna doba najdaljša, saj se pastirji na spodnjih senožetnih planinah zadržujejo s svojimi tropi jeseni tako dolgo, dokler dopušča vreme. Posebnost so živahne planinske selitve; od pomladi do visokega poletja se selijo pastirji trikrat v smeri navzgor in v jeseni spet trikrat v smeri navzdol. V Bohinju je bila posebno močna mlekarstva dejavnost na planinah. V preteklosti so izdelovali sir v glavnem le za domače potrebe, za prodajo so izdelovali maslo. Kuhano maslo so vozarji vozili v Trst, ali pa so ga v velikih lesenih posodah, »brentah«, nosili čez Bačo samotež na primorsko stran. Ko je v drugi polovici preteklega stoletja z razvojem lesne trgovine in industrije na Gorenjskem dobival gozd novo veljavo in so lastniki gozdov utegnjevali pašna območja in je planšarstvo na Gorenjskem začelo nazadovati, je bilo to posebno usodno za kmečko gospodarstvo v Bohinju. Izhod iz gospodarskih stisk je Bohinjcem pokazala Kmetijska družba, ki je leta 1873 uvedla v Bohinju umnejše sirarstvo. Z izdelovanjem sira na švicarski način se je razvila živa trgovina s sirom, ki je Bohinjcem vse do začetka našega stoletja pomenila največji vir dohodkov. Šele z železnico se je v Bohinju razvila lesna trgovina, ki je domačinom prinesla nove možnosti za zaslužek.

Nazadovanje planšarstva na Gorenjskem se je nadaljevalo v času po prvi svetovni vojni, kar je bilo v zvezi s splošnimi družbenimi in gospodarskimi spremembami v tem času. Razvila se je živa trgovina z lesom, industrija

Listina iz leta 1377, kjer sta omenjeni planini Javornik in Lipanca na Pokljuki (AS, Ljubljana)

Planšarsko naselje na senožetni planini Zajamniki v Bohinju. Odkar je stekla cesta na Rudno polje, so tudi tu začeli pastirske stanove preurejati v počitniške hišice (Iz fototeke Gorenjskega muzeja v Kranju)

je privabljala v svoje delovno območje številne domačine; po planinskih statistikah iz leta 1923 in iz leta 1939 je razvidno, da je povsod na Gorenjskem upadlo število živine na planinah, posebno močno je upadlo število drobnice. Nazadovanje in propadanje planšarstva na Gorenjskem je šlo posebno naglo pot po drugi svetovni vojni, ko sta industrija in turizem povzročila intenzivne spremembe v socialnem sestavu vaških prebivalcev, s tem da sta jih vključila v svoje delovno področje in jih odtegnila od tradicionalnih oblik vaškega gospodarstva. K propadanju planšarstva po drugi svetovni vojni so pripomogli tudi administrativni ukrepi: leta 1947 so vse privatne in skupne srenjske planine postale splošno ljudsko premoženje. Izročene so bile v upravljanje krajevnim kmetijskim zadruham. Gozdno gospodarstvo ščiti koristi gozda, pašna izraba številnih planin je z zakonom prepovedana.

Razstavljeno gradivo je urejeno po poglavjih. Vsebinska teža uvodnega dela razstave so karte in diagrami, ki osvetljujejo gospodarski pomen in obseg živinoreje in planšarstva na Gorenjskem od osemdesetih let preteklega stoletja do danes. Pogled v starejšo dobo odpira kartografski prikaz planin, ki se v doslej znanih zgodovinskih virih najbolj zgodaj omenjajo (od leta 973, ko je sporočeno ime planine Pečane na Jelovici, do okrog leta 1500).² Z nekaj fotografskimi kopijami listin-

skih virov z omembami planin, z dajatvami v živini in siru želi razstava opozoriti na razmere v fevdalni dobi, s tem namenom je vključen v koncept razstave tudi pojav planinskih kmetij — sirnic ali švajg, ki so znane na ozemlju škofjeloškega gospostva.

V nadaljnjih poglavjih je obravnavana planšarska arhitektura s planšarskimi naselji, notranja oprema pastirskih stanov (iz Bohinjskih gora), dalje ljudski promet v Alpah, sirarska dejavnost in v zaključnem delu razstave pastirji, njih noša in umetnost. Z nekaj primeri opozarja razstava na današnjo vlogo planšarskih naselij in arhitekture, ko se stara planšarska naselja spreminjajo v turistična.

Planšarska arhitektura je obravnavana po gorenjskih alpskih območjih: Julijske Alpe, Kamniške Alpe in Karavanke. Zanimiva je ugotovitev, da se je v naši pastirski kulturi in tako tudi v pastirski arhitekturi ohranilo največ starega izročila na območju planin, kjer velja ali je do nedavna še veljal sistem posamičnega ali individualnega planovanja, ki je praviloma značilno za območja, kjer je gospodarstvo v dolini najbolj odvisno od planinske živinoreje. Značilno za to obliko planšarskega obrata je, da ima vsak pašni upravičenec ali skupina upravičencev na planini svoje pastirske zgradbe (v Bohinjskih gorah, na Krvavcu, na Veliki, Mali in Gojski planini), ker je imel gori tudi svojega pastirja — naselja. Po drugi svetovni vojni tudi na teh planinah število pastirjev neprestano pada (pred vojno je bilo v stari studorsko-fužinarski srenji v Bohinju še 42 majerjev, leta 1968 pa le še 12 in trije sirarji). Stanovi v visokih planinah propadajo, v nižjih planinah pa jih lastniki oddajajo letoviščarjem. Podobno je na Veliki planini.

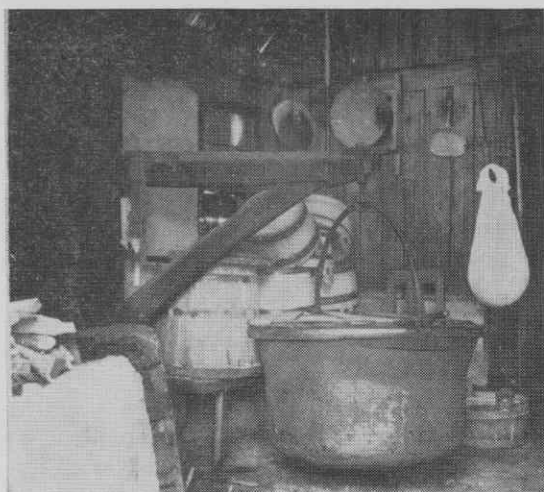
Stanovi »na kobilah« so najstarejša ohranjena oblika pastirskega bivališča v Julijskih Alpah. Značilni so za planine v visokih legah,

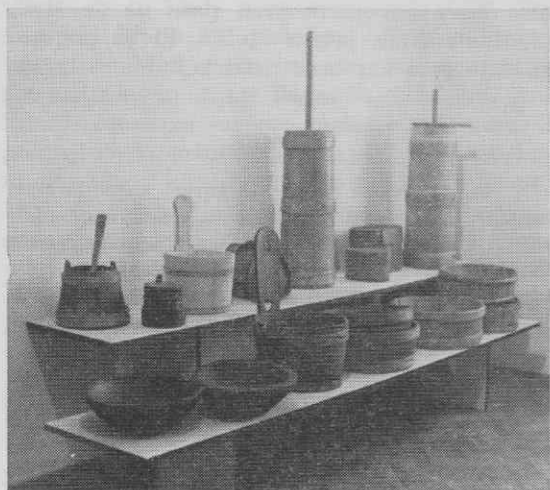
Elementi notranje opreme iz pastirskih stanov v Bohinjskih gorah (Iz fototeke Gorenjskega muzeja v Kranju)

v pasu ob zgornji meji gozda, kjer so planine najprej nastajale; tudi najbolj zgodnje omembe planin se po veliki večini vežejo na planine ob zgornji meji gozda ali zelo blizu nje. Oblika bohinske pastirske stavbe na koleh, ki združuje pod skupno streho v spodnjem delu prostor za živino, v zgornjem pa enocelično pastirsko bivališče, je pogojena v posebnih reliefnih in klimatskih značilnostih visokogorskega sveta. Zaradi svoje funkcionalnosti v danem okolju se je ohranila prav do danes. Mlajša oblika so nadstropne pastirske »koče«, ki so v celoti izdelane iz brun ali pa so v spodnjem delu zidane, zgoraj pa lesene. Značilne so za planine na jugovzhodnih planotah Julijskih Alp. Prehodno obliko kažejo stanovi na planini Javornik na Pokljuki.

Planine v nižjih legah, zlasti vse rovtne planine so mlajšega nastanka. V zvezi z rovti

Notranjščina stare sirarne »sirarce« na bohinjski planini Viševnik (Iz fototeke Gorenjskega muzeja v Kranju)

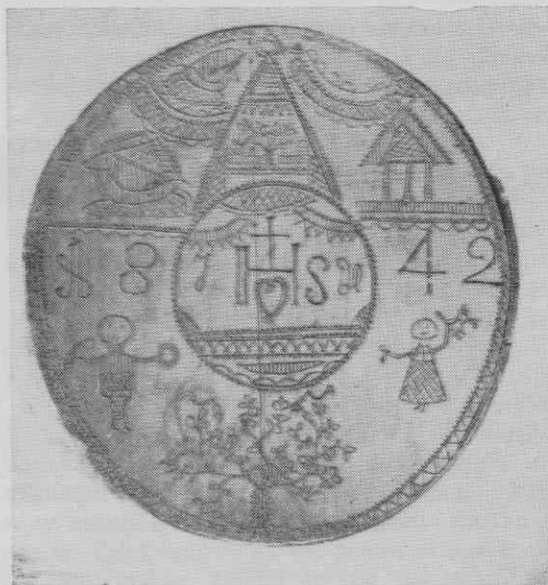

Lesene posode iz Bohinja in Bleda: dežice za zaseko, žetarc za umivanje, putrih za vodo, pinje za izdelovanje masla. Spodaj: lesene skledе — »grebarce« za oblikovanje masla v kepe, žetnar za molžo, »šteclni« za kisanje mleka (Iz fototeke Gorenjskega muzeja v Kranju)

se najbolj zgodaj omenja Uskovnica (leta 1498) — Praprotnica, Uskovnica, Na Šeh se še v 18. stoletju omenjajo kot rovti in ne kot planine.³ Na rovtnih planinah ima vsak lastnik posebno zgradbo za pastirje in posebno zgradbo za živino. Najstarejši primeri pastirskih zgradb se v nadrobnostih še naslanjajo na stavbno tradicijo v visokih bohinskih planinah, le da stojе stanovi tu na tleh in ne na kolih. Stare lesene brunaste zgradbe so na senožetnih planinah že močno zamenjale zidane; enocelične brunaste »stanove« so zamenjale dvocelične zidane »hišce«, lesene »staje« za živino pa zidani »hlevi«. Prisotnost zidanih zgradb v bohinskih senožetnih planinah je znana že v 17. stoletju (na Pokrovcih je na »hišci« ohranjen poznogotski portal iz začetka 17. stoletja), primer-

java današnjega stanja in stanja, sporočenega po franciscejskem katastru iz leta 1826 pa dokazuje, da so zidane stavbe v največjem obsegu postavljali v teku 19. stoletja in v začetku našega stoletja.

Za območje Kamniških Alp je značilna svojevrstna pastirska arhitektura ovalnega tlorisa in šotoraste oblike strehe, ki se opira na nizek ovalni obod iz suhega zidu. Prvotno je bil to enocelični prostor, kasneje pa se je v njem izoblikovala posebna brunasta zgradba kvadratnega tlorisa — pastirsko bivališče,⁴ lesena šotorasta streha pokriva v osrednjem delu pastirsko bivališče ter ovalni prostor okrog njega, ki je namenjen za živino. Tudi ta oblika pastirskih zgradb je značilna za

Rezljan pokrov lesene škatle iz Rateč (Iz fototeke Gorenjskega muzeja v Kranju)

planine v visokih legah ob zgornji meji gozda; značilna je za planine velikoplaninske skupine in za planine na Krvavcu. Od planin s to obliko pastirskih »bajt« se najbolj zgodnja omemba veže na Križko planino na Krvavcu (leta 1499), ki je v nadmorski višini nekaj nad 1600 m. Do druge vojne so bile take pastirske bajte v najširšem obsegu ohranjene na planinah velikoplaninske skupine (na Veliki, Mali in Gojški planini). Med vojno je Velika planina pogorela. Tako je bila prvotna pastirska arhitektura povečini uničena, razen tega pa so jo v povojnem obdobju izmaličile tudi razne predelave.

Od starih ovčarskih zgradb, ki so jih v visokih legah gradili iz suhega zidu (zložen kamen) in pokrivali z lesenimi strehami, so danes ohranjene le še razvaline, ki jih srečujemo v območju Karavank in Kamniških Alp.

Stara pastirska arhitektura je povsem izginila na planinah, za katere je značilna skupna oblika planšarskega obrata. Stare skupne, srenjske pastirske zgradbe so na teh planinah od začetka našega stoletja, najbolj pa v času med obema vojnama, zamenjavali z modernimi, po načrtih izdelanimi zgradbami, ki so jih gradili z državnimi podporami. Melioracijski ukrepi so močno spremenili tudi staro obliko ljudskega prometa v naših Alpah. Z gradnjo boljših poti je odpadlo samotežno tovorjenje bremen v planino in nazaj v dolino. Na razstavi so prikazane vse poglobitne oblike in načini starega ljudskega prometa. Od kar je planšarstvo in z njim sirarstvo izgu-

bilo svoj nekdanji pomen, je postopoma odmiral tudi nekdanj živ ljudski promet v Alpah. Do let po prvi svetovni vojni so na planinah, kjer se je pasla mlečna živina, še povsod izdelovali sir iz kislega mleka, skuto ter maslo. Vsak teden so iz doline prinašali pastirjem hrano, »kešt«, nazaj pa so nosili skuto in maslo. Kjer so dajali v planino vso mlečno živino (npr. ponekod v Bohinju in v vaseh pod Stolom), so v času »planine« vsak dan nosili s planin mleko, ki so ga rabili v hišnem gospodinjstvu. Domačini iz vasi pod Stolom so nosili mleko celo s tri ure oddaljene Zeleнице. Danes sirijo le še na Veliki planini, kjer izdelujejo sir stare vrste (mohant in skuto) ter v planinah Zgornje doline v Bohinju, kjer se je sirarstvo že v drugi polovici preteklega stoletja razvilo v novo smer in z izdelovanjem sira na švicarski način presešlo okvir domačih potreb. Razen v Bohinju in na Veliki planini se v povojnem času pase na še živih planinah samo jalova živina, ki jo pogosto puščajo gori kar brez pastirja.

OPOMBE

1. M. Vojvoda, Spreminjanje gospodarskih funkcij, o. d. — 2. Karta je izdelana na osnovi objavljenih del, listinski zapis z omembami treh tržiških planin iz leta 1444 (Tegošče, Javornik in Kofce) je posredoval dr. Josip Žontar. — 3. M. Kos, O nekaterih planinah v Bohinju in okoli Bleda, Geografski vestnik, Ljubljana 32/1960. — 4. V. Kopač je ugotovil ta razvoj pastirske bajte na osnovi študija strešne konstrukcije.

Anka Novak

Celjski zbornik 1967. Izdal Svet za kulturo in znanost Skupščine občine Celje. Uredil uredniški odbor, odgovorni urednik Gustav Grobelnik. Natisnilo GP »Celjski tisk«. Celje 1967. 296 strani.

Tudi zadnji zvezek tega zbornika — že enajstega po vrsti — prinaša več razprav in člankov, ki utegnejo zanimati ljubitelje preteklosti Celja in njegove okolice. Milena Moškon je prispevala krajšo razpravo o celjski zbirki poslikanih panjskih končnic. Ta je sicer začela nastajati sorazmerno pozno, vendar šteje danes že 374 končnic, zbranih ob muzejskem delu v Savinjski in Zadrečki dolini. Priložena je topografska karta o razširjenosti poslikanih končnic v teh dveh dolinah. Časovno najstarejša datirana končnica zbirke je iz 1801, najmlajša pa iz 1939. Po motiviki jih je 224 nabožne vsebine, 150 pa posvetne. Med slednjimi je omeniti razne zgodovinske in druge dogodke, smešenja poklicev, žensk in lovcev, razne živali, vojaki, pokrajine in arhitekture in dr. Ti posvetni motivi se na končnicah pojavijo šele z letom 1858. V zbirki je največ končnic neznanega slikarja, ki je deloval med 1844—1888, zadnji izrazitejši slikar je iz začetka 20. stoletja. — Ob ureditvi celjskega lapidarija je napisala Vera Kolšek razpravo o njegovi zgodovini. Prve podatke o številnih rimskih spomenikih v Celju prinaša že itinerarij Paola Santonina iz 1487. Posamezni spomeniki so doživljali v teku stoletij številne preselitve, dokler niso prišli v lapidarij, številni pa so za vedno izgubljeni. V starejši dobi je bila večina spomenikov vzdana v razna poslopja, predvsem cerkve in mestna vrata. Od 18. stol. dalje je precej spomenikov romalo na Dunaj kot darila avstrijskim vladarjem. Nekaj jih je zašlo v Gradec, štirje pa celo v Trst. Ko so med leti 1853—1863 odkrili ob današnji Stanetovi ulici kar 28 zaobljubnih oltarjev iz 2. in 3. stoletja n. e., je dalo župnišče na voljo prostor ob farni cerkvi, kjer je tako nastal prvi celjski lapidarij. Leta 1882 so ga prenesli na dvorišče Glasbene matice, kjer je bil v I. nadstropju odprt celjski muzej. Lapidarij je imel takrat 51 spomenikov. Ko so 1946 prenesli muzejske zbirke v Staro grofijo, je lapidarij še ostal na starem mestu. Šele spomladi 1963 so ga preselili v novo adaptirane prostore v kleti grofije, dokončno urejen, opremljen s podstavki in primerno razsvetljavo pa je bil šele leta 1967. Tako je danes v 10 prostorih razvrščenih 124 spomenikov. Ko bo urejen še lapidarij na muzejskem vrtu z arhitekturnimi členi stavb in zbirko rimskih milnikov, bo bogata ostalina rimske Celeje do-

končno našla svoje primerno mesto. — Celjski arheolog in prazgodovinar Lojze Bolta opisuje v svojem prispevku zanimiv nož iz bronaste dobe, najden pred časom v strugi Savinje v Celju, ki je »najstarejši in dosedaj edini prazgodovinski predmet iz samega Celja«. — V spomin 30. aprila 1967 v Ljubljani umrlega zgodovinarja in narodopisca Franja Baša je v tem zvezku pod naslovom »Prva filozofija« objavljena avtobiografska črtica iz njegovih otroških let, ko je obiskoval osnovno šolo v Braslovčah. — Končno naj še z našega področja omenimo poročilo Ivana Stoparja o štiriletnem delu Zavoda za spomeniško varstvo v Celju (ust. 1962), ki je kljub stalni kritični situaciji zaradi pomanjkljivega sistema financiranja že v tej kratki dobi dosegel lepe uspehe in opravil pomembno kulturno poslanstvo. — Ostali članki v zborniku obravnavajo literarno-zgodovinske probleme, gospodarska in zdravstvena vprašanja ter gledališko in likovno življenje v Celju.

B. O.

Jakob Medved: Mežiška dolina, socialno-geografski razvoj zadnjih 100 let, Ljubljana, Mladinska knjiga 1967, 300 str.

V svoji doktorski disertaciji obravnava avtor Mežiško dolino, področje, ki je postalo z nastankom Jugoslavije obmejni in od večjih gospodarskih ter kulturnih središč odmaknjeni predel Slovenije. Dosedanja dela o Mežiški dolini (Mohorič, Baš idr.) obravnavajo predvsem gospodarski in tehnični razvoj, Medved pa nam prikaže istočasno tudi vpliv neagrarnega gospodarstva na spreminjanje socialno-gospodarske strukture in zunanje podobe pokrajine, ki je posebno opazna v okolici industrijskih in mestnih središč. Nagel razvoj industrije in rudarstva po osvoboditvi jo je spremenil iz agrarno-rudarske v visoko razvito industrijsko pokrajino.

Poleg uvoda in zaključkov vsebuje delo še štiri poglavja (položaj Mežiške doline, prirodnogeografski pogoji v razvoju pokrajine, družbene razmere pred industrializacijo in razvoj Mežiške doline v času industrializacije), številne tabele, slike, skice, karte treh k. o., vire in literaturo ter povzetek v angleščini.

Industrializacija in urbanizacija zajemata le dolino in ozek pas najbližjih hribovitih področij, medtem ko je v oddaljenejših in višinskih predelih opazna depopulacija, ker se v kmetijstvu ne more uveljaviti mehanizacija. Tako imamo na eni strani visoko razvit industrijski predel in na drugi strani zaostalo agrarno področje. Za svoj gospodarski razvoj se mora Mežiška dolina zahvaliti

nahajališčem svinčeve in cinkove rude, tradiciji železarstva in bližini dravskih elektrarn.

Mežiška dolina obsega zaključeno področje ob reki Meži. Zanj so značilne dolge zime, pogosti temperaturni obrati in kratke pomladi. Da je bilo tu v preteklosti več listavcev, nam pričajo krajevna imena (Javorje, Breza), ki jih je nadomestila smreka.

Avtor je glede na petrografsko sestavo, ki je vplivala na socialnogeografski razvoj, Mežiško dolino razdelil na strojansko-hotuljski, osrednje karavanški in koprivsko-javorski predel.

Samotne kmetije so prevladujoča oblika agrarne naseljenosti in so navezane na prisojna pobočja, osojna pokriva gozd in pašnik. Njive obdelujejo v smeri izohips, da zmanjšajo polzenje zemlje. Gospodarsko središče kmetije leži povečini v zgornji tretjini obdelovalne zemlje zaradi lažjega odvoza hlevskega gnoja na njive (voda ima sekundaren pomen). Gozd je nad kmetijo. Osamljena lega kmetij je povzročila avtarkičnost (lasten mlin, žaga), so pa tudi razvite tradicionalne oblike sodelovanja (»nosačija«, »stelarija«, »gnojvoža«).

V neagrarnem gospodarstvu sta v tem obdobju najpomembnejša rudarstvo in fužinarstvo.

V nadaljevanju zvemo o razvoju industrije na Prevaljah (cinkarna, železarna), železarn v Črni, Mežici in na Ravnah, ki dožive vzpon po osvoboditvi, ter razvoj rudarstva svinca in cinka.

Razvoj posestnih razmer je potekal od obdobja kmečke lesne obrti in izvoznitstva lesa ter oblikovanja rudarske veleposesti prek ekspanzije grofov Thurnov in pojava lesnih trgovcev, ki si kasneje podrede kmete, in obdobje po osvoboditvi, ko je bila dokončno izvedena agrarna reforma. V tem obdobju se poljedelske površine skrijejo v korist gozda. Živinoreja (govodoreja, svinjereja, ovčereja) je zaradi porasta gozda (višje cene lesu) začela nazadovati, porast pa je zabeležila konjereja (prevoz lesa). Omenja se še čebelarstvo. Spremembe se kažejo tudi v opustitvi gojitve nekaterih poljedelskih kultur, ki so zahtevale več dela (mak, lan, oljna repica).

Število prebivalcev Mežiške doline je naraslo v tem obdobju le za 85 % (21.829 preb. leta 1961). Naraslo je število prebivalcev industrijskih in rudarskih središč, nazadovalo drugo. Doseljevali so se iz občin Slovenj Gradec, Dravograd, Maribor z okolico in iz SR Hrvatske. Doseljuje se delovna sila v najboljših letih. Odseljujejo se največ v Maribor, Slovenj Gradec, Dravograd, Ljubljano in SR Hrvatsko. S temi spremembami je kmetijstvo izgubilo vodilno mesto v korist industrije, na tretjem mestu je rudarstvo.

Med mestnimi središči obravnava avtor Ravne (5118 preb. leta 1961), ki so industrijsko-upravno središče Mežiške doline. Prevalje so obdržale le prometno posredovalno vlogo. Omenja se Mežico, Črno in Podpeco, ki nazaduje.

Promet se je izboljšal šele po osvoboditvi (ceste).

Na koncu nas avtor seznani s svojimi delovnimi postopki ter poda socialno-geografsko podobo treh katastrskih občin: Koprivne kot primer živinorejsko-poljedelske pokrajine, preoblikovane v gozdarsko področje, k. o. Meža-Takraj, ki je močno urbaniziran predel, in k. o. Strojna, ki je najbolj agrarno področje.

Jože Ožura

Borut Belec, Ljutomersko-ormoške gorice, agrarna geografija, Maribor, založba Obzorja, 1968, 296 str.

Kakor avtor pove že sam v predgovoru, je to njegova v skrčenem obsegu objavljena doktorska disertacija. Borut Belec obravnava v tej študiji vzhodne Slovenske gorice ali, kakor jih tu obravnava, Ljutomersko-ormoške gorice. S tem je nadaljeval začeto geografsko monografijo z območja severovzhodne Slovenije, točneje Slovenskih goric. To je predel, ki je še vedno močno agraren in gospodarsko zaostal. Ljutomersko-ormoške gorice (obsegajo 179 km²) po značaju svojega agrarnega gospodarstva nikakor niso homogene. V njih zasledimo prave monokulturne vinogradniške mikrorogije ter take, kjer je vinograd le majhnega pomena.

Poleg predgovora in uvoda vsebuje študija deset poglavij, povzetek v slovenščini in angleščini ter literaturo, vire, gradivo in sezname. Knjiga je opremljena s številnimi kartami, kartogrami in fotografijami.

V prvem poglavju (Vloga fizičnogeografskih faktorjev v izoblikovanju kulturne pokrajine) poda klimatske elemente, za agrarno geografijo važne lastnosti reliefa, prst, hidrogeografske značilnosti in vegetacijske razmere.

Med družbenohistoričnimi faktorji podaja posebnosti družbenega razvoja v vinogradništvu, ki je igralo že zgodaj pomembno vlogo. Zelo močan razcvet je doživelo slovenskogoriško vinogradništvo v drugi polovici 16. stol., ko so Turki preprečili izvoz ogrskih vin v Šlezijo in na Poljsko. Kriza pa se začne za to področje v 18. stol., ki jo še poslabša trtna uš ob koncu prejšnjega stoletja. Vinogradniška kriza je povzročila propad socialno šibkega sloja domačinov, ki ni imel možnosti za obnovo in dražje vzdrževanje vinogradov. To povzroči širjenje vinorodne posesti tujcev. Tesno povezano s socialnopocestnim razvojem

je viničarstvo, ki se je razvilo v eno najbolj brezobzirnih oblik izkoriščanja delovne sile v dobi kapitalizma. Viničarska razmerja so stara, največji obseg dobijo v 19. stol. Gladovanje viničarjev ni bilo redko, saj je bil njihov življenjski standard zelo nizek. Šele po vojni zakon o agrarni reformi in o odpravi viničarskih razmerij je povzročil temeljito preobrazbo socialnopolitnega sistema in postavil sodobno kmetijstvo na družbeno osnovo.

V nadaljevanju vzemo o rasti naselij, ki je tesno povezano z gospodarskim in populacijskim razvojem pokrajine, toda naselja niso naraščala enakomerno s prebivalstvom.

Značilna so razložena naselja po obronkih slemen. Kmečki domovi so največkrat grajeni na vogel, kajžarski in viničarski pa so stegnjeni. Starejše hiše so bile grajene iz lesa in krite s slamo. O usmerjenosti v vinogradništvo nam pričajo kleti (lesene v zahodnem delu, v Jeruzalemskih gorica pa najdemo nekdanje tuje gosposke zidanice). Pri zemljiški razdelitvi prevladujejo celki, le v dolinah se pojavljajo grude in prehodne oblike.

Rast prebivalstva je šibka, odtok je bolj ali manj trajen (največ v Maribor, slede Ljubljana, Ptuj, Murska Sobota itd.). Selijo se predvsem osebe med 15. in 30. letom starosti. Imamo tudi dnevne migracije v Ljutomer, Ormož, manj v Ptuj in Kidričevo.

Tipična deagrarizacija se tu prične šele po drugi svetovni vojni in še to v neposredni bližini Ljutomera in Ormoža, medtem ko je njuno širše zaledje ostalo agrarno. Opazno je priseljevanje Prekmurcev in prebivalstva iz hrvatskega Medjimurja v okolico Središča, ki je posledica odtoka domačinov v urbane centre.

Aritmetična in agrarna gostota sta skoraj enaki (93 oziroma 92), medtem ko je nataliteta 18,5 in mortaliteta 10,8.

Med posameznimi regijami se v pogledu produkcijske usmerjenosti javljajo precejšnje razlike. Jeruzalemske gorice so tipično vinorodno in sadjarsko območje, v zahodnih Ljutomersko-ormoških gorica pa je poudarek na poljedelstvu, živinoreji in sadjarstvu. Delež kmetijskega zemljišča je velik v ravnini in gričevju, gozd najdemo le na težkih tleh Dobrove, poplavnem pasu ob Dravi ter na osojnih, strmih in prodnatih področjih v gričevju.

Vinogradi so leta 1961 obsegali 18,4% ali 1211 ha, toda ob uvajanju mehanizacije ter arondacije se površina vinogradov v zadnjem času povečuje.

Deagrarizacija je povečala razkroj kmečkih posesti, katerih člani se preživljajo z neagrarnimi panogami dejavnosti.

V devetem poglavju obravnava avtor kmetijstvo. Vinogradi na kolju se umikajo žičnim nasadom, pojavljajo se vinogradi na terasah. Donos kmečkih vinogradov znaša od 20 do 50 hl v vinogradih na kolju, od 80 do 120 hl na žičnih. Pomembno je tudi sadjarstvo (večinoma stari kmečki nasadi, obstoje že plan-tažni nasadi jablan v družbenem sektorju). Do veljave pridejo tudi druge kmetijske panoge (žito, povrtnine, krmilne rastline), pogoji so tudi za živinorejo: govedo (vprežno in mesno), manj konji, ter še prašičereja in perutninarstvo. Pomen družbenega sektorja v kmetijski proizvodnji postaja vse večji (ena četrтина vinogradov). Uspehi so vidni v vinogradništvu in živinoreji. Obstoji tudi pogodbeno sodelovanje z zasebnim sektorjem.

V zadnjem poglavju podaja avtor pregled in primerjavo agrarno-geografskega razvoja v treh značilnih katastrskih občinah (Nunska graba, Runeč z Žvabom in Bučkovci).

Agrarni razvoj Ljutomersko-ormoških goric bo šel v novo fazo svojega razvoja, kate-rega značilnost bo še naprej podružbljanje zemlje in večja povezava obeh sektorjev lastništva.

Jože Ožura

Združeno železniško transportno podjetje Ljubljana, napisali Božo Robar itd., Ljubljana 1967, 62 str.

Leta 1967 je izšla knjiga z naslovom Združeno železniško transportno podjetje Ljubljana. Slovenski javnosti je skupina sodelavcev omenjenega podjetja prikazala sedemletno (1960—1967) gospodarsko, poslovno in organizacijsko dejavnost enega največjih podjetij v Sloveniji — železniških organizacij v Sloveniji in Istri.

Zakaj je prikazana prav doba sedmih let? O tem nas seznanijo uvodne besede, zlasti pa prva dva sestavka. Prvi pod naslovom Osnovne dileme, v katerih se je znašlo železniško gospodarstvo, nam opiše slabosti in posledice gospodarskega organizma jugoslovanskih železnic in težnje po decentralizaciji železniškega gospodarstva. Drugi sestavek Borba za nov sistem gospodarjenja na železnici nam pove, da so napor za uveljavitev le-tega privedli tako daleč, da so leta 1960 uzakonili načelo decentralizacije jugoslovanskih železnic. Tako so nastali z osamosvojitvijo železniških transportnih podjetij povsem novi pogoji za gospodarjenje. To je privedlo do samostojnih gospodarskih odločitev na tržišču transportnih storitev. Načela delavskega samoupravljanja so dobila polnejšo in konkretnjšo vsebino. Povsod se je živahno razpravljalo in načrtovalo od modernizacije železniških prog do izvedbe sistema tarif, ki naj bi jih podjetje samostojno določalo za posamezne rela-

cije. Vse to je privedlo v letu 1965 do novih dopolnitev in sprememb zakona iz leta 1960.

Za celotno jugoslovansko železniško omrežje je bila ustanovljena Skupnost jugoslovanskih železnic. Na območju posameznih republik so se samostojna železniška podjetja kasneje združevala v samostojne gospodarske osnove.

V Sloveniji je nastalo s tako bistvenimi spremembami v železniškem gospodarstvu novo organizacijsko telo — Združeno železniško transportno podjetje. Z novimi pogoji gospodarjenja je bilo podjetje postavljeno pred raznovrstne in težke naloge. Posamezni sestavki v knjigi nas nadrobneje seznajajo s problemi, ki jih je podjetje moralo reševati. Tako o modernizaciji tehničnih sredstev, hitrosti, urejenosti in varnosti prometa, komercializaciji poslovanja, finančnem poslovanju, organizaciji in upravljanju, kadrovski politiki, osebnih dohodkih in materialnem položaju železničarjev. Sestavki, ki govorijo o vseh teh nalogah, nam prikažejo široko in razvejano dejavnost novo nastalega železniškega podjetja, ki je po sedemletnih naporih doseglo lepe uspehe. Še več, naj ponovimo besede, napisane v uvodu: »Gre za potrditev, da se delavsko samoupravljanje lahko uveljavi tudi v največjih organizacijah z izredno zapletenim tehnološkim in gospodarskim procesom«.

Zadnji sestavek *Pogled v bodočnost* nas seznani z bodočimi nalogami, ki si jih je podjetje zastavilo. V ta namen je pri ZZTP ustanovljen poseben biro za znanstveno proučevanje gospodarskih vprašanj in perspektive v prometu, posebno železnice. Sklad Borisa Kraigherja pa financira vse te znanstvene raziskave.

Knjiga obsega 62 strani in ima ob posameznih sestavkih zanimive statistične podatke, tabele, grafikone, načrte, zemljevide železniških mrež, sheme, ki nam nazorno prikažejo rezultate železniškega gospodarstva v preteklih sedmih letih.

Knjigo so opremili arh. Zoran Kreitmayer, Tone Marin in Vladimir Božič. Fotografsko gradivo so prispevali Radivoj Pleterski, Peter Strnad in Dušan Škrlep.

Anka Vidovič-Miklavčič

Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem, Ljubljana 1968, 598 str.

Slovenska matica je leta 1968 izdala obsežno publikacijo Ivana Mohoriča *Zgodovina železnic na Slovenskem*.

Železnica je bila v Evropi v 19. stoletju pomembna gospodarska pridobitev. Kmalu po prodorni zmagi v Angliji so jo začele graditi države na kontinentu. V avstrijski mo-

narhiji so bile nemške in češke dežele gospodarsko močnejše razvite kot slovenske. Prav zato je gradnja tako imenovane južne železnice, ki je sicer imela namen gospodarsko povezati severne dele monarhije z morjem, postala spričo slabo razvite industrije na Slovenskem pomembna gospodarska dejavnost. Tako je postala železnica močna gibalna sila, ki je vplivala na oblikovanje političnega, gospodarskega, kulturnega in socialnega življenja slovenskega naroda.

Železnica je iz vrst revnega kmečkega prebivalstva, kolikor se ni v kmečkih krizah izseljevalo v tujino, zaposlila in oblikovala slovenski proletariat moderne dobe. Železničarji so bili najrevolucionarnejše jedro slovenskega delavstva in imajo v zgodovini delavskega gibanja pomembno mesto.

Pričujoča knjiga temelji na obsežnem in raznovrstnem gradivu ter prikazuje v štirih delih celotno zgodovino železnic na Slovenskem od njenih začetkov do današnjih dni. Vsebina je razdeljena na zgodovinska obdobja, ki so jih krojile bodisi politične ali gospodarske silnice. Prvi del obravnava obdobje Od izuma lokomotive do slovenskega programa graditve železnic (1825—1872) in drugi del *Vračanje na sistem državnih železnic* (1873—1918). Na 326 straneh teksta (z opombami v obeh delih, s seznamom uporabljenih virov ter pregledom konstitutivnih listin Družbe južne železnice) nam avtor prikaže gospodarsko-politične motive pri načrtovanju železniškega omrežja, potek izgradnje in problematiko železnic do leta 1918.

V tretjem delu *Od nastanka Jugoslavije do druge svetovne vojne* (1918—1941) oriše avtor na 147 straneh vso težavnost in zapletenost osamosvojitve za tisti del omrežja Južne železnice, ki je ostal na naših tleh. Etnične meje Slovencev na mirovnih konferencah niso bile priznane, tako je bilo tudi železniško omrežje okrnjeno in je bilo treba ves promet preusmeriti ter zgraditi nova prometna križišča. Avtor pregledno opiše gospodarsko stanje železnic ter nadaljnjo izgradnjo lokalnih prog. Ob tem prikaže položaj železničarjev v stari Jugoslaviji. V zadnjem, četrtem delu, ki ima 57 strani v poglavju *Vojna in povojna doba* 1941—1969, obravnava železnice med vojno, ko so bile razdeljene med tri okupatorje. Na kratko oriše raznovrstno dejavnost železničarjev ter njihov delež v NOB. Večji del teksta posveti povojni obnovi, novi izgradnji ter modernizaciji železnic do današnjih dni.

Knjiga je napisana zelo pregledno, zanimivi so številni statistični in drugi podatki, priloge, tabele ter pojasnila k posameznim delom. Slikovno gradivo je izbrano in lepo dopolnjuje tekst. Za opremo je poskrbel akad. slikar

Stane Kumar, na koncu knjige v prilogi pa je še 32 njegovih ilustracij, risb in oljnatih slik z železniškimi motivi.

Ivan Mohorič je napisal že nekaj del s področja gospodarske zgodovine. Tako je med drugim pisal o industrializaciji Mežiške doline 1954 in o zgodovini rudnika živega srebra v Idriji 1960. V treh delih je v letih 1957, 1960 in 1965 izdal zgodovino industrije in obrti v Trzinu. Tokrat pa smo z njegovim obsežnim delom prvič dobili zaokroženo in kompleksno podobo o zgodovini slovenskih železnic, saj nam jo prikazuje s politične, gospodarske, finančne in gradbeno tehnične plati. Knjiga je zanimiva za prenekatero bralce, predvsem pa bo koristila gospodarstvenikom in zgodovinarjem.

Anka Vidovič-Miklavčič

Dušan Grabrijan, Plečnik in njegova šola, Maribor, Obzorja, 1968, 222 strani, 47 reprodukcij.

Prispevke prezgodaj umrlega arhitekta in gradbenega teoretika Dušana Grabrijana je uredila njegova žena prof. Nada Grabrijan. Sama je sestavila tudi opombe k tekstu in izbrala slikovno gradivo.

Celotna knjiga je razdeljena na štiri večja poglavja. Tri poglavja govorijo o Plečniku in njegovi šoli, eno pa je posvečeno avtorju knjige, Dušanu Grabrijanu. Njegov kratki življenjepis sta napisala arhitekta Niko Kralj in Dušan Moškon.

Do strani 199 nam pravzaprav ni jasno, kako je knjiga nastajala. Na tem mestu nam Nada Grabrijan šele spregovori, kdaj in kako so nastajali posamezni članki, sedaj združeni v knjigi.

Odnos Plečnikovega učenca Grabrijana do svojega učitelja je naravnost občudujoč. Takratna mlada ljubljanska univerza je gojila intimno seminarsko delo profesorjev s študenti. Kako veliko moč je imel takrat že zreli Plečnik na mlado domačo generacijo arhitektov, je v knjigi vseskozi razvidno. Sproti zapisujejo njegove izjave o umetnosti, arhitekturi, pogledu na svet, spravljajo njegova pisma itd. Grabrijan je veliko pisal o Plečniku, čeprav prispevkov ni vedno objavil v tisku in jih je zbiral za večjo monografijo o svojem občudovanem profesorju. Smrt ga je pri tem prehitela in jih imamo sedaj postumno pred seboj. Čeprav se večkrat ponavlja, je vsakokrat dovolj prepričevalen, saj vselej temo poglubi. Kljub temu, da je eno poglavje posvetil poskusu kritike Plečnikovega dela, je tu še najmanj prepričevalen, saj je takoj opaziti, da so simpatije do učitelja prevelike. Zanimiva sta opisa značajev obeh takratnih arhitekturnih šol, Plečnikove in Vurnikove.

V delu je priobčenih tudi nekaj originalnih Plečnikovih pisem takratnim študentom arhitekture.

Pri opombah k tekstu se je vrinilo nekaj neprijetnih napak; na str. 206. Wickhoffovo delo Wiener Genesis se prevaja z Nastankom Dunaja, Strossmayer pa tudi ni bil diakonski škof (str. 214) itd. Tudi razlage posameznih arhitekturnih terminov niso najbolj točne.

Delo je korak naprej v poznavanju Plečnika in njegove šole, saj je pisano »kontaktno«, ne po virih. Ni in ne more pa biti neka kritična ocena našega arhitekta, ki še čaka kritične obdelave.

France Štukl

Drago Stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, Ljubljana, Državna založba Slovenije 1968. 381 str.

Slovenci smo dobili prvo knjigo, ki obravnava razvoj naše telesne kulture, katere začetki se kažejo šele sredi 19. stol. Stepišnik je s tem ustvaril osnovo za vsa nadaljnja raziskovanja v tej smeri. Pri zbiranju gradiva je naletel na mnoge ovire. Skrb za arhivsko gradivo s tega področja je bila močno zanemarjena in marsikaj se je izgubilo zaradi nevednosti in malomarnosti; k tem izgubam sta pripomogli še obe vojni ter požar v stavbi telesnokulturnih organizacij leta 1958. Slovenska telesna kultura se srečuje z mnogimi ovirami (posebno materialnimi), ker je skupnost premalo pozorna do nje in se premalo zaveda njene pomembnosti za človeka.

Avtor nas najprej seznani z razvojem telesne kulture v evropskem okviru od obnavljanja telesne kulture po propadu fevdalne dobe do modernih olimpijskih iger.

Na Slovenskem so začele uvajati telesno vzgojo najprej gimnazije in šele kasneje se pojavijo telovadna društva. Telovadba je bila od leta 1849 obvezen predmet v osnovnih šolah, na učiteljskih in realkah.

V obdobju čitalnic smo dobili prvo telovadno društvo. Potem ko je deželna vlada Kranjske najprej dovolila ustanovitev nemškega društva Turnverein, je bil leta 1863 ustanovljen Južni Sokol (od leta 1868 naprej Sokol). Avtor nas seznani z nastankom in razvojem slovenskega sokolstva, z njegovo organizacijo in obliko telovadbe. Za preobrazbo slovenskega sokolstva je imel največ zaslug dr. Viktor Murnik (1874—1964). V skrajšanem obsegu poda avtor nato orlovstvo (ki se pojavi v letih 1905—1906 in prevzame leta 1909 ime Orel) in delavsko telovadbo, da bi se izognil ponavljanju. Pred prvo svetovno vojno se pojavi še športno gibanje (kolesarstvo, planinstvo, nogomet, letalstvo). Sabljaški mojster Rudolf Cvetko pa je naš prvi olimpijec, ki je

nastopil na olimpiadi v Stockholmu kot član avstrijskega moštva.

Med obema vojnama obstajajo še vedno sokolska, orlovska in delavska telovadna gibanja, napreduje pa športno gibanje. Razvijejo se nekatere nove panoge (atletika, smučanje, plavanje, tenis, hazena), toda klubaška nasprotja so precej škodovala razvoju športa pri nas. To je obdobje orodnih telovadcev Sokola (Leon Štukelj, Jože Primožič, Peter Šumi, Stane Derganc). Omeniti je še treba izgradnjo skakalnice — velikanke v Planici. Mnogo zaslug za razvoj športa med obema vojnama imajo ing. Stanko Bloudek, Rudolf Badiura, dr. Henrik Tuma, Joža Čop idr.

V povojnem obdobju obravnava avtor fizikalna društva in administrativno predpisovanje telesnovzgojne dejavnosti, šolsko telesno vzgojo, telovadbo, šport in športne panoge do leta 1960. Povečala se je vsebinska stran dejavnosti z vrsto novih panog, od katerih nekatere dobivajo značaj širše ljudske panoge (košarka, kegljanje).

Naš šport je še vedno ekstenziven in za vrhunski tekmovalni šport je še vedno premalo denarnih in drugih sredstev, razvija pa se rekreacijski šport. Človek si ne prizadeva samo v poklicu, temveč tudi v športu za vedno večje dosežke, ker ga k temu spodbuja geslo *Citius, altius fortius!*

Jože Ožura

Dr. Ivan Ribar, Stara Jugoslavija i komunizam, Zagreb 1967.

Pričujoča knjiga je izšla pri Novinarski izdavaški kući iz Zagreba v zbirki Politička biblioteka. Avtor, lani preminuli dr. Ivan Ribar, je z njo opravil del dolga do svojih sinov, ki sta padla v NOB in do želja pred vojno obsojenih komunistov-vojnih tovarišev, ki jih je branil pred posebnim sodiščem za zaščito države ter novinarjev in publicistov, ki se v svojem delovanju dotikajo teh in sorodnih tem. Vsekakor je za to bil dr. Ribar najbolj poklican, saj je njegovo dvajsetletno delovanje potekalo v krogu ali strankarskih vrhov stare Jugoslavije ali v krogu naprednih jugoslovanskih pravnikov, ki so svoje delo posvetili obrambi vnetih pristašev in aktivistov KPJ. Ti so kot nasprotniki režima prišli navzkriž z oblastmi in pod kolesje paragrafov zloglasnega zakona o zaščiti države. Prav ta dejavnost ter usmerjenost njegovih sinov, predvsem starejšega Lole, ga sredi vojne vihre tudi pripelje v NOB, kjer je kot izkušen pravnik postal prvi predsednik AVNOJ ter tako že drugič v svojem življenju sodeloval pri ustanovitvi države jugoslovanskih narodov.

Kot pravi sam, se je pri pisanju oprl na izkušnje, ki si jih je pridobil v boju proti

policijski in sodni antikomunistični praksi, v boju zoper pogrome in nasilja proti komunistom in skojevcem. Kot njihov stalni branilec v teku mnogih let je dodobra spoznal zapornike v Glavnjači, obtožence po preiskovalnih zaporih in konfinirance po taboriščih. Pri tem se je trudil, da bi dal delu čimbolj objektivno dokumentirano podlago.

Knjigo je razdelil na več poglavij. V uvodnih opombah se zadržuje pri poglavitnih značilnostih razmer v političnem življenju predaprilske Jugoslavije; še posebno mu gre to izpod rok za začetno obdobje, ko je kot predsednik ustavodajne skupščine vedel za zakulisna dogajanja ob sprejemanju ustave, Obznane pa tudi zakona o zaščiti države. Temu primerne so tudi njegove razlage o določenih pojavih, grupacijah itd. Vendar so podane le v glavnih črtah, saj je o tem obširneje pisal v svojih Političkih zapisih.

V prvem poglavju se ukvarja predvsem s peripetijami okoli sprejemanja Obznane z dne 31. decembra 1920, ko je KPJ praktično, razen Kluba komunističnih poslancev v skupščini, prenehala legalno delovati. Zaustavlja se ob govorih in stališčih predstavnikov posameznih strank, največ komunistov, ter osebni prizadevnosti in zavzetosti tedanjega ministra za notranje zadeve Milorada Draškovića. Omenja nekatere nagibe, ki so bili podlaga za nastanek Obznane, naperjene ne le proti komunistom, maveč tudi proti nekomunistom, tako imenovanim subverzivnim elementom — pripadnikom HRSS, proti prebivalstvu tako imenovane Južne Srbije, to je Makedonije, proti vsem, ki so bili osumljeni nelojalnosti do režima; to aplicira dokončno šele zakon o zaščiti države z dne 1. avgusta 1921, za izdajo katerega je državna oblast našla povod v neuspelem Stejićevem atentatu na regenta Aleksandra (zanimivo pri tem je, da je v avtu ob regentu v času atentata sedel avtor dr. Ribar kot predsednik bivše ustavodajne skupščine, ki je dan pred tem sprejela tako imenovano vidovdansko ustavo) ter v uspelem atentatu Alije Alijagića na ministra Draškovića. Temu zakonu je posvečeno drugo poglavje. Z njim je bila KPJ potisnjena v dejansko ilegalno ali, kakor pravi dr. Ribar, »z njim je večina proskribirala manjšino, celo stranko, a to pomeni — idejo. Dotlej še neznan primer v parlamentarnem življenju Evrope«. S tem so se odprla vrata preganjanju »komunistov in drugih protidržavnih elementov«, odprla so se vrata policijskim agentom in konfidentom, ki niso delali le po navodilih od zgoraj, marveč so tudi samoiniciativno večali obseg in intenziteto preiskav in pretepov, zasliševanj in izsiljenih priznanj itd. Zadržuje se ob spremembah, ki so večino tedanje opozicije — HRSS — pri-

peljali do sodelovanja s Pašićem in radikalno stranko, ob tem, kako so kralj, dvorska klika ter frakcije znotraj radikalne stranke izigrali svoje nasprotnike ter z umori v skupščini junija 1928 pripeljali državo SHS na prag diktature. Ob vsem tem pa niso pozabili na svojo pglavitno nalogo — pobijanje komunizma; o tem kurzu priča po Ribarjevih zapiskih v zdušje v skupščini v poslednjih mesecih leta 1928, ko so ljudski poslanci — predstavniki velikosrbske hegemonistične klike — skupaj s člani dvorske in generalske klike za kulisami pripravljali nove zakone za nove izjemne ukrepe proti komunistom.

Čeprav je v poglavju Diktatura segel čez časovne okvire vladanja kralja Aleksandra, pa kljub temu in prav zato podaja zaključno podobo nekega obdobja, v katerem je prisila državne oblasti glavno gibalno političnega razvoja v državi. Njegovi prikazi angažiranosti vodilnih osebnosti stare Jugoslavije, od kralja Aleksandra prek »popa« Korošca — »jedne najobskurnijih ličnosti u državi, eksponenta jezuitskog crnog generala« itd., dvorskega intriganta Antića, vloge ljubljenca kralja Aleksandra, generala Živkovića ter Bogoljuba Jeftića, do špekulanta Stojadinovića, nas prepričajo o eni sami nalogi, ki so si jo zadali ti ljudje, namreč, kako čimprej in čim uspešneje odstraniti tiste, ki so gojili drugačne predstave o svetu ter se za njihovo uresničitev tudi borili. Sredstva, ki so se jih posluževali, razkrivajo njihov cinizem, moralno brozgo in politični makiavelizem, ki se zrcali skozi zakonske uredbe in delovanje posebnega sodišča za zaščito države in skozi posebne okoliščine, ki so vladale ob preiskavah, v zaporih in taboriščih, za katere so oni vedeli in še zavestno povečevali neznosnost v njih. Tako se delo dvigne v obtožbo nehumanizma v poglavju Logori, kjer se soočimo z vsemi strahotami in sadizmom policijske torture in s podpihovanjem teh izkrivljenih človeških nagonov; razmere, ki so vladale v taboriščih (BILEČA), so naravnost strahotne; po piščevih besedah so le njegove večkratne intervencije kot branilca obsojenih preprečile nadaljnja mučenja in morda celo najhujše — smrti.

Avtor sklence pisanje z zadnjim obdobjem pred kapitulacijo, ko se znašanj nad ideološkim nasprotnikom pridruži po sporazumu Cvetković—Maček tudi banovina Hrvatska oziroma njeni najvišji predstavniki, v okviru katere se uveljavijo posebne uredbe proti vsem, ki se ukvarjajo s komunistično aktivnostjo. Seznanja nas z razmerami v zapletenem položaju v Evropi, ki že gori v vojnem požaru, z vlogo in mestom sporazumov znotraj Jugoslavije, z vlogo regenta Pavla in o njegovih pogledih na jugoslovansko zunanje-

politično orientacijo in sovisnostjo z notranjim družbenim razvojem ter konča z napadom na Beograd in begom vlade in kralja, ki je po Ribarjevem mnenju rezultat strahu ne le pred nemškimi bombami (vlada še pred bombardiranjem v posebnem bunkerju sklepa o begu!), marveč tudi pred narodom, ki se je znašel pred okupatorjem sam, skupaj s tistimi, ki so dvajset let gnili po ječah, tedaj pa prevzeli boj za nacionalno osvoboditev v svoje roke.

Knjigi je dodanih poleg celotnega teksta Obznane in zakona o zaščiti države še nekaj dokumentov, ki naj nazorneje kot pisanje, dokumentirajo tedanje razpoloženje in razmere; dodani so nekateri dopisi advokatov, ki so kakorkoli sodelovali pri obrambi zapornikov in konfinirancev z dr. Ribarjem, faksimila pisma Moše Pijada in Iva Lole Ribarja dr. Ribarju, razni zapisniki, nekaj fotografij itd.

V celoti izzveni delo kot dokaj homogena enota, saj je prišlo izpod peresa človeka, ki je ljudem, trohnečim po zaporih, bil blizu ne le po službeni dolžnosti, marveč tudi po prepričanju demokratičnega meščanskega politika, predvsem pa kot osebno prizadeti oče v teža-ve in zaporniške muke zajetega sina Lole, ki je, čeprav bi po svojem socialnem poreklu lahko živel mirno življenje meščanskega razvajenčka, zapisal svojo usodo novi ideji in višjim življenjskim nalogam.

Pavel Dobrila

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 4. Ljubljana 1968. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. 354 str.

V letu 1968 je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja nadaljeval z izdajanjem Zbornika dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji. Izdal je že četrto knjigo, ki zajema obdobje november—december 1942. Dokumente je pripravil za objavo uredniški odbor: Miro Luštek, kot odgovorni urednik, Rozalija Lukman in Marija Oblak-Čarni.

Kakor prve tri knjige tako tudi četrta vsebuje za svoje obdobje vse znane važnejše dokumente o razvoju ljudske revolucije v času narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem.

Dokumenti so izdani kritično z vsem znanstvenim aparatom. Navedeno je, kje se hrani original in kakšen je, kje so dokumenti bili že objavljeni, če niso sedaj prvič. Razložena so vsa ilegalna imena; kratke opombe pa razlagajo tekst in nekatere formulacije, ki nosijo pečat časa ali konspiracije in bi bile same po sebi nerazumljive.

Izbor dokumentov seže precej na široko, tako da je poleg odlokov, razglasov, poročil in pisem centralnega slovenskega revolucio-

narnega vodstva (CK KPS, IO OF, Glavnega poveljstva, Centralne tehnike in VOS) in posameznikov tega kroga tudi veliko število dokumentov nižjih revolucionarnih forumov. Največ so to poročila, pisma okrožnih sekretarjev KPS in OF, poverjenikov CK KPS o situaciji na terenu. To daje zborniku še toliko večji pomen, ker zbrani dokumenti kažejo res natančno podobo revolucionarnega dogajanja med celotnim slovenskim ljudstvom od najvišjega vodstva do najnižjih revolucionarnih institucij in navadnega ljudskega razpoloženja in dejavnosti.

Pričujoča 4. knjiga obsega v večini isti čas, kot ga zajema dokumentirani zbornik »Jesen 1942, korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča«, ki ga je 1963 ravno tako izdal Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.

V najnovejšem zborniku dokumentov ljudske revolucije je za dokumente, ki so bili že objavljeni v zborniku »Jesen 1942«, to povedano v opombi, sami pa so navedeni le z naslovom na mestu, kamor sodijo po času svojega nastanka.

Zbornik dokumentov, kakršen je pričujoči, je brez dvoma potreben in koristen priročnik za vsakogar, ki se zanima za probleme ljudske revolucije v času NOB na Slovenskem. Najbolj dobrodošel pa je zgodovinarjem-raziskovalcem tega obdobja, ker se zaradi njegovega izbora, kritičnosti in točnosti lahko nanj zanesejo.

Inštitut namerava izdati še dve knjigi dokumentov v enakem obsegu in z enakim izborom, ki bi zajeli čas od januarja 1943 do kočevskega zbora odposlancev. S tem bi »Zbornik« zajel dokumente prve etape revolucije, ko dokumentarnega gradiva še ni takšna množina.

Po tem času pa so revolucionarne politične in oblastne institucije, ki so se zelo okrepile zaradi povečane dejavnosti, izdale veliko dokumentov za različna področja družbenega in političnega življenja. Tako bi bilo za to naslednje obdobje zbornik v enakem obsegu in z enakim izborom veliko težje napraviti, ker bi silno narasel, če bi hotel objaviti vse važnejše dokumente.

Seveda pa bi bilo za to drugo obdobje zelo koristno izdajati tematske zbornike dokumentov, za posamezna področja revolucionarne, družbeno-politične dejavnosti.

Janko Prunk

Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945. Maribor. Založba Obzorja, 1968. 857 str.

V 35. knjigi zbirke Knjižnica NOV in POS je Tone Ferenc objavil svoje doktorsko delo Nacistična raznarodovalna politika v Slove-

niji v letih 1941—1945, ki ga je zagovarjal na beograjski univerzi. Avtor sam v uvodu pove, da si je postavil nalogo, da na podlagi vsega gradiva, ki je danes dostopno, v celoti obdela nacistično raznarodovalno politiko v Sloveniji, to je množične deportacije Slovencev, naseljevanje Nemcev in ponemčevanje ostalega slovenskega prebivalstva na Gorenjskem in slovenskem Štajerskem. Obravnaval ni nacistične raznarodovalne politike na Koroškem zaradi specifičnega položaja Koroške. Uspelo mu je zbrati obsežno dokumentacijo po arhivskem gradivu, ki je v Jugoslaviji in v arhivih v Bonnu, Potsdamu, Londonu in Washingtonu.

Snov je razdeljena v šest obširnih poglavij. Vsako posebej ima na koncu dodane opombe. V zelo zanimivem prvem poglavju Nacistična raznarodovalna politika v Evropi 1938—1945 Ferenc oriše širokopotezne nacistične preseljevalne načrte v Evropi ter nas seznani z ustanovami in družbami, ki so bile zadolžene za izdelavo preseljevalnih načrtov in samo njihovo izvedbo.

Kratek historiat germanizacije slovenskega ozemlja do leta 1918 je primeren uvod v drugo poglavje z naslovom Nemške imperialistične pretenzije v Sloveniji in nacistična okupacija slovenske Štajerske in Gorenjske. Nato govori o nemških imperialističnih težnjah v Sloveniji med obema vojnama. Najbolj zanimiv je v tem poglavju pregled nemške publicistične in psevdoznanstvene literature, ki je razvijala teorijo o Sloveniji kot nemškem narodnem ali vsaj nemškem kulturnem prostoru in s katero so utemeljevali svoje aspiracije na velik del slovenskega ozemlja. Jedro tega poglavja je opis nacističnega gibanja med Nemci v Sloveniji. Kratko obdela njihovo delovanje do priključitve Avstrije k nemškemu rajhu in bolj podrobno po njej. Na koncu oriše poslednje priprave in okupacijo slovenske Štajerske in Gorenjske ter uvedbo civilne uprave v obeh pokrajinah.

Tretje poglavje Množične deportacije Slovencev je najboljširnejše, zakaj, kot pravi avtor sam, »iz nobene druge zasedene pokrajine niso izgnali tako velikega odstotka prebivalstva kot pri nas... Zato ta nacistični genocidni ukrep zasluži podrobnejšo in dokumentirano obdelavo«. V njem najprej prikaže priprave za deportacije, to je, ustanovitev preseljevalnih štabov, uradov za utrjevanje nemštva, preseljevalnih taborišč na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem ter politično in rasno ocenjevanje prebivalstva. Obenem so Nemci ob tej široki pripravljalni akciji iskali prostor, kamor bi izgnane naselili. Da problem tudi zanje ni bil lahek — po njihovih približnih ugotovitvah naj bi izselili

220.000 do 260.000 Slovencev —, nam kažejo Ferencova dognanja o razgovorih z vojaškim poveljnikom za Srbijo in pogajanja z vlado Nezavisne države Hrvatske. Nato pa Ferenc zelo dokumentirano z vrsto tabel prikaže potek množičnih deportacij Slovencev, ki so jih Nemci izvedli v treh valovih. V prvem valu so izseljevali Slovence iz slovenske Štajerske in Gorenjske v Srbijo razen večje skupine duhovnikov iz Štajerske, ki so jih odpeljali v Zagreb. V drugem in tretjem valu so izseljevali Slovence samo iz Štajerske. Med obema valoma je bila kratkotrajna prekinitev sredi avgusta 1941. Posebej Ferenc govori o deportacijah tistih Slovencev v Nemčijo, za katere so nacisti menili, da so sposobni za ponemčenje. Raziskal je tudi deportacije sorodnikov partizanov in ubitih talcev. S tem ukrepom so Nemci hoteli zadušiti narodnoosvobodilno borbo v obeh pokrajinah, obenem pa bi tako okrepili nemštvo. V zaključku poglavja je osvetlil problem o vplivanju narodnoosvobodilne borbe na izvajanje množičnih deportacij Slovencev. Na kratko je prikazal odmev deportacij Slovencev na Nemce.

V četrtem poglavju Položaj in življenje Slovencev v izgnanstvu avtor raziskuje življenje Slovencev v Srbiji, na Hrvaškem in v Bosni, to je v Nezavisni državi Hrvatski, ter v Nemčiji. Vsako naseljitveno območje obravnava posebej, ker so bili pogoji za življenje v vsakem drugačni. V to poglavje je avtor vključil še opis neuspelega načrta za naselitev Slovencev na Poljskem, v lublinskem distriktu, katerega avtor je bil Himmler sam.

Peto poglavje Naseljevanje Nemcev je posvečeno preselitvi Nemcev iz ljubljanske pokrajine, to je, Nemcev iz Ljubljane in Kočevarjev. S tem so hoteli okrepiti nemštvo, kjer je že živelo ali ustvariti novo jedro za ponemčevanje. Tako so glavna njihova naseljitvena območja bili predeli ob Savi in Sotli ter drugod po slovenski Štajerski in Gorenjski.

V zadnjem poglavju Ponemčevanje slovenskega prebivalstva je Ferenc orisal še druge metode nemške raznarodovalne politike na Slovenskem. Mednje sodi spreminjanje zunanjega videza dežele, uničevanje slovenskega družbenega življenja in slovenske kulture, ponemčevanje slovenskih otrok v otroških vrtcih ter zlasti delovanje Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze kot glavnih političnih organizacij za ponemčevanje slovenskega naroda.

Na koncu knjige je avtor dodal poleg kazala osebnih in krajevnih imen še pregledni oris virov in literature, kar daje temu delu še večjo vrednost. Knjiga je bogato oprem-

ljena s fotografijami ter ima zelo veliko preglednih tabel.

Obsežno delo Toneta Ferenca je napisano tehtno in dokumentirano in je nov pomemben prispevek v raziskovanju naše najnovejše zgodovine.

Jasna Fischer

Milica Ostrovska, Kljub vsemu odpor. Maribor. Založba Obzorja. Prva knjiga 1963, 337 str., druga knjiga 1968, 256 str. in tretja knjiga 1968, 217 str.

Milica Ostrovska je avtorica prenekaterih člankov, ki prikazujejo narodnoosvobodilno borbo na Štajerskem. Že zelo zgodaj, lahko bi rekli, takoj po vojni je pričela z zbiranjem pričevanj preživelih udeležencev NOB v Mariboru. Po nekajletnem napornem delu je zbrala dragoceno spominsko gradivo, doslej že več kot šeststopenetdesetih oseb. Kolikor je bilo na voljo arhivskega gradiva, je avtorica zbrana pričevanja dopolnila. Zaradi podtalnega delovanja in konspiracije udeležencev NOB pa arhivski dokumenti razumljivo ne zajemajo vsega, zato imajo pričevanja toliko večjo vrednost, saj so dostikrat edini viri, ki z različnih vidikov osvetljujejo NOB, vojno in njene strahote.

Nemci so z okupacijo Štajerske in uvedbo okupacijskega sistema s šefom civilne uprave nadaljevali nacistično raznarodovalno politiko, ki jo je bilo čutiti v severnih pokrajinah Slovenije že nekaj let pred vojno. Menda nikjer v okupirani Evropi niso imeli Nemci v načrtu tako hitro ponemčenje pokrajine, kot prav na slovenskem Štajerskem. Maribor je tako postal za okupatorja pomembno izhodišče, od koder naj bi se začelo raznarodovanje. Že takoj v prvih mesecih okupacije se je začel silovit teror: izseljevanje, nasilno ponemčenje, streljanje talcev, pošiljanje ljudi v zapore in kasneje v koncentracijska taborišča. Pod tem strašnim terorjem naj bi zamrla sleherna slovenska beseda in bila poteptana slovenska narodna zavest. Toda kljub temu se je začela narodnoosvobodilna borba tako v mestu, kakor tudi na podeželju in se seveda prav zaradi posebno neugodnih okoliščin razvila drugače kakor v drugih pokrajinah Slovenije.

Avtorica je pričela članke o narodnoosvobodilnem gibanju v Mariboru in okolici objavljati že pred leti v mariborskem Večeru. Leta 1963 pa smo v izpopolnjeni knjižni obliki pod naslovom: Kljub vsemu odpor dobili prvo knjigo, 1968 pa še drugo in tretjo, ki jih je izdala založba Obzorja v Mariboru.

Prva knjiga obravnava NOB od začetka okupacije aprila 1941 do septembra 1943. V desetih poglavjih nam avtorica prikaže začetke narodnoosvobodilnega gibanja, pripra-

ve na oborožen upor, zbiranje prvih partizanov na Pohorju, podtalno delo terenskih organizacij OF, gestapovske vdore in nemške represalije nad uporniki. Posebno hude so bile izgube jeseni 1941, ko je bila ubita večina organizatorjev NOB v Mariboru. Dalje govori avtorica o letu 1942, ko se je kljub povečanemu nemškemu nasilju obnovilo terensko delo v mestu, ni pa se moglo razmahniti in se uspešneje povezati s podeželjem, zlasti po padcu pohorskega bataljona. Sele spomladi in poleti 1943 je Pohorje na novo oživilo, v mestu pa so bili jeseni ponovno ustanovljeni mestni in okrožni komite KPS ter odbori OF.

Druga in tretja knjiga sta smiselno nadaljevanje prve, četudi sta izšli pet let kasneje. Tudi druga knjiga ima deset poglavij, v katerih avtorica prikazuje obdobje od kapitulacije Italije do 15. julija 1944. V tem, manj kot leto dni trajajočem časovnem razdobju nam avtorica prikaže nov polet narodnoosvobodilnega gibanja. V bližini Maribora ustanovi okrožni komite KPS Maribor Lackovo četo. Močnejšo rast NOB pa zopet zavrejo nemško nasilje in gestapovski vdori med terenskimi delavci. Najhujši udarec doživi NOB v Mariboru 15. julija 1944, ko so zaradi izdaje padli člani okrožnega komiteja KPS Maribor pa tudi drugi številni terenski delavci.

Tretja knjiga v osmih poglavjih prikaže čas od julija 1944 do osvoboditve. Prav tako lahko za to obdobje trdimo, da so bili v Mariboru veliko težji pogoji za NOB gibanje kot pa na podeželju. Od poletja do decembra 1944 so se neprestano vrstile aretacije in represalije nad prebivalstvom. Komaj začeto delo in na novo organizirane postojanke so zaradi izdajstva padle ali bile razbite. Konec leta 1944 so prišli v Maribor novi organizatorji NOB gibanja, da bi obnovili delo terenskih organizacij in jih povezali s partizanskimi enotami. Vendar tudi v tem času ni bilo večjega razmaha, nemški okupator je do poslednjih dni zapiral in ubijal zavedne Slovence.

Tako kot prva tudi druga in tretja knjiga kronološko prikazujeta NOB v Mariboru in okolici. To pa ni zbirka spominov, čeprav sloni pretežno na spominskem gradivu, temveč svojevrstna in pretresljiva pripoved o borbi delavcev, kmetov in intelektualcev proti okupatorju, o njihovem trpljenju in usodah. Stvarno in hkrati s človeško toplino napisano delo ima pomembno dokumentarno vrednost za NOB v Mariboru in na Štajerskem.

Knjige imajo na zadnjih straneh pregledno navedene vire in imensko kazalo. Objavljene

fotografije med tekstom so iz fototeke Muzeja NO Maribor. Uroš Vagaja pa je prispeval k zunanji podobi knjig.

Anka Vidovič-Miklavčič

Alenka Nedog, Tone Tomšič. Oris življenja in revolucionarnega delovanja (9. VI. 1910—21. V. 1942). Zavod Borec, Ljubljana, 1969, 394 str.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani je izdal v počastitev 50-letnice KPJ biografijo Toneta Tomšiča, ki jo je napisala Alenka Nedog. Prav je, da je izšla ob tako važnem jubileju, vendar bi želeli, da bi takšne in podobne monografije že prej izšle in da bi jih bilo več. Seveda moramo upoštevati, da prav tovrstna dela terjajo poglobljeno raziskovanje, zato ne bo odveč očitok, da smo se vse prepozno lotili tako kompleksnih in širše zasnovanih biografij. Zlasti še ob dejstvu, da umirajo ljudje, ki so bili sredi revolucionarnih dogajanj in tvorci naše partije in katerih spomini ali ustna pričevanja so neprecenljiva za dopolnitev dokumentarnega gradiva. Pa tudi sicer spomini z leti bledijo in je njihovo preverjanje toliko bolj zamudno, njih vrednost pa manjša.

Knjiga temelji na obširnem dokumentarnem in spominskem gradivu. Morda bolj kot iskanje dokumentarnega gradiva je bilo posebno naporno in zamudno zbiranje, preverjanje ustnih pričevanj in pojasnil kar stoddvajset ljudi, ki so kot sorodniki, prijatelji, znanci ali sodelavci poznali Tomšiča in posredovali kakršnekoli podatke. To in pa širša zasnova in obdelava obdobja, v katerem je Tomšič živel in deloval, nam pove, da je bilo delo pričujoče monografije silno zahtevno. Prav zaradi temeljitega poznavanja obdobja, zlasti zgodovine naše partije in zaradi novih dognanj, do katerih je prišla avtorica pri svojih raziskavah, je lahko tako odgovorno in težko nalogo z uspehom opravila. Monografija je resno znanstveno delo, ki pa je hkrati privlačno in dostopno širokemu krogu bralcev.

Oris življenja in revolucionarnega delovanja Toneta Tomšiča je avtorica razdelila na osemnajst poglavij. Ta so smiselno razdeljena in vsako obravnava posamezno obdobje njegove revolucionarne poti. Prvo poglavje govori o njegovih otroških in dijaških letih. Že tedaj je bil dober in pogumen tovariš, imel je izostren čut za pravičnost in zato so ga njegovi vrstniki in sošolci imeli radi ter ga cenili. Na Baču, kamor je hodil iz Ljubljane na počitnice, je od blizu spoznaval italijanski fašizem in narodnostno zatiranje primorskih Slovencev pa tudi njihov boj za narodnostni obstoj in svobodo. Vse to je vplivalo nanj,

da se je v dijaških letih približal nacionalističnim organizacijam in se vključil v srednješolsko Orjuno. Ko je spoznal prave cilje te organizacije, jo je zapustil in se navdušil za komunistične ideje. V sedmem razredu gimnazije je bil član marksističnega krožka in »Štrajzlovega kroga«, ki so ga sestavljali komunistično usmerjeni srednješolci in študentje. V novembru 1928 je bil sprejet v Zvezo komunistične mladine (SKOJ) in čez eno leto so Tomšiča kot že preizkušenega skojevca sprejeli v Komunistično stranko.

Težišče monografije je v prikazu Tomšičeve dejavnosti v zadnjem desetletju pred drugo svetovno vojno, ob tem pa je prikazan tudi družbeno-politični sistem stare Jugoslavije, napredna gibanja med študenti in delavstvom ter razvoj in dejavnost komunistične stranke. Od šestojanuarske diktature dalje je bila komunistična dejavnost silno otežena in kruto preganjana. Že vsakršno nasprotovanje diktaturi in centralizmu pa tudi gospodarskemu izkoriščanju je kaznovalo sodišče za zaščito države v Beogradu. Prav v tem obdobju je začel Tomšič svojo revolucionarno pot.

Odlika dela je predvsem v utemeljenih ocenah in novih doneskih, ki jih zasledimo v posameznih poglavjih. To so poglavja, ki govorijo o naprednih gibanjih med dijaštvom in študentsko mladino, Tomšičevo udejstvovanje na ljubljanski univerzi, tudi kasneje, ko se je vrnil iz robije v Sremski Mitrovici in ko so ga izključili z ljubljanske univerze. Dalje, ko avtorica govori o njegovem delu v publicistiki in podtalnem delovanju pri obnavljanju strankine organizacije kot organizacijski sekretar komiteja SKOJ, kot predstavnik mladine v pokrajinskem komiteju stranke, vodja agitpropa v SKOJ in kot član pokrajinskega odbora Rdeče pomoči. O njegovem deležu v letih stavkovnega vala v Sloveniji, ko si je od leta 1933 dalje komunistična stranka močno prizadevala, da bi delavstvo politično razgibala, da bi ostreje zahtevalo svoje pravice. Zato je z geslom »enotna fronta delavcev v boju za gospodarske zahteve« začela delavstvo krepkeje strokovno organizirati in voditi stavke.

Leta 1935 je bil Tomšič zopet obsojen, tokrat na dve leti in pol robije, ki jo je prestajal najprej v mariborski kaznilnici, nato pa že drugič v Sremski Mitrovici. Avtorica je na podlagi skrbno izbranih podatkov orisala kaznilniški red, razmere in trpljenje političnih jetnikov v kazenskih zavodih, posebno pa je zanimivo prikazala njihovo politično delo, organizacijo medsebojne pomoči ter njihov boj za strankino enotnost.

Utemeljena in z novimi dognanji obogatenata so poglavja, ki govorijo o nastajanju enot-

nih naprednih slovenskih sil v boju proti vojni in fašizmu, dalje o ljudskofrontovskem gibanju in narodno-obrambnem delu. Dasi je komunistična stranka pravočasno spoznala fašistično in nacistično nevarnost, ki je grozila slovenskemu in jugoslovanskim narodom, so začetki ljudskofrontovskega gibanja in sam njegov program usmerjena na narodne in socialne zahteve. Ob združevanju vseh naprednih sil je komunistična stranka prešla meje podtalnega delovanja; začela je široko in množično ljudskofrontovsko gibanje. V naslednjih letih se je njenemu prvotnemu programu pridružil še boj za obrambo domovine proti fašističnim in nacističnim napadalcem, boj za mir. V tem času je Tomšič že prekaljen revolucionar večjih razsežnosti. Ko se je februarja 1937 vrnil z robije, ga zopet srečamo pri delu med študenti ljubljanske univerze, dalje pri kmečkodlavskem gibanju, pri organiziranju množičnih zborovanj, pri pripravah demonstracij proti Živkoviću.

Kot organizacijski sekretar centralnega komiteja komunistične stranke Slovenije od jeseni 1937 je skrbel skoraj za vse važne posvete in konference. Da bi imel tesnejše stike s strankinimi organizacijami in njihovim, zdaj že dokaj razvejanim delom, je prepotoval s kolesom domala vso Slovenijo in obiskal večje industrijske kraje.

Čeprav ugotavlja avtorica, da so arhivski dokumenti za njegovo organizacijsko sekretarsko obdobje 1938—1941 izredno skromni, ji je kljub temu uspelo stvarno prikazati tudi to tako plodno obdobje njegove dejavnosti.

Zadnja štiri poglavja obravnavajo narodnoosvobodilno dobo. Po zlomu stare Jugoslavije se je strnilo zdravo jedro slovenskega naroda okoli partije v OF ter sprejelo neenak boj z okupatorjem. Začetek narodnoosvobodilnega boja, se pravi, združevanje Slovencev v protiimperialistično in kasneje v Osvobodilno fronto, priprave na borbeni program in na začetek oborožene vstaje proti okupatorju je terjal od CK KPS izredne napore. Tomšič je bil že od vsega začetka v vodstvu tako pri vojaških kot pri političnih pripravah. Tako je bil v vodstvu OF, kjer je še nadalje skrbel za strankine organizacije; skupaj s Kidričem sta urejala glasilo protiimperialistične fronte Slovenski poročevalec, kasneje informacijski vestnik Osvobodilne fronte, sodeloval je pri začetkih novega glasila OF Osvobodilna fronta. Zaradi njegovih organizacijskih sposobnosti in izkušenj iz predvojnega ilegalnega dela so mu zaupali tehnične priprave za partijsko konferenco, ki je bila v prvih junijskih dneh v Ljubljani. Pomembna dejavnost, kateri je Tomšič posvetil vse svoje znanje in moči, je bila organizacija in delo v podtalni partijski tehniki, ki jo je že pred vojno do-

bro organiziral, tako da je bilo delo dokaj razvejano. V prvih mesecih okupacije pa je delo Centralne tehnike s svojimi sodelavci še razširil in dopolnil. Pri svojem delu se je opiral na partijske organizacije po vsej Sloveniji, s katerimi je imel že pred vojno stike. Le-ti so bili v novih okoliščinah toliko bolj dragoceni, saj je partijsko vodstvo prek njih organiziralo raznovrstne oblike NOB.

Sredi dela in priprav za večji polet NOB so Tomšiča in njegovo ženo Vido zaradi izdajstva 10. decembra 1941 aretirali. Avtorica pretresljivo opisuje v zadnjih dveh poglavjih Tomšičeve poslednje mesece življenja v ovrovskih in gestapovskih mučilnicah, ponesrečena reševanja in zadnjo pot velikega revolucionarja.

Tekst obsega 358 strani, pod njim so razlage in pojasnila, vsako poglavje ima svoje opombe, na koncu pa je register imen. V knji-

gi so faksimila zanimivih dokumentov in slike, ki lepo dopolnjujejo tekst. Okusno opremo je oskrbel Tone Lazar, založil pa jo je Zavod »Borec«.

Biografija je za najnovejše obdobje prvo tovrstno delo pri nas in ni le stvaren prikaz Tomšičeve osebnosti in njegove revolucionarne dejavnosti, temveč tudi prikaz dejavnosti komunistične stranke in drugega družbenopolitičnega dogajanja na Slovenskem. Knjiga pa nima samo zgodovinsko-dokumentarne vrednosti, temveč tudi etično. Ob branju knjige nam živo stopa pred očmi podoba predanega proletarskega revolucionarja, pri tem pa so venomer pričujoče Župančičeve besede, ki jih je avtorica izbrala kot moto biografiji. V celoti je delo tehten prispevek za zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem. Nagrajeno je bilo s Kajuhovo nagrado za leto 1968.

Anka Vidovič-Miklavčič

SOMMAIRE

Ferdo Gestrin, Professeur à la Faculté des Lettres, Ljubljana: Aperçu de l'économie slovène à l'époque de la révolution technique agraire et des manufactures. — CDU 33 (497.12) "17" — p. 65

Vlado Valenčič, Adjoint scientifique aux Archives historiques de la ville de Ljubljana: Les entrepreneurs de construction à Ljubljana dans la première moitié du XIXe siècle. — CDU 69 (497.12 Ljubljana) "1800/1859" — p. 72

France Kresal, Associé d'études à l'Institut historique du mouvement ouvrier, Ljubljana: Le rôle et l'importance de l'industrie de la fabrication des tissus dans l'industrialisation de la Slovénie au XIXe siècle. — CDU 677 (497.12) "18" — p. 85

Jan Šedivý, Professeur en retraite, Maribor: La lutte nationale pour la »forteresse« de Sentilj (dans la région limitrophe entre Slovènes et Allemands en Styrie). — CDU 323.1 (497.12 Sentilj) "1900/1918" — p. 92

Tone Zorn, Associé d'études à l'Institut pour l'étude des nationalités, Ljubljana: Le Volks-

tag allemand à Velikovec — Völkermarkt (Carinthie) du 9 juin 1918 et le mouvement pour la »Déclaration du Mai« en Carinthie méridionale. — CDU 949.712 "1918" — p. 102

Oton Vreča, Ljubljana: Ma participation aux luttes à la frontière septentrionale en 1918/19. — CDU 355.48 (497.1:436) "1918/1919" — p. 104

Tone Ferenc, Chef des Archives à l'Institut historique du mouvement ouvrier, Ljubljana: Sur la publication des sources pour l'histoire de la Guerre de Libération en Slovénie. — CDU 940.534.971.2 (093) — p. 107

Melita Pivec-Stele, Adjoint scientifique à l'Académie slovène, Ljubljana: Les Slovènes, promu au doctorat à l'Université de Graz en 1728. — CDU 378.225 (436.5 Graz = 863) "1728" — p. 112

Informations sur l'activité de nos établissements et de nos sociétés. — CDU 061.055. — p. 113

Publications nouvelles. — CDU 930 (048) — p. 128

GOSPODARSKO ZGODOVINSKI SPOMINSKI ZBORNIK

jubilejnih, slavnostnih
in informativnih člankov
ter člankov z gospodarskega
in kulturnozgodovinskega področja
Socialistične republike Slovenije

Ob jubilejnem prazniku

DNEVU VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA

čestitajo

*gospodarske organizacije,
zavodi in ustanove
vsem delovnim ljudem
in poslovnim prijateljem
ter se priporočajo
za nadaljnje sodelovanje
na gospodarskem
in kulturnem področju*

1941 — 1969

TEOL

Ljubljana

Zaloška cesta 54

Telefon: h. c. 311 522, direktor 316 642

izdeluje

tekstilna in usnjarska pomožna
sredstva, sintetična lepila,
detergente, sredstva za hlajenje
v kovinski industriji ter proizvode
na bazi etilenoksida.
Imamo lasten servis za uvajanje
naših izdelkov pri odjemalcih.

Čestitamo vsem borcem in aktivistom na-
rodnoosvobodilne vojne za 28-LETNICO
LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM!

TRGOVSKO PODJETJE Z BARVAMI, LAKI
IN KEMIČALIJIAMI na debelo in drobno

MAVRICA

LJUBLJANA, RESLJEVA CESTA 1

Priporoča v nakup vse vrste premaznega ma-
teriala, kemikalije, industrijska zaščitna sredstva,
motvoz, čopiče, gumi in bitumenske izdelke,
plastične mase, ultrapas plošče, gospodinjstva
sredstva in ves v to stroko spadajoči material
po najnižjih dnevnih cenah v svojih skladiščih
v Ljubljani, Šmartinska cesta 110
v Beogradu, Bulevar JNA — Janjici 4
v Nišu, ul. Alekse Nenadovića 24
in v detalističnih trgovinah v Ljubljani in Novi
Gorici, in sicer:

- »KARMIN«, Resljeva cesta 1
- »ORIENT«, Titova cesta 22
- »PLAVICA«, Wolfova 12
- »MURKA«, Sentvid 91
- »KOLIZEJ«, Gosposvetska cesta 13
- »COLOR«, Celovška 99a
- »HELIOS«, Nova Gorica, Kidričeva 20

Hidrometeorološki zavod SRS

V LJUBLJANI
RESLJEVA CESTA 18

čestita

vsem borcem in aktivistom narodne osvobodilne
vojske za OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA
SLOVENSKEM!

V vročih poletnih dneh

vam nudijo

SLAŠČICARSKÉ PRODAJALNE

KONDITOR

V LJUBLJANI

najokusnejše specialne

SLADOLEDE

COKOLADNE
KAVNE
JAGODOVE
MARELCNE
RIBEZOVE

KAKAVNE
VANILJEVE
LESNIKOVE
LIMONINE
MALINOVE

HLADILNE PIJAČE

LEDENE KAVE
COKOLADE

KAKAVE
BOVLE

OSVEŽUJOČE SADNE SOKOVE ITD.

ČE BI RADI SHUŠALI...

Vam bodo v veliko zadovoljstvo naše na-
ravno pristne, okusne, vitaminske

SADNE TORTE,

ki Vas poživljajo, dajejo vitalnost ter imajo
vpliv na lepoto, so regulator Vašega zdravja
in moči!
Poleg tega so Vam na voljo naši izvrstni in
zelo okusni raznoteri slaščičarski izdelki, kot
so že dobro znani »KONDITOR KROFI«,
orehove potice, šarloti kolači, marmornati
kolači, torte, kekci, napolitanke, čokoladni
piškoti itd.

V naših prodajalnah serviramo tudi najboljšo
EKSPRES KAVO.

Pridite in prepričali se boste! Večja naročila
sprejemamo tudi po telefonu in jih dostavljamo
na Vaš naslov!

PETROL

LJUBLJANA

Obveščamo cenjene odjemalce, da imamo
stalno na zalogi vse vrste goriv in maziv
domačega in inozemskega izvora.

Vsa navodila in pojasnila o pravilnem
mazanju vozil in strojev zahtevajte pri
podjetju PETROL - tehnična služba.
Zaradi nakupa vseh vrst naftnih deri-
vatov iz uvoza pa se obračajte na naš
uvozni oddelek.

Čestitamo vsem borcem in aktivistom, de-
lovnim kolektivom in našim poslovnim
prijateljem

ZA PRAZNIK DNEVA VSTAJE
NA SLOVENSKEM!

Vsem voznikom motornih vozil se pri-
poročamo in jim želimo srečno vožnjo!

Obrtno podjetje

ŽIMNICA

LJUBLJANA, Tobačna ulica 3

čestita za DAN VSTAJE!

Izdeluje in popravlja vse vrste tapetniških izdelkov; izdeluje vse vrste zaves ter montira karnise; obloga tla z vsemi plastičnimi materiali in podi, kot so: Tapison, Debatax, Fulda, Caril, Mi-polan in podobno, obloga stene s tapetami; izdeluje brezkončne transportne, pogonske in formatne trakove iz sukanca.

Veletekstil

UPRAVA IN EN GROS
PRODAJNA SKLADIŠČA

LJUBLJANA, Masarykova 17

tekstilno blago vseh vrst — kemično obdelane tkanine — linolej — trikotaža in pletenine — tekstilna in druga galanterija — moško, žensko in otroško perilo — splošna konfekcija.

POSLOVALNICE NADROBNE TRGOVINE:

SVILA — Kresija 1,
Adamič-Lundrovo nabrežje
SVILA — Kresija 2
Adamič-Lundrovo nabrežje
CVETA — Stritarjeva 6
PERLON — Copova 12
AJDOVŠČINA — Gosposvetska 1
CVETA — Miklošičeva 22
MOŠKA IN ŽENSKA MODA — Trubarjeva 27
MODNA KONFEKCIJA — Tavčarjeva 1
VELETEKSTIL — Celovška 99
VELETEKSTIL — Zalog
VELETEKSTIL — Črnomelj
VELETEKSTIL — Ljubljana, Tržaška 37/a
VELETEKSTIL — Tržič

INDUSTRIJA PLUTOVINASTIH IZDELKOV

Plutal

LJUBLJANA

Celovška cesta 32

Telefoni: centrala 311 266 — komerciala 310 778 —
p. p. 78-II — telegram PLUTA Ljubljana

izdeluje:

1. zamaške iz plute, cilindrične in konusne;
lista serijskih proizvodov obsega 68 različnih tipov zamaškov;
 2. kocke, plavače ter druge izdelke iz plute;
 3. vložke iz stisnjene plute različnih dimenzij;
 4. kronske zaporce
— navadne bele, znotraj zlato lakirane,
— obojestransko zlato lakiranje,
— litografirane v različnih barvah po želji kupca,
— vložki iz stisnjene plute so po želji prevlečeni z aluminijevo ali plastično folijo;
 5. aluminijske navojne zaporce
— zlato lakirane,
— litografirane;
 6. aluminijske zaporce z jezičkom
— ϕ 26,5 mm,
— ϕ 29,5 mm plutove izolacije.
- Iz ekspandirane plute izdelujemo
— plošče različnih debelin za toplotno in zvočno izolacijo,
— žlebake in segmente po specifikaciji kupca,
— plutov zdrob.

Kvaliteten izdelek in redna dobava
je naša najboljša reklama!

Cestitamo vsem borcem in aktivistom
narodnoosvobodilne vojne za 28-letnico
ljudske vstaje na Slovenskem!

Ob pripravljanju obrokov na taborjenju bodo vaše počitnice
še enkrat daljše in prijetnejše

Svetujemo vam od konzerv:

mesno južino, jetrno pašteto,
gorenjsko zaseko, antipasto,
golaže, vampe in hrenovke

Od suhomesnatih izdelkov:

hamburško slanino, prekajeno
govedino, lax kare, šobelj, suhe
kransjske klobase in hrenovke

Za nakup se priporoča

Agrokombinat

Emona

Ljubljana

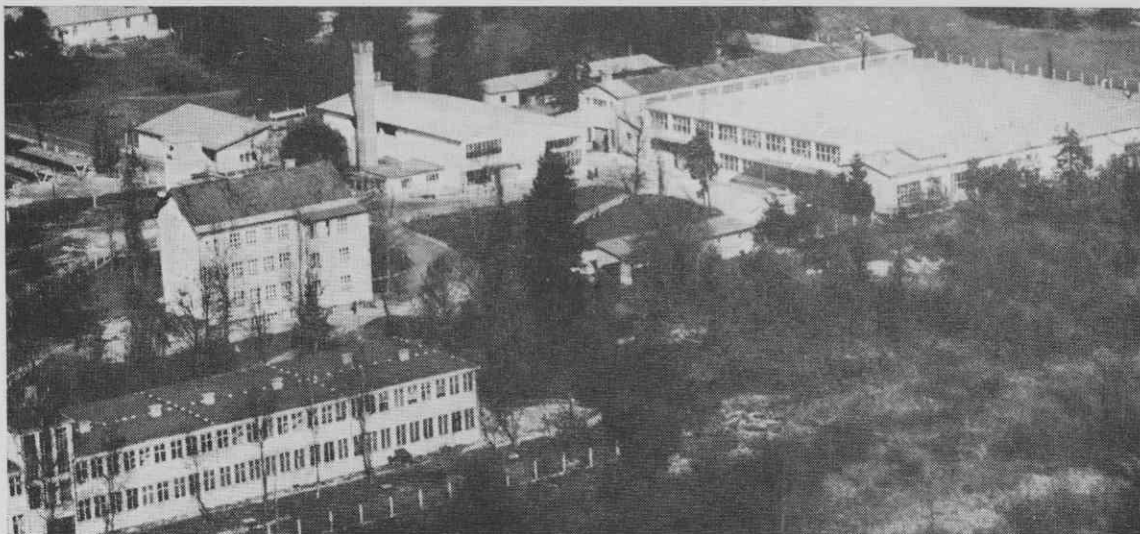

Foto Staut — Ljubljana

tovarna elektromateriala Ljubljana Črnuče

Je res minilo že dvajset let?

V mislih imamo pomembno obletnico obstoja ELME. Zaokroženo obletnico, ki je minila »navzven« brez velikega hrupa, je pa za naš delovni kolektiv prelomnica, mejnik in poroštvo za nadaljnje plodno delo.

Pravijo, da čas hiti. Bo že res. Če danes pogledamo nazaj, v razdobje pionirskega dela v naši tovarni, se nam zdi, da je hitro minilo, spomini pa so rahlo zastrti. Toda vemo, da je tovarna zrastle tako rekoč iz nič, da se je v njej proizvodni program mnogokrat menjal, da smo nabavljali potrebne stroje — prenekaterega smo izdelali kar v tovarni — in da je proizvodnja rasla.

Če so spomini že nekoliko zastrti, pa zgovorno pričajo številke, ki smo jih ohranili za vsa leta nazaj. Nič bojazni! Ne bomo bralce zasuli s številkami, podatki, kazalci in kar je še podobnega, ki sodi v evidence in analize. Dovolj zgovoren je podatek o rasti proizvodnje in hkrati število zaposlenih v naši tovarni. Osnovna naloga za dobro gospodarjenje je, da proizvodnja stalno raste. Z rastjo proizvodnje pa mora nujno rasti tudi število zaposlenih. In prav je, da je tako, saj je osnovna naloga socialistične družbe, da daje posamezniku delo. Kot uspeh v tem smislu pa vidimo primerjavo, ki nam odkriva naslednje: skozi dobrih dvajset let pri nas proizvodnja raste, hkrati dobiva v tovarni delo vedno več ljudi. Toda proizvodnja je vseskozi naraščala še enkrat hitreje kot pa število zaposlenih. To je ugotovitev, ki nam pove, da je bilo naše gospodarjenje zelo plodno, ekonomično, v mejah pravil, ki podjetju zagotavljajo še nadaljnjo rast. In tega smo lahko veseli.

V letih, ki so minila, smo — kot rečeno — preživeli veliko sprememb, iz katerih se je izoblikovala naša današnja tovarna. Tudi vsaka druga organizacija ne more mimo tega, iskati mora pot svoji proizvodnji, priboriti si mora tržisce, bedeti mora nad kvaliteto svojih izdelkov in jo še večati, spoštovati mora trgovske norme, sodelovati mora s sorodnimi podjetji, in še in še. Kronika nekega podjetja je preobsežna, da bi jo človek vsaj v grobih obrisih lahko posredoval na kratko. Ne smemo pa pozabiti pridobitve, ki si jo je priborilo delavstvo naše socialistične ureditve: samoupravljanja. To je beseda delavca v proizvodnji, veljavna, tehtna beseda, ki odloča o bodočnosti gospodarske organizacije, o življenju in delu v tovarni. In verjamemo, da nam v svetu za to pravico tlačeni delavci zavidajo. Se hranimo velik simboličen ključ, ki smo ga prejeli v varstvo že tudi skoraj pred dvajsetimi leti, in lahko rečemo, da je ostal kot svetel spomin na uvažanje samoupravljanja, da pa je samoupravljanje v minulih letih dobilo svoj velik pomen, uvrstilo se je in je tudi pognalo sadove: rast tovarne in rast proizvodnje, sloves, ki ga ima danes tovarna, vse to je tudi sad prizadevanja v samoupravljanju, tiste besede delavca,

ki odloča, ukrepa, proizvaja, svetuje pa tudi obtožuje, kadar stvari ne gredo začetno pot.

Povedati je treba, čeprav mnogi to že dobro vedo, da mora podjetje pod današnjimi pogoji sodelovati s sorodnimi podjetji, da sprejme, kar so ta podjetja v proizvodnji že dognala in osvojila, da dá, kar more samo dati tem podjetjem, da torej uspehe nekako razda in hkrati sprejema ter tako plemeniti lastno proizvodnjo. Tako že dolgo sodelujemo npr. z zagrebško tovarno Kontakt, sorodnim hrvatskim podjetjem. Pred 12 leti pa smo s posredovanjem industrijske skupnosti Maris iz Maribora prejeli za partnerja nemško podjetje Rowento in sicer z namenom, da sodelujemo na področju likalniške tehnike. Tudi uspehe poznamo. Če smo npr. leta 1960 izdelali 3800 likalnikov, smo jih pet let pozneje izdelali skoraj 10.000 na leto. Poznejša leta pa je skok v tej proizvodnji znatno večji. Že leta 1966 smo izdelali čez 50.000 likalnikov, letos pa menimo, da bo to število zrastle kar na 200.000! Kakšen pomen ima sodelovanje z nekim drugim podjetjem, vidimo tu najlepše, čeprav niti ne omenjamo osvajanja lastne proizvodnje tudi v delih, ki smo jih uvažali.

Nakazali smo že pomen našega podjetja v zvezi z zaposlovanjem ljudi v bližnji in daljni okolici tovarne. Skrb za kadre, za delo v tovarni in za življenje našega človeka zunaj tovarne je vsekakor odsevala na več popriščih. Naj tu omenimo samo šolanje, izobraževanje kadrov, pri čemer je tovarna znatno prispevala sredstva. Skrb za človeka se kaže v stanovanjski oskrbi delovnega kolektiva. Tovarna ima danes skoraj sto družinskih stanovanj in 50 sob, to pa je že kar majhno mestece s 400 stanovanci! Če k temu dodamo še potrebne dodatke: šolo, otroški vrtec, zdravstveni dom, tedaj lahko rečemo, da je tovarniška rast prispevala znatno k spreminjanju podobe bližnjih Črnuč. In še bi lahko naštevali sredstva, ki so bila dana za omenjene namene, naštevati bi lahko institucije, organizirane v prid delovnemu človeku, še bi lahko ilustrirali družbeno vlogo, ki jo je tovarna izpolnjevala v preteklih letih. Toda že kar je bilo napisanega, nam jasno priča, da je tovarna na poti k še večjim uspehom in da je njen človek zračen s njo, z njenimi uspehi, z njenimi problemi. In značilna se mi zdi izjava člana našega delovnega kolektiva, ki jo je naš list nedavno zapisal. Dejal je nekako tako, da se preteklih let v tovarni (bržkone prizadevanj, truda, veselja in težav) bolj medlo spominja, da pa je v njem vseskozi živa zavest: »Pri nas vlada demokracija.« Najbrž je tako najlepše opisal pravilno pot delovnega kolektiva in vodstvo naše tovarne.

120 let železnice na Slovenskem

Danes na prvem mestu modernizacija

Letos septembra bo minilo 120 let, odkar je pripeljal prvi vlak v Ljubljano. Stodvajsetletnica železnice pri nas gotovo ni pomembna samo za železničarje, ki jo praznujejo, temveč tudi za širšo družbeno skupnost, saj je pomenila železna cesta pravo revolucijo v takratnem času, v gospodarstvu in tehniki pa tudi v družbenih odnosih, ker je s tem začel nastajati proletarijat, ta pa je sprožil boj za pravice meznega delavstva, ki so mu zlasti železničarji dali svoj pečat.

Obletnico zgodovinskega dogodka pred 120 leti pa železničarji ne praznujejo samo kot spominsko obletnico, temveč tudi z vidika sedanjega položaja železnice v prometu pri nas in njenega razvoja v prihodnje. Dejstvo je namreč, da je naša železnica zaostala ob naglem razvoju drugih vrst prevoza, zlasti cestnega in to v tehničnem oziru kakor tudi po svojem položaju v ekonomskih odnosih. Železnica je ohranila položaj javne službe in s tem administrativno predpisovanje tarif tudi v času spremenjenih ekonomskih pogojev na prometnem trgu in se zato ni mogla prilagajati njegovim zahtevam. Prav tako pa v spremenjenih pogojih take tarife niso mogle biti ustrezen in-

strument za gospodarsko politiko države. Tako se je iz leta v leto več potnikov in blaga prevažalo po cesti in manj po železnici.

Železniška podjetja v Sloveniji in Istri so z različnimi ukrepi poskušala preusmeriti odtokanje blaga in potnikov s prevoza po cesti nazaj na železnico. S komercialnimi ukrepi je sicer uspelo zaustaviti vsakoletno manjšanje udeležbe železnice v skupnem javnem prometu, vendar je očitno, da brez tehnične modernizacije, ki je tudi podlaga modernizacije v poslovanju, ne bo mogoče železnici nastopiti na trgu prometnih storitev kot enakopraven konkurenčni partner.

Tehnološka in poslovna modernizacija železnice pa se mora opreti tudi na ustrezno družbeno politiko v prometu. Ker pa take politike ni, se stihijsko razvija cestni promet, zlasti tovorni na daljše razdalje v notranjem in tranzitnem mednarodnem prometu. Pogoji za poslovanje obeh prometnih panog pa so neenakopravni. Železnica mora sama vzdrževati progo, varnostne in signalne naprave, ima predpisane cene, hkrati pa obveznost do prevoza itd. Tako se dogaja, da so neizkoriščene kapacitete železnice, s težkimi tovornjaki pa se uničujejo ceste, ki seveda terjajo veliko sredstev za vzdrževanje.

Zato je prizadevanje za tehnično in poslovno modernizacijo sedaj najpomembnejše za jugoslovanske železnice, ker samo to lahko spravi železnico na sodobni gospodarski tir. Večje hitrosti, večja udobnost potovanja, poslovnost v celotnem delovanju in ravnanju, hitrejši prevoz blaga z geslom: spraviti blago čimprej na trg, ker ima to celo prednost pred ceno, uvajanje mehanizacije pri prevozu blaga, zlasti pa kontejnerski prevoz, ki zajema v svetu nesluten razmah — to so zahteve sodobnega prevoza na prometnem tržišču in to so zahteve v modernizaciji železnice. Samo modernizirana železnica bo doživela svoj novi vzpon in lahko bo pokazala svoje prednosti, ki jih ima pred drugimi panogami prometa, posebno pri množičnem prevozu na velike razdalje.

Stodvajset let železnice ni torej samo spominski jubilej, ki zasluži, da se ob njem prikaže vloga železne ceste v več ko enem stoletju, ampak tudi da se preceni njena vloga danes in njena perspektiva jutri, s tem pa tudi, da se podprejo prizadevanja železničarjev za modernizacijo. Ta prizadevanja se v zadnjem času kažejo tudi v akciji za zbiranje sredstev za modernizacijo železnice z izdajo obveznic, ki so jih prvi množično vpisali železničarji sami in zbrali 12 milijonov din. Zato pričakujejo zlasti od gospodarskih organizacij, da bodo zbrale zunaj železnice potrebna sredstva za nadaljnje izvajanje minimalnega programa pri modernizaciji.

Poslovno združenje cestnih podjetij SR Slovenije

Poslovno združenje cestnih podjetij SRS je bilo ustanovljeno dne 10. 10. 1967. V svojem sestavu združuje celotno slovensko cestno operativno, in sicer:

1. Cestno podjetje v Celju
2. Cestno podjetje v Novi Gorici
3. Cestno podjetje v Kopru
4. Cestno podjetje v Kranju
5. Cestno podjetje v Ljubljani
6. Cestno podjetje v Mariboru
7. Cestno podjetje v Novem mestu
8. SGP »Slovenija ceste«, Ljubljana

Poslovno združenje cestnih podjetij SRS v duhu intenc ustanovitve:

- proučuje problematiko cestne službe in njene operativne ter v zvezi s tem nudi strokovno pomoč svojim članom,
- proučuje problematiko in financiranje obstoječega cestnega omrežja in v zvezi s tem predlaga konkretne ukrepe,
- izvaja analize poslovanja svojih članov in v zvezi s tem predlaga konkretne ukrepe za izboljšanje ekonomskega poslovanja in družbenega standarda svojih članov,
- izvaja strokovno izobraževanje delavcev cestne stroke za pridobitev internih poklicev in za pridobitev dopolnilnega strokovnega znanja, v lastnem Izobraževalnem centru,
- izvaja uvozne in devizne posle za člane združenja in druge interesente,
- izdaja dovoljenja za izredne prevoze po javnih cestah itd.

Cestna podjetja, na podlagi temeljnega zakona o javnih cestah, upravljajo, vzdržujejo in rekonstruirajo obstoječe ceste I., II. in III. reda na območju, za katerega so bila ustanovljena, kar predstavlja njih osnovno dejavnost. Sredstva za osnovno dejavnost cestnih podjetij zagotavlja s posebnimi pogodbami Cestni sklad SRS iz sredstev, ki se zbirajo na posebnem računu SDK od prodanega pogonskega goriva na območju SRS.

Poleg osnovne dejavnosti izvajajo cestna podjetja v okviru razpoložljivih kapacitet tudi postransko dejavnost za druge naročnike, kot npr. cestna dela na cestah IV. reda in drugih nekategoriziranih cestah, polaganje asfaltov na različnih površinah, razna druga dela nizkih gradenj itd.

SGP »Slovenija ceste«, Ljubljana izvaja cestna gradbena dela v SFRJ in inozemstvu in druga gradbena dela nizkih in visokih gradenj in je eno od največjih in najbolj renomiranih podjetij za tovrstna dela v Jugoslaviji.

V bližnji prihodnosti pa stoji pred celotno cestno operativno ena od do sedaj največjih nalog, to je gradnja avtoceste Sentilj—Nova Gorica in za njo druge ceste slovenskega cestnega križa.

Cestna operativna, združena v Poslovno združenje cestnih podjetij SRS, vabi vse interesente in prizadete k poslovnemu in strokovnemu sodelovanju, v cilju čimprejše in čim kvalitetnejše izgradnje slovenskega cestnega omrežja in v cilju krepitve že tradicionalne slovenske cestne kulture, s tem pa tudi v cilju ustvarjanja boljših pogojev za razvoj slovenskega turizma.

Gradbeno industrijsko podjetje

Gradis

Centrala, Ljubljana, Korytkova 2

Obrat gradbenih polizdelkov Ljubljana

Ljubljana, Šmartinska 100/a

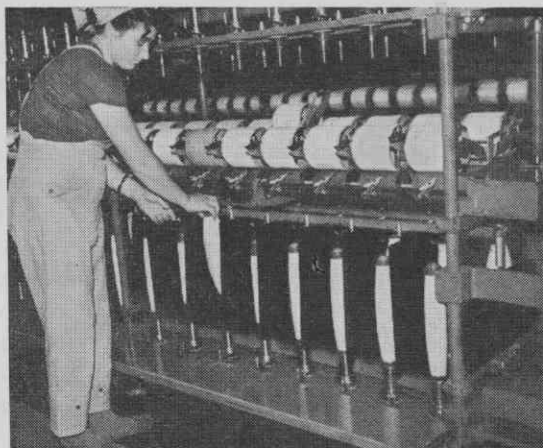
Po osvoboditvi se je pokazala potreba po veliki in moderni tovarni gradbenih polizdelkov. V ta namen je bila leta 1952 zgrajena tovarna, ki naj bi proizvedla do 6000 ton tako imenovanih prefabrikatov. Dejansko pa iz raznih razlogov ta obrat ni mogel izdelati več kot 2500 ton omenjenih polizdelkov. Pokazalo se je, da je bolj smiselno priključiti do tedaj samostojno tovarno podobnemu večjemu podjetju. Res so jo leta 1955 pridružili firmi »GIP GRADIS« in jo pričeli imenovati »OBRAT GRADBENIH POLIZDELKOV« ali na kratko »GRADIS-OGP«. Tri leta pozneje so obrat povečali, ker je bilo povpraševanje po polizdelkih vse večje. Z letom 1960 je narasla njegova zmogljivost od 6000 na 45.000 t letno. Samo proizvodnja zidakov ali »blok votlakov« je narasla od prvotnih 105 na 23.700 t v letu 1968.

Ze med rekonstrukcijo obrata gradbenih polizdelkov je skupina Gradisovih strokovnjakov opravila pionirsko delo pri načrtih za polmontažni sistem gradnje stanovanj, za znani PBM sistem (Panel blok montaža). To je bil prvi poskus industrializacije pri gradnji stanovanj ne samo v Sloveniji, temveč v Jugoslaviji sploh. Med leti 1959–1963 so zgradili na ta način 640 stanovanj. Vendar se »sistem PBM« zaradi raznih pomanjkljivosti ni obnesel.

Po rekonstrukciji obrata gradbenih polizdelkov je GRADIS uvedel proizvodnjo vacuumiranega in prednapetega betona po Hoyerju in Freyssinetu. Po vacuumiranem sistemu je zgradil 28 km dolgo namakalno omrežje v Črni gori (1957–59), iz prednapetega betona po Hoyerju, ko se napeta, visoko kvalitetna jeklena žica, zalita z betonom, po strditvi poreže, pa izdeluje GRADIS železniške prage, različne strešne plošče, hmeljske drogeve, vinogradniške kole in druge betonske prefabrikate.

Nosilci za mostove so izdelani iz prednapetega betona po Freyssinetu s pomočju 20-tonskih in 40-tonskih kablov, sestavljenih iz 12 žic, premera 5 oziroma 7 mm, ki se sproščeni vgradijo v nosilec in se šele po strditvi napnejo s posebnimi napenjalniki. Na tak način je bilo po letu 1960 zgrajenih 10 mostov in več industrijskih dvoran ter skladišč (Kidričevo, lokotovorni kolo-dvor v Ljubljani, skladišča Luke Koper itd.).

Ti podatki povedo, da je GRADIS OGP sposoben dati tržišču velik izbor betonskih prefabrikatov in konstrukcijskih elementov. Po njih povprašujejo tako graditelji individualnih hiš kot graditelji stanovanjskih blokov in objektov nizkih gradenj (mostov, propustov, podpor-nih in opornih zidov) ter zgradb industrijskega oziroma kmetijskega značaja. Trenutno znaša proizvodnja obrata gradbenih polizdelkov 50.000 ton betonskih prefabrikatov v vrednosti 15 milijonov din.

Yulon

prva domača tovarna
poliamidnih vlaken

Dolga desetletja — vse od leta 1906 — so za rdečimi, umazanimi zidovi Kemične tovarne v ljubljanskem predmestju Moste izginjale dolge železniške kompozicije z istrskim boksitom, kjer so jih po znanem Bayerjevem postopku predelovali v snežnobelo glinico, surovino za kovinski aluminij.

Leta proizvodnje so prinesla izkušnje, ki so povsod zagotovile izdelkom te tovarne priznano kvaliteto, povrhu pa je Kemična tovarna Moste dosegla zgodovinsko priznanje v vrsti strokovnih knjig, ker je kot prva na svetu v industrijskem obsegu vpeljala že omenjeni in danes splošno uporabljeni Bayerjev postopek za predelavo boksita.

Zal vse to ni pomagalo, da ne bi že kmalu po vojni čedalje ostreje začeli prihajati na dan naslednji dve grenki spoznanji:

— dotedanji lastnik-tujec je sredi vnetega izkoriščanja obstoječih zmogljivosti »pozabil« na razvoj svoje podružnice v Mostah;

— nadaljnji razvoj v predelavi boksita v glinico je spričlo neugodne lokacije (tovarna se je znašla sredi naseljenega območja) in čedalje močnejše konkurence (Kidričevo) imel vse manjšo perspektivo.

Če so skušali zagotoviti prihodnost kolektivu in izkoristiti njegove bogate izkušnje na področju kemične industrije, je bilo torej treba poiskati povsem novo delovno področje. In tako se je okrog leta 1960 v Kemični tovarni Moste prvič pojavila zamisel, da bi se lotili proizvodnje umetnih vlaken poliamidnega tipa, kakršna sta npr. nylon in perlon, ki so se tudi pri nas čedalje nagleje uveljavljala, pa jih v državi ni še nihče izdeloval.

Buldozer je prvič zaril svoje čeljusti v tla nekdanjega ljubljanskega letališča — tu je bila izbrana lokacija za nov obrat — spomladi leta 1964, avgusta 1966 pa je Kemična tovarna Moste že dala na trg nov snežnobeli izdelek; tokrat to ni bila glinica, pač pa brezkončne svilene nitke poliamidnega vlakna, ki so mu dali ime yulon (= jugoslovanski nylon).

Zal se prvo navdušenje nad tem delovnim uspehom še ni dobro poleglo, ko so se nad novi obrat že začele zgrinjati nepričakovane skrbi. Nesrečno soupadanje več neugodnih činiteljev, kot npr. začetne težave s kvaliteto izdelkov zaradi neizkušenosti ljudi, energetske težave zaradi zakasnitve obratovanja ljubljanske toplarne, izredno močan pritisk inozemskih, yulonu podobnih izdelkov na jugoslovansko tržišče zaradi prehodne recesije, ki je v tovrstni industriji na Zahodu vladala prav v letih 1966/67, šibka gospodarska moč matičnega podjetja in drugo, vse to je povzročilo, da se je tovarna znašla v hudih finančnih škripcih, tako da je nekaj časa bil ogrožen celo obstoj celotnega podjetja.

Položaj se je obrnil na bolje šele v letu 1968, ko se je v komercialno poslovanje Yulona intenzivneje vključilo izvozno-uvozno podjetje Jugotekstil. Gospodarsko stanje podjetja se zato v poslednjem času naglo izboljšuje, s pridnim in vestnim delom pa je bila dosežena taka kakovost izdelkov, da se lahko mirno postavi ob bok priznanim zahodnim proizvodom. Čedalje tesnejša povezava z Jugotekstilom ne jamči Yulonovim izdelkom le lažje in gotovejše poti na tržišče, pač pa daje celotnemu kolektivu tudi več možnosti za pravilno izbran in pravočasno uresničen nadaljnji razvoj.

Podobno, kot je nekoč stara Kemična tovarna Moste utirala pionirsko pot na področju predelave boksitov, vpeljujejo danes pridne roke mladih Yulonovih delavcev v naše gospodarstvo novo, a zelo perspektivno industrijsko področje sintetičnih vlaken.

ŽIVILSKI KOMBINAT

Žito

LJUBLJANA, ŠMARTINSKA 154

Priporočamo naše izdelke:

Predpakirane moke vseh vrst,
pšenični zdrob, koruzni zdrob, kruh in
pecivo, testenine — PEKATETE,
ješprenj in ovsene kosmiče

Jamčimo za kvaliteto!

Za opremo stanovanjskih in poslovnih prostorov zahtevajte kvalitetne in sodobne zavese iz polyestera, proizvod tovarne

Volnenka

LJUBLJANA

Osebnostno garderobo pa dopolnite z raznovrstnimi volnenimi šali in rutkami, s katerimi VOLNENKA oskrbuje tržišče

Žima

tovarna ščetarskih
in žimarskih izdelkov

LJUBLJANA — FUŽINE 21

Telefon 48 048

proizvaja

sortirano ščetino, tapetniško žimo,
ščetke in čopiče.

Cestitamo vsem borcem in aktivistom
narodnoosvobodilne vojske za obletnico
ljudske vstaje na Slovenskem

Trgovsko podjetje

Ura

LJUBLJANA, PREŠERNOV TRG 1

in

Zlataz

LJUBLJANA, COPOVA ULICA 16

imata

bogato izbiro švicarskih ur
in zlatega nakita

Cestitamo vsem borcem in aktivistom
narodnoosvobodilne vojske za obletnico
vstaje na Slovenskem!

KOMUNALNO PODJETJE

ŽALE

LJUBLJANA, MED HMELJNIKI

Telefon h. c. 316 961 direktor 316 365

Uprava in oskrbnništvo pokopališča

Lastna vrtnarija in cvetličarna

Vse potrebno za pogreb in prevoz doma in v
tujini opravi naše podjetje

**LESNI KOMBINAT
LJUBLJANA**

Telefon: 22 042

20 977

20 532

20 122 komerc.

Oskrbimo vam:

rezan les,
lesno galanterijo,
rolete, lesene in plastične,
kletno pohištvo,
vgrajeno pohištvo,
kuhinjske elemente SVEA,
stavbeno mizarske izdelke,
strešne konstrukcije in
letne montažne hišice.

**KOMUNALNO
PODJETJE**

VIČ

LJUBLJANA

Uprava, tehnična služba, služba za urejanje
in oddajo stavbnih zemljišč

LJUBLJANA, VRHOVNIKOVA ULICA 2

Telefon h. c. 61 286, 61 932, 61 279

direktor: 61 780

Stranski obrati:

Ljubljana, Viška 58 in 65

Telefon: 61 424, 61 328

- gradi in vzdržuje ceste,
- gradi manjše mostove, kanalizacijo, razne objekte itd.,
- ureja mestna zemljišča,
- opravlja strojne storitve po konkurenčnih cenah,
- daje brezplačne tehnične informacije,
- opravlja transportne storitve,
- izdeluje in prodaja betonske izdelke.

Tudi Komunalno podjetje Vič, delovna skupnost se pridružuje čestitkam borcem in aktivistom narodnoosvobodilne vojske in prazniku ljudske vstaje na Slovenskem!

IZOLIRKA

LJUBLJANA-MOSTE
Telefon 313 557

Izdeluje sredstva:

ZA HIDROIZOLACIJE, ZA GRADNJO CEST,
ZA ELEKTROIZOLACIJE,
ZA ANTIKOROZIJO,
ZA TERMO-AKUSTIČNE IZOLACIJE

»IZOLIRKA« opozarja potrošnike, da dobijo v industrijski prodajalni na drobno v Ljubljani-Moste, Ob železnici 18 vse omenjene izolacijske materiale.

V zvezi s problemi v uporabi izolacijskih materialov se obračajte na tehnično informativno službo »IZOLIRKE«, kjer boste solidno postreženi. Tudi kolektiv »IZOLIRKA« se pridružuje čestitkam borcem in aktivistom ob prazniku ljudske vstaje na Slovenskem!

PODJETJE

Protektor-Vulkan

LJUBLJANA, ŠMARTINSKA CESTA 64
Telefon 310 072

protektira vse dimenzije avtoplaščev, opravlja vsa popravila, to je vulkanizira vse vrste plaščev in zračnic in izdeluje razne gumijaste tehnične predmete ter razna tesnila iz penaste gume za tesnitev karoserij.

Poslužujte se uslug in proizvodov, ki jih izdeluje naše podjetje.

Cestitamo vsem borcem in aktivistom narodno-osvobodilne vojne za 28-LETNICO LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM!

Specializirano podjetje za razsvetljavo

Javna razsvetljava

LJUBLJANA, POLJANSKI NASIP 42
Telefon: 321 598, 321 571, 312 936

Izdelujemo, projektiramo in montiramo vse vrste svetlobnih napisov. Izdelujemo svetila (plafoniere) vseh zahtevanih dimenzij. Montiramo in izdelujemo svetlobne strope. Naši izdelki so iz najnovejših in najkvalitetnejših materialov.

Obveščamo vse občinske skupščine kakor tudi vse gospodarske organizacije, da damo usluge podjetjem in projektivnim birojem pri izdelavi projektov in gradnji javne razsvetljave: razsvetljavo športnih objektov, igrišč in kopališč, osvetlitve raznih monumentalnih zgradb, fasad, cest, mostov, spomenikov in dvoran. Opravljamo usluge pri izdelavi in montaži reklame in izložbene razsvetljave, transparentov, semaforjev in drugih prometnih znakov. Vzdržujemo in opravljamo vse servisne storitve za vse vrste obstoječe razsvetljave in osvetlitve.

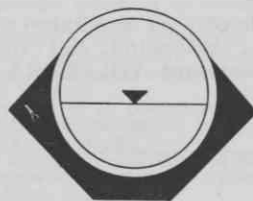
Zahtevajte informacije in ponudbe!

Cestitamo vsem borcem in aktivistom narodno-osvobodilne vojne za 28-LETNICO LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM!

KOMUNALNO PODJETJE

Kanalizacija

Ljubljana, Ambrožev trg 7
Telefon 315 572, 316 070

projektira,
gradi
in vzdržuje
javno
kanalizacijsko
omrežje
ter naprave

Delovna skupnost

»KANALIZACIJE«

čestita vsem borcem in aktivistom
narodnoosvobodilne vojne
za 28-letnico ljudske vstaje
na Slovenskem

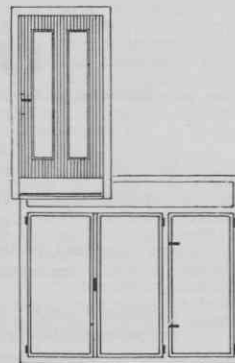
graditelji pozor!

inles
ribnica

nudimo vam kompletna
OKNA, POLKNA, VRATA
(sobna, vhodna in garažna)

PRODAJAMO TUDI NA KREDIT
brez porokov

zahtevajte prospekte!

Agroobnova

gradnje in melioracije

LJUBLJANA, Črtomirova ul. 8

Telefon 313 126, 313 493

Gradnja kmetijskih objektov, objektov živilsko-predelovalne industrije in objektov družbenega standarda.

Hidro- in agromelioracije. Vodovodi.

Nizke gradnje za kmetijstvo.

Vzdrževanje in generalna popravila težke gradbene mehanizacije.

Gozdno gospodarstvo Ljubljana

s sedežem

V LJUBLJANI, TRŽASKA C. 2

preko svojih obratov proizvaja in prodaja vse vrste gozdnih sortimentov, opravlja gozdno gojitvena dela, gradi ceste ter osnavlja gozdne plantaže in intenzivne nasade

Jugobanka

podružnica

Ljubljana

Titova 32

Po najugodnejših pogojih:

- prodaja devizna sredstva na potne liste za privatna in službena potovanja
- odkupuje tuje valute ter vnovčuje čeke in kreditna pisma
- odpira in vodi zasebne devizne tekoče račune
- sprejema dinarske hranilne vloge

Vsa vplačila in izplačila z deviznega računa opravlja banka brezplačno.

Vabimo vas, da nas obiščete v naši banki v Ljubljani, Titova 32, kjer vam bomo posredovali podrobnejše informacije.

Banka posluje za stranke vsak dan:

od 7,30 do 12. ure in
od 14. do 18,30

ob sobotah:

od 7,30 do 11. ure.

Tiskarna ptt
Ljubljana

TRŽASKA CESTA 42

Telefon 61 475

61 630

Izdelujemo tiskovine vseh vrst, kakor:

VEČBARVNI TISK

PLAKATE

RAZGLEDNICE

KATALOGE

PROSPEKTE

ETIKETE

BROŠURE

KNJIGE

OBRAZCE

ITD.

Naši specialni
oddelki:

STROJNA STAVNICA

ROČNA STAVNICA

PLASTIČNA STEREOTIPIJA

KNJIGOTISK

KNJIGOVEZNICA

Koteks Tabus

LJUBLJANA

IMPORT

EXPORT

in trgovina visoke mode
v poslovni stavbi Miklošičeva 5

BOUTIQUE

čestita vsem borcem in aktivistom, prijateljem in znancem, ki so se borili v narodnoosvobodilni vojni, za DAN VSTAJE na Slovenskem!

Agrotehnika

s svojimi poslovalnicami
v Mariboru, Celju in Poreču
in prodajalnami nadomestnih delov
v Mariboru, Murski Soboti, Ljutomeru
ter predstavništvu
v Beogradu in Zagrebu

EXPORT-IMPORT
LJUBLJANA, TITOVA 38

Dobavlja vse vrste kmetijskih strojev in opreme ter njihove nadomestne dele, umetna gnojila in sredstva za varstvo rastlin, opremo za kletarstvo, mlekarstvo, proizvodnjo brezalkoholnih pijač in močnih krmil. Strokovna služba daje nasvete za nakup in uporabo vsega blaga, ki ga dobavlja »AGROTEHNIKA«

Z varčevanjem pri

do stanovanja

ELEKTROOBNOVA

LJUBLJANA-POLJE, Telefon 48 134

opravlja vse vrste elektroinstalacije na novih gradnjah in adaptacijah stanovanjskih in industrijskih objektov.

Kolektiv se priporoča, istočasno pa čestita vsem borcem in aktivistom narodnoosvobodilne vojne za 28-LETNICO LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM!

AGROSTROJ LJUBLJANA

Podjetje za izdelavo in popravilo kmetijske in gozdarske mehanizacije

LJUBLJANA, DRAGA 41 — Telefon: 55 366

Konstruira, projektira in izdeluje najsodobnejše naprave za namakanje z umetnim dežjem v stabilnih, polstabilnih in premičnih sistemih.

Opravlja razna melioracijska dela z lastno mehanizacijo.

Servis kmetijske mehanizacije, gozdarskih strojev in avtomobilov Simka, Skoda, Datsun in Land Rover.

Izdeluje epoksi smole in kite za uporabo v elektro, strojni, gradbeni in prehrabeni industriji.

ČEVLJARSKO PODJETJE

Mivka

Ljubljana, Mivka 25 — Telefon 21 712

priporoča svoje kvalitetne izdelke moških in ženskih čevljev
Zahtevajte naše ponudbe! Obiščite nas!
Naše izdelke lahko kupite v poslovalnicah:

»ATLAS« v Čopovi ulici

»ELIT« v Nazorjevi ulici

»LUKSOR« v Čopovi ulici

»POD TRANČO« pri Čevljarskem mostu in

»ZMAJ« na Ciril-Metovem trgu

To so poslovalnice podjetja »GALANT«

SPLOŠNO GRADBENO PODJETJE

Temelj

LJUBLJANA-ČRNUČE 89 b

Telefon 341 055

Izvajamo vsa dela na visokih in nizkih gradnjah.

Poleg tega pa smo specializirani na izgradnjo minigolf igrišč, kakor tudi avtomatičnih kegljišč in avtomatskih streljišč na glinaste golobe v izvedbi olimpijskih dimenzij ter ostale športne rekreacijske objekte.

Ljubljanski investicijski zavod

INŽENIRING ORGANIZACIJA
ZA VSA INVESTICIJSKA DELA

LJUBLJANA, BEETHOVNOVA 11/VI

opravlja inženiring, projektantske in druge investitorske posle pri gradnji poslovnih, stanovanjskih, prosvetnih, industrijskih, komunalnih in drugih objektov

Cestitamo vsem borcem in aktivistom narodnoosvobodilne vojne za 28-letnico vstaje na Slovenskem!

POSLOVNO ZDRUŽENJE

modna hiša

LJUBLJANA - MARIBOR - OSIJEK

Modna hiša v Ljubljani, Mariboru in Osijeku je pripravila za svoje potrošnike za jesensko-zimsko sezono veliko izbiro modnih damskih, moških in otroških oblačil ter ostalih modnih dodatkov. Poleg tega pa bo imela tudi svojo ekskluzivno kolekcijo damskih visokomodnih modelov.

kronika

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO
ZGODOVINO

LJUBLJANA, MESTNI TRG 27

ima na zalogi naslednje knjige KNJIŽNICE
KRONIKE:

Milko Kos, Srednjeveška Ljubljana, topo-
grafski opis mesta in okolice (1955), knjigo-
trška cena 2,50 din.

Knjiga opisuje zgodovino in podobo mest-
nih in predmestnih predelov srednjeveške
Ljubljane in je ilustrirana.

Igor Vrišer, Razvoj prebivalstva na območ-
ju Ljubljane (1956), knjigotrška cena 2 din.

Na podlagi podatkov o ljudskih štetjih je
prikazana rast Ljubljane, njenih predmestij,
polagrarnih naselij njene bližnje okolice v
zadnjih sto letih. Priloženo je večje število
zemljevidov.

Vlado Valenčič, Sladkorna industrija v
Ljubljani (1957), knjigotrška cena 2 din.

Ta prispevek k poznavanju industrializa-
cije na Slovenskem je zanimiv tudi z gledi-
šča Ljubljane in njene mestne podobe (Cuk-
rarna!). Knjiga je ilustrirana.

Sergij Vilfan-Josip Černivec, Zgodovina
ljubljske mestne hiše (1958), knjigotrška
cena 2,80 dinarjev.

Iz vsebine: Komun in prvotni rotovž. Stari
rotovž na sedanjem mestu in usoda komuna.
Kamnolom za rotovžem, stavba pod Gradom
in prve dvoriščne arkade. Čavljeva hiša. Ba-
ročni rotovž. Gledališče na rotovžu in sosed-
nji hotel... Prva obnovitvena dela itd. Do-
dan je tudi rokopisni projekt iz leta 1679 do
1680, ki ni bil izveden.

ZAVAROVALNICA SAVA

CENTRALA: LJUBLJANA, MIKLOŠIČEVA CESTA 19

81%

ZAVAROVANJ V SR SLOVENIJI

1000000

ZAVAROVANJ

59 milijard N din

ZNAŠA VREDNOST
ZAVAROVANEGA PREMOŽENJA

500 milijonov N din

ZNAŠA ZAVAROVANI KAPITAL
ŽIVLJENJSKIH ZAVAROVANJ

106 milijonov N din

= MATEMATIČNA REZERVA
ŽIVLJENJSKIH ZAVAROVANJ

Več 100 000 oseb

ZAVAROVANIH PROTI
NEZGODAM

Poslovne enote:

Celje, Čakovec,
Jesenice, Koper,
Koprivnica, Kranj,
Krško, Ljubljana,
Maribor, Mengeš,
Murska Sobota,
Nova Gorica,
Novo mesto,
Postojna,
Trbovlje

Poslovalnici:

Zagreb, Rijeka

Vsa pojasnila, strokovne nasvete,
kvalitetne usluge vam nudi preko

800 strokovnih delavcev
in

1600 zavarovalnih zastop-
nikov in poverjenikov

ZAVAROVALNICE SAVA